

**OUDHEIDKUNDIGE
MEDEDELINGEN**

UIT HET RIJKSMUSEUM VAN
OUDHEDEN TE LEIDEN

1

1920

(NIEUWE REEKS)

OULDHEIDKUNDIGE MEDEDEELINGEN

UIT 'S RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN.

(NUNTII EX MUSEO ANTIQUARIO LEIDENSI)

NIEUWE REEKS I¹

ONDER REDACTIE VAN DR. J. H. HOLWERDA.

I. DE BATAVENSTAD EN DE VESTING DER LEGIO X BIJ NIJMEGEN.

Over onze opgravingen bij Nijmegen en Ubbergen hebben we reeds vroeger enkele verslagen uitgebracht (vgl. Nijhoff's Bijdragen 1917 en het Verslag van mijn lezing in het Bijblad der Nederl. Anthropol. Vereen. 1917). Waar we hier thans een eenigszins meer uitvoerig en volledig beeld van ons werk willen trachten te geven, zullen we dus op enkele punten in herhaling hebben te vervallen.

Zoo is het al reeds bekend hoe ons werk een aanvang nam met het vinden van een ouden hollen weg in de berghelling achter het hotel „Valk” onder Ubbergen. Op die plaats was namelijk een eigenaardig sterk verbrande grond gevonden met scherven gemengd, welke tot een nader onderzoek aanleiding gaf. Daarbij bleek dat deze verbrande grond eene geul vulde, welke van boven ± 12 M., op haar bodem ± 2 M. breed en ter diepte van ± 4 M., recht tegen de berghelling op gegraven was; de bodem van die geul was met klei en grind verhard. Door eenige coupes verder de helling op werd vastgesteld, dat diezelfde geul daar ook aanwezig was, m. a. w. dat zij over de geheele helling heen recht naar boven heeft geloopt. Een dergelijke geul kon moeilijk anders zijn dan een oude holle weg, welke geheel met brandpuin dicht geraakt was, en reeds dadelijk viel het op dat de talrijke Romeinsche scherven uit dit puin, waaronder heel wat sigillata van de la Graufesenque-fabriek, zonder uitzondering uit den tijd omstreeks het begin en het midden der 1^e eeuw na Chr. waren en dat latere stukken geheel ontbraken.

Deze weg was dus te vervolgen tot waar hij boven aan den rand van het Kopsche plateau de hoogte bereikt. Hier doorsneed hij een aanleg, welke aan zijn westzijde, ten gevolge van den tegenwoordigen terreintoestand, niet volledig kon worden blootgelegd, doch die d. e. t. aan zijn Oostzijde voor ons onderzoek toegankelijk was en zeer sprekende sporen in den bodem had achtergelaten. Op onze afb. Taf. II, 2^a zien we den weg aan den rand van het plateau, en rechts daarvan de sporen van een zwaren bouw uit balken en staande

palen bestaande, met een front van ongeveer 12 M. langs den bergrand. Van dit front werden de paalgaten der beide hoekpalen (A en D) en daartusschen die van een paar tusschenpalen blootgelegd (B en C). Ook naar de zijde van het plateau stonden aan de hoeken een paar machtige palen, waarvan de paalgaten voor een gedeelte werden ontgraven (E en F), terwijl eveneens binnen den tusschen deze punten gelegen bouw eenige zware palen hadden gestaan. Overigens was de bouw zelf uit liggende balken gevormd, welke rechthoekig over elkaar heen waren gelegd, gelijk dat rechts op onze afb. Taf. II 2^a duidelijk zichtbaar is; zooals ook uit de daarbij gegeven hoogtecijfers blijkt, lagen hier nog op verschillend niveau de sporen van balken kruiselings over elkaar. Aan de binnenzijde naar het plateau toe gekeerd scheen deze bouw te zijn afgesloten geweest door ingeslagen palen door vlechtwerk onderling verbonden, welke een groot aantal kleine paalgatjes en een sterk verbranden grond in den bodem hadden achtergelaten (vgl. de reconstructie-doorsnede in afb. Taf. II 2^b).

Zonder eenigen twijfel had hier dus oostelijk van den weg aan den bergrand een zware bastionbouw van kruiselings liggende balken gestaan.

Aan de Westzijde van den weg liet het terrein geen omvangrijke gravingen toe; toch lijken mij de gevonden sporen, balken en paalgaten, voldoende om aan te toonen, dat ook aan die zijde een dergelijke bastionbouw heeft gestaan, echter eenige meters meer naar binnen gelegen dan die van de Oostzijde. Aan het oostelijk bastion nu zien we duidelijk nog de resten van een walmuur aansluiten, waarvan zelfs de sporen nog aan de oppervlakte van het tegenwoordige terrein zichtbaar zijn. Immers hier loopt vlak aan den rand van het Kopsche plateau, over een lengte van ongeveer 200 M. naar het Oosten te vervolgen, een laag walletje, dat in zich de sporen bergt van zijn ontstaan uit een ineengezakten bouw uit hout en zand (vgl. de foto Taf. III, afb. 5). Op verschillende plaatsen (vgl. onzen plattegrond Taf. I, afb. 1 n°. 1—8) werden coupes door dit walletje heengegraven en overal werden die sporen weergevonden; steeds vertoonde zich aan het naar de diepte gerichte front een diepe palissadegreppel en daarachter de sporen van met die palissade evenwijdig liggende balken. Onze foto Taf. III, 5 (bij 1 genomen) vertoont vóór het walletje de uitgediepte palissadegreppel en rechts daarvan evenwijdig een duidelijk balkenspoor. Als voorbeeld geven we verder op Taf. II, afb. 2^c en ^d de teekening van onze coupe bij 3. Op de doorsneeteekening zien we in de eerste plaats het walletje en links aan den voet daarvan aan den rand van de helling de diepe palissadegreppel; boven over de vulling van deze greppel zijn dan ook nog een viertal balkensporen zichtbaar. Achter deze palissadegreppel zien we een breed paalgat tegen de helling van den bergrand gegraven en over de vulling daarvan heen weer twee sporen van balken. Ten slotte is aan de andere zijde van de waldoorsnede (rechts) een greppel zichtbaar van de binnenafscheiding, waarin een aantal kleinere palen hebben gestaan door vlechtwerk verbonden, hetwelk weer sterke brandsporen had achtergelaten.

Een walmuur uit hout en aarde van ongeveer 7 M. breedte en bestaande uit houten balken met zand en steenen aangevuld had hier dus aan den noordelijken bergrand van het Kopsche plateau ten O. van den hollen weg een versterking gevormd. Naar het Oosten toe zien wij die versterking nog met het plateau ombuigen om dan te verdwijnen onder den tuin van den Kopschen Hof. Westelijk van dien weg begon met het tweede bastion waarschijnlijk weer de voorzetting dier versterking; ongeveer 65 M. naar het W. heeft deze versterking klaarblijkelijk naar het Zuiden omgebogen. Hier was geen sprake meer van eenig zichtbaar walletje, dat ons haar kon aan wijzen, doch een onderzoek door middel

van proefgreppels deed ons hier de grondsporen van zulk een ombuiging vinden en daarna werd door uitgebreide gravingen de versterking langs het geheele westfront van de nederzetting onderzocht. Hierdoor werd tevens een duidelijk beeld van den aard van deze versterking gekregen, hetwelk vooral in de sleuven gegraven dwars over de zuidelijke helft van dit Westfront en de daaraanluitende Z. zijde (sleuf 19—32 op de kaart Taf. I) het nauwkeurigst werd onderzocht en dus ook het beste spreekt.

Op ons detailkaartje (Taf. II, 4) ziet men deze sleuven (19—32) op grootere schaal. Het eerste wat bij de beschouwing daarvan opvalt, is de volkomen gelijkvormigheid van het beeld, hetwelk de sporen in deze verschillende sleuven gevonden, opleveren. Van elk spoor in een der sleuven gevonden, is het verlengde steeds in de volgende zuiver weer te vinden, zoodat we met gerustheid concludeeren mogen dat deze regelmatige sporen met elkaar de overblijfselen zijn van den doorlopenden aanleg, welke één geheel uitmakende, aan deze zijde de versterkte afscheiding van de nederzetting heeft gevormd. Verscheidene van onze sleuven werden nog naar O. en W. zijde doorgetrokken, zoodat we zekerheid hadden dat er niet nog meer sporen tot dezen versterkingsaanleg hebben behoord, dat ook met name geen gracht daarbuiten aanwezig is geweest.

Naast den plattegrond van dezen aanleg, geven we Taf. II, 3 onder dezelfde cijfers ook de doorsneeteekeningen van deze sporen, uitgediept tot op den vasten grond, terwijl de foto Taf. III, 6 ons een blik op deze sporen in sleuf 19 gunt.

Gaan we nu de verschillende sporen na, welke deze aanleg overal in onze sleuven bleek te hebben achtergelaten, dan zien we eerst aan de binnenzijde der versterking overal een breede, diepe palissadegreppel loopen (op de detailkaart en in de doorsnede met 1 gemerkt). Uit de coupes, door deze palissadegreppel gegraven, (vgl. de doorsneeteekening) bleek duidelijk, dat een dubbele rij palen in deze palissadegreppel had gestaan: meestal zag men nog duidelijk dat het diepste gedeelte van de greppel als een dubbele geul was uitgegraven. De binnenzijde van de versterking werd dus door een doorlopende dubbele palissadeering afgesloten en het is op zich zelf zeer waarschijnlijk dat deze dubbele palenreeks met vlechtwerk verbonden zal zijn geweest.

Het feit dat er tusschen deze palissade en het met 2 gemerkte spoor een enkele maal in den ondergrond scherven werden gevonden uit het midden van de tweede eeuw, dus, zooals we straks zullen zien, uit den lateren tijd der bezetting, in tegenstelling met het uitsluitend zeer vroege karakter der vondsten uit den overigen bouw, deed reeds vermoeden dat er tusschen 1 en 2 een kleine strook open terrein geweest is. Immers was ook deze door den walbouw ingenomen geweest, dan zouden die scherven daar onmogelijk later terecht kunnen zijn gekomen. Gelijk we zien zullen werd dit vermoeden elders geheel bevestigd. De eigenlijke muurbouw vangt dus eerst met het volgende spoor 2 aan en de dubbele palissade was slechts de afscheiding van een soort weergang achter den muur.

Met het in de verschillende sleuven regelmatig doorlopende spoor 2 vangt dan een regelmatige balkenbouw aan. Dit spoor 2 zelf bestaat hier overal uit de afteekening van drie in de lengte van den muur liggende balken naast elkaar, hier en daar door een paal, waarvan het ronde paalgat zich in de grondteekening vertoont, stevig bevestigd.

Sporen van enkele in dezelfde richting doorlopende balken vertoonen zich ook een eind verder (bij 3) evenals hier en daar het paalgat van een bevestigingspaal. Aan de buitenzijde (bij 4) wordt de bouw ten slotte wederom door een doorlopend spoor afgesloten. Dit spoor draagt duidelijk een dubbel karakter, gelijk vooral in de verschillende doorsneden

blijkt. Op sommige plaatsen toch is slechts een breed, mogelijk dubbel, komvormig en vrij ondiep balkenspoor merkbaar, op andere, sluit daar aan de buitenzijde een diep paalgat tegen aan. We hebben ons hier dus eveneens weer een aantal in de lengte liggende balken te denken met op bepaalde plaatsen als front een zware paal.

Het regelmatig voorkomen van al deze zelfde sporen in alle sleuven stelde het buiten twijfel, dat we hier met één geheel, een doorlopenden bouw van balken, te doen hebben. De vraag is nu slechts wat voor een bouwwerk zulke sporen (2—4) kan hebben achtergelaten.

Het antwoord hierop krijgen we dunkt me door een vergelijking van onze vondst met de beschrijving der bekende Gallische muren uit Caesar's *Bellum Gallicum*. We lezen hier het volgende ¹⁾: „Alle Gallische muren zijn ongeveer van dezen vorm: Lange doorlopende balken worden in de lengte met gelijke tusschenruimten op een afstand onderling van twee voet op den grond gelegd. Deze worden van binnen onderling verbonden en met veel aarde bedekt, de tusschenruimten worden aan de voorzijde met groote steenen opgestopt. Als deze gelegd en samengevoegd zijn, wordt er een andere rij opgelegd, zóó dat dezelfde afstand bewaard wordt en de balken elkaar onderling niet raken, maar op gelijke afstanden er tusschen gelegd, ieder afzonderlijk door de verschillende steenen, die er tusschen geworpen zijn, kunstig op hun plaats worden gehouden. Zoo wordt dan vervolgens het geheele werk samengevlochten tot de juiste hoogte van den muur wordt bereikt.”

Heel duidelijk is deze beschrijving niet. Ze berust blijkbaar slechts op oppervlakkige beschouwing en we begrijpen er alleen uit, dat we met een uit balken samengestelden bouw te doen hebben met een aarden wal er tusschen en met een front van steenen. Uit de nu volgende woorden van CAESAR kunnen we echter nog een paar kostbare gegevens putten. „Dit werk is met zijn varieerend uiterlijk niet leelijk, met zijn balken en steenen om den andere, welke in rechte lijnen ieder op hun rij liggen.” Hieruit blijkt dus dat, als men zulk een muurfront zag, men om den anderen een balk en een rij steenen boven elkaar zag liggen, dat er dus in de lengte van den muur zulke balken lagen. Bovendien is het „uiterst geschikt voor de verdediging der steden omdat de steenen het tegen brand beveiligen en tegen den stormram het materiaal zelf, hetwelk uit doorlopende balken bestaande meestal 40 voet naar binnen toe samengebonden, noch doorbroken, noch uit elkaar gerukt kan worden.” Behalve die balken in de lengte waren er dus ook zware ankerbalken voorhanden, welke dwars door den muur heenliepen en zóó den stormram weerstand konden bieden en daar alles binnenin met elkaar verbonden was, kunnen we ons dus slechts voorstellen dat zulke ankerbalken een laag vormden op de balken in de lengte, dat daarop weer een tweede laag balken volgde, dan weer ankerbalken enz.,

1) CAESAR B. G. 7, 23. Muri autem omnes Gallici hac fere forma sunt. Trabes directae, perpetuae, in longitudinem paribus intervallis distantes inter se binos pedes, in solo conlocantur. Hae revinciuntur introrsus et multo aggere vestiuntur, ea autem, quae diximus, intervalla grandibus in fronte saxis effarciuntur. His conlocatis et coagmentatis alius insuper ordo additur, ut idem illud intervallum servetur neque inter se contingant trabes, sed paribus intermissae spatiis singulae singulis saxis interiectis arte contineantur. Sic deinceps omne opus contexitur, dum iusta muri altitudo expleatur. Hoc cum in speciem varietatemque opus deforme non est alternis trabibus ac saxis, quae rectis lineis suos ordines servant, tum ad utilitatem et defensionem urbium summam habet opportunitatem, quod et ab incendio apis et ab ariete materia defendit, quae perpetuis trabibus pedes quadragenos plerumque introrsus revincta neque perrumpi neque distrahi potest.

zoodat een volledig balkengeraamte werd gevormd in zijn geheel met aarde, „multo aggere”, aangevuld en aan het front met steenen bekleed (vgl. Taf. II, afb. 7).

Is het na het bovenstaande nog twijfelachtig dat we in onze balkensporen de aftekening van de onderlaag van juist zulk een muur hebben gevonden? We zien hier de sporen der in de lengte van den muur liggende onderste laag balken voor ons, welke een tweede rij dwarsliggende balken moet hebben gedragen. Aan de binnenzijde van den muur (dus bij 2 op den plattegrond en in de doorsnee) zien we eerst drie van die balken op zeer korten afstand naast elkaar liggen. In het breede komvormige spoor aan de voorzijde (bij 4) hebben er waarschijnlijk ook meer dan één gelegen, terwijl daar op bepaalde afstanden bovendien een paal rechtop stond, evenals onze reconstructie ons dat te zien geeft. Tusschen die vóór- en achterreeks liggen op grooteren afstand bovendien nog één of meer van die balkenlagen (3) uit het binnenwerk van den muur, die eveneens mede de dwarsbalken hebben gedragen. Hooger liggende balkenlagen zijn uit den aard der zaak in den geroerden bodem hoogerop niet meer te herkennen; of er hier nog iets van een steenbekleding van het front aanwezig geweest is, hetgeen in tegenstelling met steenrijke berglanden in onze streken bijna niet te verwachten is, valt niet te zeggen. Wel werden hier en daar nog groote steenbrokken gevonden.

Al kunnen we ons dus den bovenbouw van den muur niet meer precies in detail voorstellen, toch staat het dunkt mij vast, dat zulk een muur van balken en aarde, ongeveer zoo als we boven vaag door CAESAR beschreven vonden, de sterkte heeft omringd. We kunnen trouwens opmerken dat de voorstelling, welke wij ons hier maakten, slechts in geringe details verschilt van die, welke THOMAS heeft gegeven van de ringwallen in het Taunusgebied (vgl. BLÜMLEIN, Röm. Germ. Kulturleben blz. 22).

Op het eerste gezicht treft ons vooral de kolossale dikte, die zulk een muur hier gehad heeft. Als we de waarschijnlijk los staande palissadeering aan de binnenzijde buiten beschouwing laten, vinden we toch een dikte van ongeveer 15 à 16 M. Dit moge ons eerst vreemd schijnen, CAESAR zelf verhaalt ons dat de door hem beschreven muren tegen den stormram veilig waren doordat doorlopende balken over een afstand van meestal 40 voet binnenwaarts lagen, d.w.z. doordat deze muren met hun zware ankerbalken er dwars doorheen een dikte van meestal 40 voet hadden: dat is dus slechts enkele voeten minder dan wat we hier zien.

We merken nog op hoe, gelijk trouwens wel bijna vanzelf spreekt, deze muurbouw hier precies hetzelfde karakter draagt als die van de bastions, welke we reeds aan den Noordelijken opgang leerden kennen, en de daaraan sluitende walmuur langs den bergrand. Alleen was aan den bergrand de dikte van den walmuur aanmerkelijk geringer.

Merkwaardig is in dit opzicht de groote sleuf, welke we in den N. W. hoek groeven, vlak bij de plaats, waar de ombuiging van den aanleg in de richting N. Z. was geconstateerd (sleuf 12 op Taf. I). De balkensporen van onzen muurbouw toch, welke we hierin vinden, loopen niet evenwijdig met elkaar, maar terwijl de binnenste (rechts) nog vrijwel de richting Z. N. volgen en alleen maar met de bocht mede draaien, loopen de buitenste (links) in veel schuiner richting naar het Oosten toe, m. a. w. we zien hier hoe de aanleg, die aan het Westfront zeer breed is, hier aan de bocht geleidelijk in den smalleren bouw aan den Noordelijken bergrand overgaat. Overigens vertoont ons ook deze sleuf weer zoolong de breede palissadegreppel aan de binnenzijde van den aanleg als de sporen van liggende balken uit den muurbouw. Ook de sleuf ten Z. van deze gegraven (13) vertoont weer

dezelfde sporen. Bij vergelijking van het beeld in deze sleuven met dat in de boven uitvoerig besproken sleuven zuidelijker aan het Westfront (19—32) vallen twee zaken op. Wel is hier duidelijk eenzelfde aanleg aanwezig, en is ook de dikte daarvan zelfs vrijwel dezelfde geweest, maar de dispositie der liggende balken onderling is hier eenigszins anders: aan de binnenzijde zien we o. a. niet drie doch twee balken afgeteekend. Het spreekt vanzelf dat daardoor de reconstructie van den muur zelf, gelijk we ons dien hebben te denken, geen andere is geweest; of men als onderlaag de balken iets wijder of iets nauwer uit elkaar gelegd heeft maakt geen verschil. Maar terwijl we boven getroffen werden door het feit dat het zuidelijk gedeelte van het Westfront in volkomen gelijkheid, als het ware „aus einem Guss” is gebouwd, is dat met zijn verlenging naar het N. toe blijkbaar niet het geval geweest. Het verwondert ons dan ook niet tusschen noordelijke en zuidelijke helft een onderbreking te vinden. De gebouwsporen van den muurbouw toch zien we uit het Noorden komende allen ter zelfder hoogte (in onze sleuf 15) ophouden. Op dat punt is dus de muur uit het Noorden komende geeindigd, terwijl het zuidelijk gedeelte van den muur, dat hetwelk we boven uitvoerig beschreven, en dat we in de sleuf 17, 18 en zelfs nog bij 16 door zien loopen, hier een geheel andere richting heeft dan de sporen van de noordelijke helft. Dit zuidelijk gedeelte ligt hier bepaald westelijk vóór het noordelijk gedeelte heen. Dat het evenals dit noordelijk gedeelte eveneens hier een eind moet hebben genomen spreekt van zelf, ook al konden we wegens de bebouwing van den grond dit uiteinde nog niet blootleggen. Deze onderbreking en het verschil in richting der beide muurhelften vertoont ons dus hier een ingang van den aanleg. Een paar paalgaten (in sl. 16) binnen deze onderbreking hebben waarschijnlijk tot de afsluiting daarvan behoord. Doch het merkwaardigste is wel — en hier hadden we tevens de proef op de som voor ons vermoeden dat de binnenste palissadegreppel tot een afzonderlijken aanleg behoorde achter den eigenlijken muur en los van deze — dat, waar de aanleg van den walmuur in sleuf 16 plotseling onderbreekt, de met dien muur evenwijdig loopende binnenpalissade nog een heel eind achter den uit het Zuiden komenden muur heeft doorgelopen. De palissadegreppel hiervan kon nog in een aantal sleuven worden vervolgd (ten O. van 16 en 18) en schijnt zelfs meer en meer naar binnen toe om te buigen. Wanneer ook het eindpunt van het uit het Zuiden komende muurgedeelte (bij 16) zal zijn weergevonden, zullen wij hier dus het zeer duidelijk beeld voor ons hebben van de westelijke poort van den aanleg, waarbij, evenals bij den bastionbouw aan den noordelijken hollen weg de eene zijde een eind voor de andere uitspringt. Deze westelijke poort heeft juist op het midden van het Westfront gelegen.

Immers de regelmatige aanleg van den Westmuur in zijn zuidelijk gedeelte buigt op een bepaald punt in zijn geheel naar het Oosten om (vgl. Taf. I en Taf. II, af b. 4).

In onze sleuf 23 werden nog alle reeds boven beschreven sporen van den muur en de achterpalissade aangetroffen. In 24 kon slechts een gedeelte daarvan worden blootgelegd, daar we wegens de bebouwing van het land ten O. onze sleuf niet verder naar het O. door konden trekken. Toch zien we hier nog geheel in het W. einde van onze sleuf paalgat en balkensporen van het voorfront (4), meer oostelijk twee balkensporen van den muurbouw op zijn midden (3) en in het Oostpunt nog juist een van de drie balkensporen, welke het achterfront van den muur achterliet (2). In de beide sleuven meer zuidelijk bij 25 en 26 zien we nog slechts de sporen van het voorfront (4) en van de middenbalken (3). Ook deze sleuven konden niet verder naar het O. worden doorgetrokken. In de sporen in deze beide

laatste sleuven was reeds een zeer duidelijke bocht naar het O. merkbaar; in sleuf 27, waarin alleen het spoor 4 kon worden ontgraven, zien wij die bocht voortgezet, terwijl in het noordelijkste punt van sleuf 28 dit spoor reeds een bijna volledige ombuiging naar het Oosten had voltooid.

Het terrein liet hier niet verder toe de ombuiging direct te vervolgen, wel konden we echter in een paar sleuven (29 en 30) meer naar het Oosten toe precies onze zelfde bouwsporen weer terug vinden. Op onze teekening Taf. II. afb. 3 is ook de doorsnede door sleuf 30 geteekend, waarop weer eveneens zeer goed de achterpalissade 1, de zwakkere driedubbele sporen 2, het balkenspoor 3 en het voorfront 4 te herkennen zijn. Ook hier dus weer de overblijfselen van precies eenzelfden muurbouw als boven werd beschreven.

Op een bepaald punt, in sleuf 30, lieden, gelijk ook onze foto Taf. III, afb. 9 dat duidelijk vertoont, deze sporen alle plotseling op; ze vingden een paar meter verder weer aan. Hier was dus zeker weer een onderbreking van den ringmuur geweest juist recht tegenover de plaats, waar aan de Noordzijde de ingang van den hollen weg lag. Het binnenste palissadespoor wijkt hier weer eenigszins verder in binnenwaartsche richting van de eigenlijke muursporen af, waardoor die palissade weer als zelfstandige aanleg binnen den eigenlijken muurbouw wordt gekenmerkt. De muurbouw zelf wordt tegen het einde iets minder dik, het voorfront 4 en de driedubbele balkenlaag (2) naderen elkaar tot op ± 12 M. en een aantal paalgaten (5) vóór het voorfront gelegen wijzen op de aanwezigheid van een soort voorbouw, terwijl een klein palissadegrepje, mogelijk eerder nog als fundamentgrepje van een gevlochten haag of schutting te verklaren, zich vóór het voorfront ombuigt en naar binnen toe doorlopend tegen de balkenlaag daar aansluit (zie Taf. II, afb. 4). We hebben hier dus om zoo te zeggen de uiterlijke bekleeding van den doorgang door den walmuur aan het uiteinde van den balkenbouw aangebracht. Na deze onderbreking, die natuurlijk gediend heeft om een weg door te laten, zien we den muuraanleg weer op dezelfde wijze naar het O. toe doorloopen. In een enkele sleuf bleken hier de sporen van den aanleg in modernen tijd sterk vergraven (sleuf 32) doch in de andere (31) waren weer zeer duidelijk zoowel palissadegreppels als de sporen van den muurbouw in den bodem afgeteekend; het eenige verschil met het gedeelte westelijk van de onderbreking is dat hier aan de binnenzijde van den walmuur de sporen niet van drie doch van slechts twee in de lengte liggende balken in den grond zichtbaar zijn. Blijkbaar was ook hier na de onderbreking de aanleg van binnen iets anders dan aan de andere zijde; aan onze reconstructie-voorstelling doet deze variatie, gelijk we boven reeds uiteenzetten, niets af. Ook oostelijk van de onderbreking is het uiteinde van den aanleg blijkbaar met een vlechtwerk of schutting bekleed geweest; althans ook hier is zulk een grepje aanwezig uitgaande van het voorfront en langs de binnenzijde ombuigende. De onderbreking voor dezen doorgang bedraagt ongeveer 4 M. Op te merken is nog dat bij dezen ingang de uiteinden van den muur recht tegenover elkaar, niet gelijk elders schuin voor elkaar heen liggen. Op dit punt van onzen aanleg komen we straks nog nader terug om eerst nog het verdere verloop van den walmuur in zijn sporen in oostelijke richting te vervolgen. In sleuf 35 vinden we wederom zoowel de palissadegreppel aan de binnenzijde als daarvóór den balkenbouw van den muur, waarvan het afgeteekende beeld weer groote overeenstemming vertoont met dat in de voorgaande sleuf (31) direct na de onderbreking. Ook in de beide tusschenliggende sleuven (33 en 34) was de aanwezigheid van denzelfden aanleg met zekerheid te constateeren, hoewel vergraving uit lateren tijd hier wel een en ander van het beeld had verstoord.

Wat we dan na de onderbreking in de eerste plaats opmerken is het feit dat de wal-muur niet, zooals we eerst verwachtten, vrij wel recht door naar het Oosten doorliep, doch dat hij direct reeds sterk naar het N. O. is gericht. Verbod de akkerbouw ons hem spoedig hierna weer op zoeken, in onze sleuf 36, waar het voor het eerst weer mogelijk was onzen aanleg bloot te leggen, zagen wij hem nog weer in een meer Noordelijke richting verloopende terug. Ook hier zijn weer zoowel de binnenste palissadegreppel als daarbuiten de sporen van den walmuur aanwezig; ze loopen allen van hier in volkomen rechte richting met die, welke we nu ook in de nu volgende sleuven (37 e. v.) ontmoeten. Het verschil in richting tusschen het verloop van de sporen in sleuf 31 tot 35 en die van 36 tot 39 doet mij vermoeden, dat we ook tusschen sleuf 35 en 36 nog een ingang zullen weervinden, op de wijze van dien aan de Westzijde, waar eveneens het verschil in richting tusschen het noordelijk en het zuidelijk deel van het Westfront ons op de aanwezigheid van den ingang opmerkzaam maakte; ook het verschil in het beeld, hetwelk deze sporen in sleuf 31—35 en in sleuf 36 e. v. afteekenen, doet ons, naar analogie van wat we boven aan weerszijden van de zuidelijke onderbreking konden constateeren, tot hetzelfde besluiten.

Het laatste N. O. gedeelte van de omwalling was bijzonder merkwaardig. In het ont-graven terreinstuk n°. 40, hetwelk vanuit het N. O. genomen ook op foto Taf. IV, afb. 10 zichtbaar is, zien we zoowel palissadegreppel als balkensporen, welke elkaar hier meer en meer naderen, plotseling alle afbreken. De dubbele binnenpalissade eindigt met een paar paalgaten, en op dezelfde hoogte eindigt ook het achterste balkenspoor van den muur; hoe meer naar het front toe gelegen hoe verder de balkensporen nog reiken, tot eindelijk ook het voorste spoor in een zwaar paalgat eindigt. We zien dus hoe de breede walmuur hier met een schuinen kant ophield. Zulk een einde hadden we hier zeker niet verwacht. Immers de smallere versterking aan den N. bergrand loopt nog veel verder naar het O. door, en tusschen deze en het einde van onzen uit het Z. komenden walmuuraanleg blijft dan nog een opening van ± 30 M. Een voortzetting van onzen walmuur of een aanleg, die deze wijde opening afsloot, was niet aanwezig. Wel ziet men op den plattegrond nog een paar lichte grondsporen geteekend van een weinig beteekenenden aanleg, doch deze aanleg is waarschijnlijk uit veel lateren tijd geweest; een der grepjes is zelfs dwars door het groote voorste paalgat van den aanleg gegraven. Het noordelijke front aan den bergrand, dat een heel eind naar het O. buiten de verdere ommuring van de nederzetting doorliep, (nog in sleuf 5—8), moet dus ook nog een gedeelte van het plateau mede omsloten hebben, hetwelk niet tot de eigenlijke sterkte behoorde. Dit plateaugedeelte bleek nu ook een zuidelijke afsluiting te hebben gehad, van welke we de sporen duidelijk in den bodem weervonden. Aangezien we namelijk, gelijk boven reeds werd gezegd, eerst vermoedden dat de zuidelijke walmuur meer in rechte richting naar het O. zou verlopen, groeven wij om hem dáár te zoeken, de sleuven, welke ten Z. O. van het O. front gelegen zijn (op onze kaart 41—46). Liep hier het oppervlak van het maaiveld reeds sterk af (zie de cijfers op den plattegrond), bovendien bleek hier een dikke laag oude opgewerkte grond aanwezig en in dien opgewerkten grond vertoonden zich de balkensporen en paalgaten, welke in deze verschillende sleuven op de kaart geteekend staan. Natuurlijk vertoonden deze sporen zich in den gemengden opgewerkten grond niet zoo zuiver als in vasten bodem en groeven we dieper tot den vasten grond door, dan verdwenen ze geheel. Tusschen deze balkensporen merkte men ook telkens lagen grind op. Het was duidelijk dat hier eenmaal eveneens een balkenbouw had gestaan, doch niet op den vasten beganen grond; alvorens dezen te bouwen had men

klaarblijkelijk het sterk aflopende terrein eerst met zand en grind opgehoogd. Die bouw zelfs was geheel in den geest van den grooten ringmuur, doch minder dik en minder zwaar gebouwd (voor de juiste afmetingen zie de kaart, waarbij men in aanmerking heeft te nemen dat de verhoudingen in opgeworpen grond niet zoo zuiver zijn na te gaan). Deze muur liep recht op het O. front van den grooten walmuur aan; hij trok dus als het ware nog een gedeelte van den berg ten O. van den grooten walmuur bij de nederzetting en is als verdedigingsmuur zonder twijfel in verband te brengen met het naar het O. doorlopende gedeelte der versterking aan den N. rand. Beide hebben te zamen een terrein omsloten en bij den eigenlijken aanleg getrokken, hetwelk zich oostelijk van dezen uitstrekke. We begrijpen thans ook beter hoe er hier in den walmuur zulk een wijde opening van ± 30 M. heeft kunnen zijn, nu het blijkt, dat aan deze zijde toch nog vóór den walmuur een tweede versterkte aanleg aanwezig was. In de sleuven, door dit buitenterrein gegraven, kwamen slechts zeer weinig overblijfselen voor den dag. Op één plaats werden de resten van een brandgraf gevonden vrij dicht onder de tegenwoordige oppervlakte en nog geheel in opgeworpen aarde ingegraven, ook al een bewijs van wat we zeiden, dat het terrein hier in ouden tijd is opgehoogd. Overigens bepaalden zich de vondsten hier slechts tot sporadisch verspreide scherven of een enkel paalgat. Het schijnt dus wel zeker, dat we in dezen bijaanleg geen eigenlijk bewoond terrein hebben te zien.

Het feit dat hier tusschen den grooten walmuur van het O. front en dien van den N. bergrand een zoo wijde ruimte open ligt, vestigde onze aandacht speciaal ook op het noord-oostelijk gedeelte van de berghelling. Juist aan deze zijde merken we daarin in haar tegenwoordigen toestand een verschijnsel op, dat ons tot een nader onderzoek aanleiding heeft gegeven. Gelijk dat op de kaart is aangegeven, zijn toch juist hier in die helling twee terrasvormingen merkbaar, de eene smal en lang, doorlopende onder den bergrand en naar het O. toe zeer sterk aflopende; de andere, veel dieper de helling af, is het wijde boventerras van den tuin van het hotel Valk (voor de hoogteverhoudingen zie de cijfers op de kaart 1). Sleuven (n°. 47—50), dwars over het eerst genoemde terrasvormige plateautje gegraven, leerden ons de beteekenis hiervan kennen. In deze sleuven toch vertoonde zich een komvormig uitgelopen pad, thans aangevuld met brandgrond, waartusschen allerlei scherven, hetwelk (vgl. de op de kaart aangegeven hoogte niveau's van dit pad) onder den bergrand sterk naar het O. toe naar beneden loopt. Bovendien zien we in deze sleuven naast dat pad aan den buitenkant het spoor van een palissade, die het dus waarschijnlijk beschermd heeft. Na sleuf 50 raakten we het spoor van dit pad kwijt, hier liet de tegenwoordige toestand en de vergraving terwille van den tegenwoordigen weg naar het Hotel Valk niet toe verder te graven. Des te verrassender was het echter beneden op het lager gelegen terras juist in het verlengde van de richting, welke door het in bovengenoemde sleuven gevondene werd aangewezen, ons pad terug te vinden. Het met brandgrond en scherven aangevulde profiel (b) steekt hier zelfs bijzonder duidelijk af tegen het natuurzand (a), dat hier zeer sterk leemachtig en wit gekleurd was (vgl. Taf. III, afb. 8). Juist op het punt, waar het pad het tweede terras heeft bereikt, zien we het duidelijk een bocht maken in de richting van dit terras en even verder in den leemgrond, welke in sleuf 52 werd aangetroffen, vonden we zelfs nog de sporen van dit pad terug. Door zijn uitloopen juist op dit punt wordt ons de beteekenis van dit kleine zijpad, van uit den burcht naar beneden toe, verklaard. Hier toch, op dit bovenste terras van het Hotel Valk, ligt in de dikke leemlaag, welke hier aanwezig is, een vijfvertje,

hetwelk nog ten allen tijde, ook bij de grootste droogte, water blijft bevatten. Hier moet dus een natuurlijke bron aanwezig zijn, gelijk van zelf spreekt reeds in ouden tijd. Een enkele graving aan den rand van dit vijvertje bewees het late van den aanleg in zijn tegenwoordigen toestand. Hoe die dus oorspronkelijk geweest is valt niet te zeggen, maar zeker leidde dit pad uit den burcht naar deze plaats, waar voortdurend levend water aanwezig was. Om zich van water te voorzien moet dus de bevolking van den burcht hier aan deze zijde de helling langs dit pad ter halver hoogte zijn afgedaald. Of de steile helling, waarmede het terras, waar deze bron zich bevond, wederom naar beneden afliep, ook nog door eenige versterking beschermd is geweest, kon ik niet uitmaken. De enkele gravingen met dat doel verricht leverden geen resultaat en bij het tegenwoordig gebruik van dit terras was natuurlijk een uitgebreider onderzoek niet mogelijk. Het punt, waar dit pad naar de bron de sterkte boven verliet, meen ik echter eveneens te hebben weergevonden, en wel in sleuf n°. 53 op het midden van den noordelijken bergrand, waar we een komvormig uitgelopen strook grond vlak achter den versterkingsmuur aantreffen en rondom dezen eenige paalgaten. Het lijkt mij of hier het van buiten komende pad zijn door een houtbouw afgesloten einde bereikt heeft. Een onderzoek naar de juistheid van deze voorstelling is niet meer mogelijk, aangezien zich hier juist de met zwaar geboomte begroeide heuvel verheft, die op de kaart is geteekend. Dat deze zeer zeker kunstmatige heuvel het overblijfsel zou zijn van eenigen bijzonderen aanleg, lijkt zeer waarschijnlijk. Het natuurschoon verbiedt ons echter hier verder op in te gaan.

Intusschen weer naar het Kopsche plateau zelf teruggekeerd willen we nog een blik werpen op den zeer eigenaardigen vorm der versterking, die in gebroken rechte lijnen het plateau omgeeft. Vergelijkt men onzen plattegrond met een kaartje, hetwelk de juiste hoogtelijnen van het plateau aangeeft, (zie Taf. II, afb. 11) dan ziet men duidelijk hoe de vorm van de versterking wordt bepaald door den vorm van het plateau. Behalve de op een voorburcht uitlopende zeer breede opening in het N. O. heeft deze versterking drie, zeer waarschijnlijk zelfs vier ingangen gehad, op onregelmatige punten van de omwalling. De zuidelijke poort is slechts een nauwe onderbreking; terwijl bij de andere poorten de eene muur sterk voor den anderen uitspringt. Die zuidelijke poort vertoont trouwens nog in andere opzichten merkwaardige verschijnselen. Hier ligt namelijk buiten de poort een aanzienlijke versterkingsaanleg. Het juiste karakter van dezen is niet meer precies in details te herkennen. We zien ook hier weer een bouw van balken voor ons door palen afgewisseld, van welke sporen en paalgaten duidelijk in het zand zijn afgeteekend (Taf. I). In de eerste plaats zien we hoe de weg, welke door de poort van den wal naar heenkomen en van welken ook straks nog sprake wezen zal, ook nog weer een 40 M. verder zuidelijk werd aangetroffen (op de kaart bij 54). Westelijk van dit punt ligt het sporencomplex, dat wij op de kaart tusschen de cijfers 55—63 hebben ingevat. Eerst zien we hier een front van paalgaten naar het O., dat is dus naar den weg, toegekeerd (55—63); dan volgt een gedeeltelijk dubbele palenreeks (56—62) ongeveer in dezelfde richting loopende en eerst westelijk van deze begint een doorlopende bouw, van welken de balkensporen, ten deele ook de in rechte richting verloopende kleine paalgaatjes van posten, die balkenrijen vasthiielden, op de kaart geteekend staan. We kunnen ons dit gedeelte van den bouw moeilijk anders voorstellen dan als een massieven bouw van kruislings liggende balken en zand, als een zwaar bastion dus. Natuurlijk kon deze bouw slechts ten deele worden ontgraven; we zien echter hoe hij tot 58 en 59 doorgelopen heeft. In de sleuven daar merken we toch niet slechts weer

dezelfde kruiselings liggende balken en paalgaten op, doch het grepje, dat van 56 en 57 den bouw ten N. doorlopend afsluit, is ook nog in 58 te vervolgen en eindigt bij 59 in een groot paalgat. Hier van 59—60 vinden we de westelijke afsluiting van den geheelen bouw in den vorm van een vrij ondiepe palissadegreppel, duidelijk hetzelfde karakter dragende als die, welke we tusschen 57 en 61 met een eigenaardige ronde bocht uit het W. zien aankomen. De bestemming van deze greppel en haar eigenaardige vorm benevens de juiste samenhang dezer sporen tusschen 57—61 en 58, 59, 60 dat alles behoort nog tot de onopgeloste vragen, welke ons deze aanleg hier stelt. De akkerbouw verhinderde tot dusver een graving tusschen beide punten in, die mogelijk de zaak tot een nadere oplossing zou kunnen brengen. We mochten echter niet vergeten, dat het hier slechts een buitenaanleg, niet de eigenlijke nederzetting betreft, en we dus niet te veel tijd en kosten hieraan mochten besteden. Hoe dit evenwel ook zij, zeker heeft er hier tusschen 55, 59, 60 en 62 een zware bouw gestaan, een soort bastionbouw vóór den ingang. Leverde de ondergrond tusschen deze punten slechts scherven op, gelijk we die uit den vroegsten tijd, dien van Augustus, kennen, anders was het rechts van de lijn 56—62, waar zelfs eenige afvalgaten en scherven uit omstreeks het midden der 1^e eeuw voor den dag kwamen. Was dus het eerstgenoemde terrein waarschijnlijk door een massieven bouw bedekt, rechts daarvan schijnt het open te hebben gelegen. De reeks palen 56—62 schijnt dus de flank van den bouw te hebben gevormd en de palenreeks van 56—62 moet vrij hebben gestaan, loopende westelijk langs den smallen weg. Opmerking verdient nog hoe van deze vrijstaande palenreeks het grepje uitgaat, dat we in W. richting van 55 tot 59 konden vervolgen en dat blijkens zijn komvorm en slingerend verloop waarschijnlijk als het fundamentgrepje van een lichte schutting of afscheiding van palen zal te verklaren zijn, welke aan de N. zijde den bastionbouw afsloot.

Hoewel we ons hier slechts met het graven van een aantal proefgreppels tevreden moesten stellen, en bovendien latere vergravingen het terrein hier minder duidelijk deden spreken, meenen we toch te mogen zeggen, dat zich oostelijk van den weg (54) een dergelijke aanleg als westelijk daarvan moet hebben bevonden. In de palenreeks 64—65 zien we den parallelenaanleg met 55—63, een losse palenreeks ten O. van den smallen weg en oostelijk hiervan beginnen tusschen 66 en 67 wederom de paalgaten en balkensporen, welke weer groote overeenkomst vertoonen met die van den bouw ten W. van den weg. Hoe deze aanleg heeft doorgelopen is niet zeker te zeggen, in de sleuf bij 68 zijn waarschijnlijk de sporen ervan nog aanwezig, en wel in den vorm van een dergelijke vreemde palissadegreppel, als we ook tusschen 59 en 60 zagen, en van eenige balkensporen en paalgaten daarachter. Zoo schijnt het dat zich ook oostelijk van den smallen weg bij 54 een dergelijke langgerekte bastionbouw heeft uitgestrekt als aan de Westzijde. Die ten O. lag een 20 M. terug bij de westelijke en tusschen beiden in (tusschen 56—62 en 66—67) schijnt, als we het goed zien, een opening van \pm 30 M. breedte te hebben gelegen, welke opening door de beide palenreeksen 55—63 en 64—65 werd verdeeld, waartusschen de smalle weg doorliep. In deze wijde opening merken we bovendien tusschen 64 en 65 een aantal kleine paalgaatjes op, welke in eenige schuine rijen tusschen beide bastions verlopen. Deze paalgaatjes stammen natuurlijk van den een of anderen bouw, welke hier in schuine richting van het ééne achteruit liggende bastion naar het andere vooruit liggende heeft gelopen, en aangezien hun richting den weg kruist, ligt het vermoeden voor de hand, dat we hier te doen hebben met een tijdelijke afsluiting van de open ruimte, die

mogelijk in tijden van gevaar kon worden versperd. We zullen ons echter ook op dit punt, wat dezen buitenaanleg betreft, slechts tot vermoedens moeten blijven bepalen en willen er dus ook niet langer bij stilstaan. De eenige zekerheid, welke we hier hebben is, dat zich vóór de zuidelijke poort van de nederzetting een machtige uit palen en zand gebouwde bastionbouw uitstreekte op eenigen afstand van den walmuur der eigenlijke nederzetting. Slechts merken we nog op hoe vanaf het uiteinde van den uit het Oosten komenden walmuur bij de poort het grepje, dat we daar als het fundamentgrepje eener schutting of bekleeding van dat uiteinde hebben leeren kennen, een vertakking naar het Z. afzendt welke over grooten afstand vlak langs den smallen weg, aan de O. zijde daarvan, doorloopt om eerst ter hoogte van het Z. front van het O. bastion, bij 65 te eindigen. Er heeft dus ter zijde van den weg, vanaf den poortdoorgang door den walmuur tot aan den oostelijken bastionbouw, een doorgaande schutting of lichte palissade gelopen, welke naar den Oostkant een afsluiting vormde. Anders gedraagt zich echter het gelijkwaardige grepje aan het uiteinde van den walmuur ten W. van den weg (bij 31). Ook hier zien we datzelfde fundamentgrepje aanwezig, doch in plaats van naar het Z. te loopen buigt het spoedig naar het W. om, en sluit dan weder op het front van den walmuur aan. Westelijk van den weg was dus niet de afscheiding aanwezig, welke we aan den Oostkant daarvan vinden. Bovendien zien we op onzen plattegrond hoe het westelijk bastion aan zijn N. zijde over zijn geheele breedte door een dergelijk grepje, het overblijfsel van een schutting of lichte palissadeering, wordt afgesloten (55—56—57—58—59).

Zoo schijnt het dat westelijk buiten dezen ingang der nederzetting een open ruimte heeft gelegen, begrensd ten N. door den walmuur der sterkte zelf, ten O. door de schutting langs het oostelijk bastion (32—65) en ten Z. door de schutting welke het zuidelijk bastion ten N. begrenst. Alleen aan de W. zijde van deze open ruimte zijn geen sporen van eenigen doorloopenden zwaardereren bouw voorhanden. Zelfs werden in de sleuven ten Z. van de muurbocht (bij 69 en 70) niets anders dan eenige afvalgaten weergevonden, van welke de inhoud scherven bevatte zelfs nog uit den laatsten tijd der nederzetting, het midden van de 1^e eeuw, een bewijs dat hier dus open begaanbaar terrein heeft gelegen.

Zeer merkwaardig is echter nog de verbinding, welke er bestaat tusschen den muurbouw bij zijn bocht in het Z. W. (bij 26) en de N. W. punt van den voorbouw (59). In onze sleuven, tusschen deze twee punten gegraven (26-71-59), zien we schuin in Z. W. richting een, zij het vrij ondiep, palissadegrepje van de muurbocht afloopen, en (boven 71) waarschijnlijk in een paalgat uitloopen. Ongelukkigerwijze is hier weer in later tijd een groot gat gegraven, waarin middeleeuwsche fragmenten werden gevonden, zoodat de oude toestand hier niet precies meer te herkennen is. Even zuidelijk van 71 zien we, na een kleine onderbreking, een groot paalgat, en daarna weer dezelfde palissadegreppel nu in Z. O. richting naar het punt 59 terug loopen. In dezen aanleg hebben wij dus waarschijnlijk een lichte afsluiting met doorgang naar de boven genoemde open ruimte te zien.

We moeten ons met dit vage beeld van den buitenaanleg tevreden stellen. Onze meeste belangstelling eischt natuurlijk de nederzetting zelf gelijk, die door haar bovenbeschreven walmuur wordt omsloten. Ook omtrent den binnenaanleg van deze was het reeds mogelijk eenige bijzonderheden nader te leeren kennen. Het leek namelijk waarschijnlijk, dat de twee ingangen, die ten N. en die ten Z., met elkaar direct verbonden zouden zijn geweest, en bij een onderzoek daarnaar binnen de nederzetting ingesteld werd werkelijk ook zulk een verbindingsweg geconstateerd, die in volkomen rechte richting

dwars over het binnenterrein liep (vgl. Taf. I bij 72—78). Vooral in de noordelijke helft van ons terrein was die weg nog zeer goed bewaard. Daar vonden we niet slechts steeds weer dezelfde twee, thans met donkeren grond aangevulde grepjes, welke op een twee Meter van elkaar evenwijdig loopende, ongetwijfeld de goten aan weerszijden van zulk een weg zijn geweest, doch bovendien was op de meeste punten, tusschen die twee goten in, zelfs nog het bijzonder goed geconserveerde, zorgvuldig aangelegde steenen plaveisel van den weg zelf bewaard (vgl. Taf. IV, afb. 12). Elders, en vooral in het thans aanmerkelijk lager liggende zuidelijk deel van ons terrein, was dit laatste verdwenen. Merkwaardig lijkt vooral ook het feit, dat deze weg tusschen de twee poorten, die dus blijkbaar een hoofdweg door de nederzetting moet zijn geweest, niet breeder was dan hoogstens twee Meter.

Het spreekt vanzelf, dat in de sleuven, welke wij ter opsporing van den weg moesten graven, zich ook reeds een aantal verschijnselen vertoonden behorende tot den verderen aanleg van het binnenterrein, en al breidden we hier voorloopig onze opgravingen zoo weinig mogelijk uit, opdat ze niet voor een latere, volledige ontgraving dezer verschijnselen het beeld zouden verstoren, toch konden we ook reeds eenige belangrijke zaken dien aanleg betreffende opmerken. Op verschillende plaatsen ter zijde van dien weg bleek namelijk de bodem vol met afvalgaten te zijn; de begane grond moet hier dus sterk vervuild en modderig zijn geweest, en des te beter begrijpen we hierdoor de beteekenis van het steenen plaveisel op den weg. Dit plaveisel was echter niet uitsluitend tot den weg zelf beperkt, doch op verscheidene plaatsen scheen zich daar een breedere, geplaveide oppervlakte, een pleintje dus, aan te sluiten, hetwelk klaarblijkelijk eveneens voor het verkeer buitenshuis diende (Taf. IV, afb. 12). Aan deze pleintjes moeten dan de woningen hebben gelegen, zooals uit een aantal paalgaten en fundamentsgreppels blijkt, welke in het niet geplaveide gedeelte van het terrein voor den dag kwamen. Een zeer eigenaardige wijze van aanleg schijnt het dus te zijn, waardoor zich het binnenterrein van onze nederzetting kenmerkte.

De top van het plateau van den Kopschen Hof werd dus ingenomen door een versterking, waarvan de walmuur was aangelegd geheel volgens het verloop van de hoogtelijnen van dit plateau. Bleek het niet reeds uit dien eigenaardigen vorm van den aanleg, dan zouden de karakteristieke walconstructie, de typische poortvorming, de aanwezigheid der bastionversterkingen buiten de eigenlijke ommuring en ook de eigenaardige smalle weg, met keien bevloerd, ons de volkomen zekerheid kunnen verschaffen, dat we hier met een nederzetting te doen hebben van geheel inheemsch karakter. Wat we hier vinden is feitelijk niet anders dan een ringwal van middelbare grootte, van hetzelfde type als de vele ringwallen in zuidelijker streken, aan den Rijn en in de omliggende gebergten, gelijk ze daar als de versterkte woonplaatsen, de oppida der inheemsche bevolking, zijn herkend (men vergelijk hier o. a. Ber. d. R. G. Komm. VI en Schulze Röm. Grenzanlagen enz.).

Deze inheemsche nederzetting nu schijnt door brand te zijn verwoest. Overal, vooral aan den N. bergrand en het N. O. uiteinde van den walmuur, vallen ons de sporen van een zwaren brand, die het hout deed verkolen en den omringenden grond deed schroeien, in het oog.

Overeenkomstig dat inheemsche karakter van den bouw vinden we in de nederzetting in afvalgaten en gebouwsporen een niet onaanzienlijke hoeveelheid fragmenten van het bekende Bataafsche aardewerk (vgl. mijn Nederl. Vr. Besch. Taf. V). Daarnaast echter werd overal op het terrein, in den hollen weg, in den walmuur en op het binnenterrein een nog veel grooter contingent scherven van Romeinsch aardewerk gevonden; dit overheerschte

zoodanig, dat men, vóór dat onze kennis van de nederzetting als inheemsche aanleg zóó ver was gevorderd als thans, misschien zou hebben kunnen twijfelen, of we niet met een Romeinsche vesting te doen hadden. Nu echter die twijfel volkomen uitgesloten is, komen we tot de conclusie, dat de inheemsche stam, welke hier woonde, reeds zeer sterk onder Romeinschen import-invloed stond, dat hij om zoo te zeggen in de dingen van het dagelijksche leven een bijna Romeinsche leefwijze had aangenomen, evenals we dat b.v. in de woerden der Betuwe ook voor de Bataafsche bevolking van die landstreek constateeren.

Deze omstandigheid heeft voor ons dit voordeel, dat, waar al die Romeinsche fragmenten precies dateerbaar zijn, onze nederzetting dit vanzelf ook is; ze wordt door deze vondsten in de eerste jaren vóór en in eerste 60 à 70 jaren na Chr. gesteld. In alle tot dusver verrichte gravingen herhaalde zich hetzelfde beeld van die vondsten. Onder de massa's tot dusver gevonden fragmenten zijn nog geen stukken aangetroffen uit een tijd later dan \pm 70 na Chr.

Het is hier natuurlijk niet de plaats een analyse van al die vondsten te geven. We bepalen ons dus tot deze verkregen resultaten, waaruit volgt dat onze nederzetting omstreeks het jaar 70 opgehouden heeft te bestaan. Toen moet dit inheemsche oppidum, hetwelk we in deze streken zeker slechts aan de Bataven kunnen toeschrijven, gelijk we zagen, door brand verwoest zijn, en we kunnen hier slechts herhalen, wat we reeds van den aanvang af hebben vermoed, dat we dus hier met bijna volkomen zekerheid de plaats voor ons hebben, van welke TACITUS ons verhaalt in zijn beschrijving van den Batavenopstand. „CLAUDIUS CIVILIS, door Cerialis en zijn leger achtervolgd, vluchtte van Xanthen naar de Betuwe. Hij durfde zelfs het oppidum der Bataven niet te verdedigen, doch stak dat in brand en vluchtte naar het eiland ¹⁾.” Hier wordt ons met enkele woorden de geschiedenis verhaald, welke wij in de overblijfselen van de verwoeste Batavennederzetting in werkelijkheid voor ons zien.

Het historische karakter van het terrein onzer werkzaamheid treedt echter nog sterker op den voorgrond, als we op dezelfde plaats van Tacitus lezen, hoe Cerialis' leger versterkt was door het 10^e legioen, hetwelk hierna nog een goede 30 jaren in deze streken aanwezig was, en dan bevinden dat dit legioen op nog geen halven kilometer westelijk der Batavenstad de overblijfselen van zijn legioensvesting in den bodem heeft achtergelaten. Bij rioleeringswerk in den Huygensweg waren n.l., gelijk bekend, reeds voor een paar jaren panfragmenten gevonden met den stempel dier legio X en was ook op één punt (op de kaart Taf. V, 15 bij 1) het zeer sprekende profiel van een Romeinsche spitse gracht voor den dag gekomen, zooals die karakteristiek is voor de Romeinsche vesting. Door het verloop van die gracht te vervolgen zouden we den omtrek van dezen Romeinschen aanleg en daarmee zijn juiste karakter kunnen vaststellen. Immers zulk een gracht ligt zoowel om het kleine castellum, de vesting van geringer beteekenis, zooals die b. v. voor één enkele cohort werd aangelegd, als om de groote vestingen, welke als garnizoensvesting voor geheele legioenen hebben gediend, gelijk die, welke b. v. reeds in Novaesium of op den Fürstenberg bij Xanthen uitgegraven zijn (vgl. Bonner Jahrb. 111/112 en 122 e. v.). De omvang van het door de gracht ingesloten terrein bepaalt natuurlijk de grootte en daarmee de beteekenis van zulk een vesting.

1) Non tamen ausus oppidum Batavorum armis tueri, raptis quae ferri poterant, ceteris iniecto igni, in insulam concessit (Tac. Hist. V 19).

Een blik op de kaart (Taf. V, afb. 15), toont, hoe er aan het vervolgen van deze gracht eigenaardige moeilijkheden verbonden waren. Immers waar ze den Huygensweg vrijwel rechthoekig scheen te kruisen, moest het verdere verloop ervan ongeveer evenwijdig met den Berg en Dalschen weg worden gezocht. Hier wordt echter het terrein grootendeels door groote villa's en hun tuinaanleg ingenomen, waarin het natuurlijk onmogelijk was te graven. Slechts op onbebouwde plekken daartusschendoor zouden wij dus verdere gegevens kunnen vinden. Zoo vonden we onze gracht naar het O. toe in onze sleuven 2—5.

Onze Taf. IV, afb. 13 vertoont ons het spitse profiel van de gracht bij 5 zeer duidelijk in den gelen zandgrond afgeteekend, gevuld als het was met een donkeren gemengden grond, welke, uitgedroogd zijnde, een verbazenden graad van hardheid had bereikt.

In de zuidelijke straat van de nieuw aangelegde arbeidersbuurt (het Roode dorp), welke straat ongeveer in één lijn ligt met de weergevonden punten onzer gracht, was volgens berichten van werklieden, die daar de rioleering hadden aangelegd, waarschijnlijk reeds hetzelfde verschijnsel waargenomen. Het lag dus voor de hand om door een dwarsseuf, vóór het oostelijk einde van die straat gegraven, nog eens naar ons grachtprofiel te zoeken. Hier (bij 6) bleek echter de gracht niet meer aanwezig te zijn. Wel vonden we hier een eind verder Noordwaarts in onze sleuf 6 een Romeinsch grachtprofiel van bescheidener afmetingen, hetwelk ons een tijd lang op een dwaalspoor leidde, doch al spoedig bleek, dat niet slechts de maten, maar vooral ook de afwijkende richting van deze gracht het onmogelijk maakten haar met de onze in verband te brengen. Het komt dan ook vaak voor, dat op het terrein van een Romeinsche nederzetting dergelijke vroegere of latere verschijnselen worden geconstateerd; in alle geval moeten wij echter met betrekking tot onze thans gezochte vesting deze verschijnselen hier uitschakelen. Verder dan punt 5 op onze kaart (Taf. V) was het ons dus niet mogelijk onze vestinggracht naar het Oosten te vervolgen.

En zoo bleven ons dus, om het verdere verloop in deze richting te zoeken, geen andere gegevens over, dan die, welke het schema van zulk een aanleg in het algemeen, en anderzijds het tegenwoordige terrein ons boden. Daar nu zulk een vesting immers gewoonlijk een langwerpige vierkant grondplan heeft gehad, mochten we verwachten, dat het oostelijk front hier rechthoekig op de grachtrichting 1—5 aan den Berg en Dalschen weg heeft gelopen. Als we dan onze terreinkaart (Taf. V) beschouwen, dan zien we, hoe het noordelijk gedeelte van den Beekmansdalschen Bergweg vlak onder de verbazend steile helling door loopt, van welke de bovenrand (8—9) den Oostrand van het bergplateau vormt. Het was dus duidelijk, dat onze vesting, voor het geval zij zich tot zóó ver naar het N. mocht hebben uitgestrekt, zich in oostelijke richting onmogelijk verder dan deze bergrand 8—9 kan hebben uitgebreid. Nu staat de richting van dezen bergrand (8—9), die waarschijnlijk naar het Zuiden nog veel verder in rechte lijn heeft doorgelopen, doch daar ten behoeve van de bocht in den Bergweg moet zijn afgegraven, niet slechts rechthoekig op de lijn 1—5 van onze gracht, maar ook vormt zij in het N. een rechten hoek met den steilen noordelijken bergrand van ons plateau, aan welks voet de straatweg naar Beek en Ubbergen loopt. En zoo kwam het vermoeden bij mij op, dat deze noord-oostelijke hoek van ons bergplateau met zijn steile heilingen aan N. en Oostzijde van nature als aangewezen zijn moest om den N.O. hoek van de vesting te vormen, dat dus de bergrand (8—9) een deel der oosterlijke begrenzing, de rand boven langs den Beekschen weg de noordelijke grens van de vesting zouden zijn geweest. Indien dit vermoeden waarheid bevatte, dan zou de

afstand vanaf de gracht aan den Berg en Dalschen weg tot den N. bergrand, een der hoofdmaten van onze vesting opleveren. Deze afstand leek echter zelfs voor de lengtemaat van een gewoon cohortencastellum veel te groot, daarentegen voor de lengtemaat van een groote legioensvesting weer te gering. Ons vermoeden scheen dus alleen dan juist te kunnen zijn, als we deze afstandsmaat als die van de breedte van een groote garnizoensvesting mochten beschouwen. In dat geval zou, volgens de gewone verhouding tusschen lengte en breedte, de lengtemaat van onze vesting $\frac{3}{2}$ van dien afstand moeten hebben bedragen en zouden we dus de westelijke begrenzing van de vesting moeten weervinden op een punt, dat, rechthoekig gemeten, vanaf den bergrand (8—9), het veronderstelde oostelijke front, daar anderhalf maal zoo ver van verwijderd ligt als de afstand van de zuidelijke gracht aan den Berg en Dalschen weg tot den noordelijken bergrand langs den Beekschen weg bedraagt. Op dat punt, dat even oostelijk van de Eleonorastraat, recht achter den westelijken vleugel van het St. Canisiuscollege liggen moest, zouden we dus, als ons vermoeden juist was, de spitse gracht moeten kunnen vinden, loopende in een richting N. Z., welke daar dan die westelijke begrenzing vormen moest. Nu lag dit punt, waar we dan deze gracht zouden te zoeken hebben, juist in een strook grond langs genoemde straat, welke reeds jaren lang door oudhedenliefhebbers, en wie voor hen naar Romeinsche voorwerpen groeven, is doorwoeld. Immers juist hier aan de Eleonorastraat nemen die Romeinsche grafvelden een aanvang, wier rijke inhoud verschillende verzamelingen met tal van voorwerpen heeft verrijkt. Ook in het St. Canisiuscollege zelf worden vele zulke grafvondsten bewaard, op de speelplaats van dat College langs de Eleonorastraat opgegraven. Aan den Oostrand van deze plaats moest dan naar onze berekening die gracht hebben geloopt, aan den voet van den muur, welke die plaats aan haar Oostzijde afsluit, en dankbaar maakten we van de ons verleende toestemming gebruik, te dezer plaatse rechthoekig op de vermoedelijke richting van de gezochte gracht een sleuf te graven. Onze foto (Taf. IV, afb. 14) bewijst, hoe we werkelijk in deze sleuf aan den voet van dien muur een prachtig spits grachtprofiel in den bodem weervonden, op onze kaart met 12 aangegeven.

Hiermede was dus niet alleen ook de westelijke begrenzing van de vesting gevonden, doch werden tevens onze vermoedens bevestigd, op grond waarvan we die gracht hier hadden gezocht; de bergrand langs den Beekschen weg moest dus in werkelijkheid de noordelijke begrenzing van onze vesting wezen, evenwijdig met de zuidelijke, welke door de gracht langs den Berg en Dalschen weg werd gevormd en het oostelijk front moest langs den bergrand (8—9) aan den Beekmansdalschen Bergweg hebben gelegen. Die bergrand (8—9) kon echter maar tot op ongeveer het midden van dat Oostfront de begrenzing geweest zijn; immers op dat punt had het dal van dien Bergweg de hoogte van het plateau bereikt. Meer naar het Z. toe was het plateau geheel vlak en hier moest dus in het verlengde van dien bergrand, in zuidelijke richting loopende, wederom een gracht als afscheiding te vinden zijn. Een onderzoek hiernaar werd echter aan de eene zijde, door de huizen van het Roodedorp, meer noordelijk door den tegenwoordigen harden weg verhinderd. Slechts tusschen beiden in konden we juist nog (bij 7 op Taf. V) de in N. Z. richting loopende spitse gracht ontgraven. Daarmee was dus ook het oostelijk front vastgesteld.

Onze kaart (bij 10 en 11) vertoont hoe we nu ook nog op een aantal andere punten langs den Berg en Dalschen weg de gracht konden weervinden, zoodat de richting ook hier precies kon worden bepaald. De beste gelegenheid om een grooter stuk van den

omtrek van de vesting bloot te leggen hadden we aan het W. front, op het terrein achter het Canisiuscollege en wel in de eerste plaats ten Z. van den Ubbergschen veldweg, waar deze juist van den Sterreschansweg is afgebogen (op de kaart bij 13). Hier hebben we zelfs een grooter terrein blootgelegd, en al was hier ook de bodem sterk vergraven, vooral ook bij het zoeken naar Romeinsche voorwerpen, dat hier overal aan de Eleonorastraat heeft plaats gehad, toch konden we zeer bevredigende uitkomsten verkrijgen. Onze kaart Taf. VII, afb. 19 vertoont reeds dadelijk hoe we hier, juist in het verlengde van de gracht op de speelplaats van het Canisiuscollege, bij 13 een belangrijk stuk van dezelfde gracht konden ontgraven.

In het profiel van de gracht was ook nog duidelijk de oude grachtrand zichtbaar, en daarmee dus tevens het niveau van den beganen grond in Romeinschen tijd; het lag 1.12 M. beneden ons hier voorloopig als 0 aangenomen vaste punt. Achter de gracht aan de O.zijde bleek het hier nog mogelijk ook naar eventueele overblijfselen van den muurbouw achter de gracht te zoeken, hoezeer het terrein hier door latere gravingen was vernield. Immers daarbij was toch nog aan den Noordrand van ons terrein een strook grond tot aanzienlijke hoogte, boven het oude Romeinsche niveau, intact gebleven, terwijl het meer zuidelijk tot vrij groote diepte afgegraven was. Werkelijk vonden we in dien nog ongeschonden ouden grond twee met donkerder aarde aangevulde paalgaten welke ook op onze detailkaart 16 (gemarkt α en β) geteekend staan. Men merkt daarbij op hoe ze in een lijn liggen, die rechthoekig staat op de grachtrichting. Vergelijking met tal van verschijnselen in andere Romeinsche vestingen doet in deze paalgaten reeds op het eerste gezicht de overblijfselen van den Romeinschen vestingmuur, uit hout en zand, vlak achter de gracht herkennen. Men weet hoe zulk een muur bestond uit twee balkenschuttingen op een paar meter afstand van elkaar evenwijdig met de gracht, waarvan de tusschenruimte met zand aangevuld was. Deze balkenschuttingen werden op regelmatige afstanden door zware staande palen opgehouden, welke natuurlijk vrij diep in den grond moesten worden ingegraven. De sporen, die zulk een muur uit hout en aarde in den grond achterliet, bestaan dus uit een dubbele reeks zware paalgaten, evenwijdig met de gracht. Twee van zulke paalgaten, een van de voorste en een van de achterste balkenschutting, hadden we dus hier nog te voorschijn gebracht. Merkwaardig was ook het onderzoek van deze gaten zelf. Niet slechts de donkere vulling van het eenmaal gegraven gat werd daarbij zichtbaar, doch in die vulling was ook nog zeer duidelijk door een iets lichter gekleurde ronde plek de plaats aangewezen, waar de eigenlijke paal zelf was vergaan. Uitgegraven bleek dit paalgat nog ruim 90 cM. diep beneden het oude Romeinsche niveau, gelijk we dat aan den grachtrand leerden kennen. Op deze diepte zagen we echter alleen het gat, waarin de paal zelf gestaan heeft nog een 25 cM. dieper gaan, terwijl de bodem rondom dezen paal stevig met veldkeien bleek te zijn aangestampt. Een zeer duidelijk beeld hiervan levert ons Taf. VI, afb. 16.

Twee paalgaten van den vestingmuur uit hout en zand waren dus hier in de ongeschonden terreinstrook weergevonden. Meer moeite kostte het de voortzetting van den muur over het verdere hier blootgelegde terrein in Z. richting te onderscheiden.

Immers niet slechts dat dit verdere terrein hier tot vrij groote diepte was afgegraven doch, wat erger was, het spreekt bijna vanzelf, dat de zoekers naar Romeinsche voorwerpen daarbij juist de plekken, waar de grond er geroerd uitzag, met hun spade hebben opgezocht. Gelijk onze detailkaart (Taf. VII, afb. 19) laat zien, waren hier dan ook tal van latere ge-

graven gaten en greppeltjes aanwezig, waarin het niet gemakkelijk bleek de oude overblijfselen nog weer te vinden.

Wat de voorste rij paalgaten betreft, welke we hier moesten zoeken, zoo meenen we toch met vrij groote zekerheid er nog twee in rechte richting langs de gracht (het laatste slechts ten deele) blootgelegd te hebben (vgl. de detailkaart afb. 16 bij γ en δ).

Van de achterste rij paalgaten, die met het achterste der twee ongeschonden gaten zouden correspondeeren, was een voortzetting niet zoo gemakkelijk te constateeren. Wel lagen er nog een aantal gaten, waaruit men mogelijk een keuze zou kunnen doen, doch het terrein was zoozeer geschonden, dat zekerheid niet te verkrijgen viel. Mogelijk is hiermede nog een ander verschijnsel in verband te brengen; we vinden namelijk op een paar plaatsen (ϵ en ζ) in de richting der hier te verwachten paalgaten een zeer eigenaardige steenzetting van kleine veldkeien op een diepte van 40 à 50 cM. onder het Romeinsche niveau, die zeer wel te beschouwen zou zijn als de verharding van de plaats, waarop onder in een kuil, die dan toch altijd nog $\frac{1}{2}$ M. diep onder het Romeinsche niveau gereikt zou hebben, de punt van een paal zou hebben gerust.

In alle geval was het echter voldoende gebleken, dat achter de gracht een muur uit hout en aarde geloopt moet hebben, gelijk de Romeinen dien vooral in de eerste eeuw onzer jaartelling om hun vestingen plachten aan te leggen.

Aangezien het zuidelijk front der vesting bekend was, en het noordelijk front naar alle waarschijnlijkheid gelijk met den bergrand aan den Beekschen weg had geloopt, was het mogelijk in het midden van het W. front de plaats te bepalen, waar een der poorten moest hebben gelegen. Op die plaats, nog op hetzelfde terrein achter het Canisiuscollege, werd deze ook werkelijk weergevonden (vgl. de kaart Taf. V bij 14 en de detailkaart Taf. VII, afb. 19). Geheel aan den Zd. rand van dat terrein werd in een dwarsleuf de gracht (bij a op de detailkaart) nog eens teruggevonden. In een volgende sleuf bij b was zij eveneens nog aanwezig, doch juist in deze sleuf hield zij plotseling op. Op onze Taf. VI, afb. 17 is duidelijk het afbreken van de gracht, die met hare donkere vulling sterk tegen het vaste gele zand daarnaast afsteekt, zichtbaar. In sleuf c was geen gracht aanwezig. Hier zaten we dus midden op die onderbreking, terwijl in sleuf d weer juist het beginpunt van de gracht aan de overzijde dier onderbreking werd blootgelegd en in sleuf e de gracht weer gewoon aanwezig was. Dat we dus den aarden dam vóór de poort voor ons hadden, juist op het punt waar we hem meenden te moeten zoeken, stond vast. Echter ook van die poort zelf zouden we de duidelijke afteekening in den grond terugvinden. Ten O. van de sleuven van a en b legden we n. l. een vrij groot terreinstuk bloot, waarin we eerst drie paalgaten weervonden van het voorfront van den walmuur (f—h). Achter g vonden we een tweede paalgat, ongetwijfeld van het achterfront van dien muur, doch daarachter bevindt zich nog een derde (i). Achter paalgat h zien we van h—j niet slechts twee paalgaten, welke in ligging met de zoo juist genoemde correspondeeren, doch bovendien telkens tusschen twee van deze nog weer een in, zoodat hier blijkbaar een rij van 5 palen een front vormde in een richting dwars op die van den muur. De paalgaten h en j behoorden dus tot de torenvormige verbreding van den muur aan zijn uiteinde bij den poortdoorgang en het naar den weg door de poort gekeerde front werd door vijf palen gevormd, die hier natuurlijk de dwarse balkenschutting ophiielden. We merken nog op dat g feitelijk een dubbel paalgat is; het schijnt of men hier een restauratie voor zich heeft, waarbij een oorspronkelijke paal door een nieuwen is vervangen. Aan het paalgat h sluiten zich nog een paar kleine paalgaatjes

aan, terwijl aan den voet van de reeks van vijf palen een afvoergreppel zeer duidelijk hare sporen in den grond heeft achtergelaten. Deze greppel loopt dwars voor deze palenreeks heen. Op Taf. VI, afb. 17 ziet men duidelijk zoowel paalgaten als afvoergreppel. De paalgaten, op hun diepte uitgegraven (vgl. de dieptematen op de kaart), bleken slechts eenvoudige gegraven gaten te wezen van een vorm als boven werd beschreven; van eenige steenzetting op de diepte was hier niets te bespeuren. Slechts in een der paalgaten (zie de kaart) was nog zeer duidelijk de afteekening van een vierkanten paal te herkennen. Noordelijk van dit uiteinde van den walmuur, in het verlengde van de straks beschreven grachtonderbreking liep dus de weg door de poort. Hij was nog duidelijk te herkennen aan een zeer hard ingelooopen strook grond, aan weerskanten geflankeerd door een klein paalgat.

Aan de overzijde van dien weg had precies dezelfde palenconstructie gestaan, welke de andere zijde van den poortaanleg vormde. Hier bleek echter het terrein niet meer zoo gunstig voor ons onderzoek als aan den anderen kant; immers een zeer groot en diep gat, in lateren tijd, waarschijnlijk door de boven reeds genoemde oudhedenzoekers gegraven (m) en met later puin gevuld, had hier den ouden toestand voor een deel verstoord. Toch herkenden we ten O. van de grachtonderbreking in sleuf d, in het bij l ontgraven terreingedeelte, nog duidelijk een deel van de afvoergreppel, welke aan deze zijde van den weg met de straks genoemde correspondeerde en daar langs gelegen nog drie van de vijf paalgaten, welke hier eenzelfde palenfront vormde. Het derde, meest westelijke van deze drie paalgaten was grootendeels door het gat m vergraven; het viel niet moeilijk te gissen dat twee andere, waaronder ook de met h corresponderende hoekpaal van den poortdoorgang, door het graven van dat gat moesten zijn verstoord. In onze sleuf n werden d. e. t. nog weer drie paalgaten van het walmuurfront aan de buitenzijde blootgelegd op regelmatige afstanden van elkaar.

Het zal dus ieder duidelijk zijn, dat we hier met zekerheid een van de twee poorten in de smalle zijden van de vesting hadden weer gevonden, welke over een aarden dam door de gracht en door een opening van ± 10 M. in den walmuur den toegang tot de vesting verleende; het was zonder twijfel de porta decumana van de vesting. Het feit, dat we deze juist vonden waar we haar zochten, bewees ten overvloede nog, dat onze beschouwingen betreffende den omtrek en de afmetingen van de vesting juist waren geweest.

Geheel bevestigd werden deze ten slotte nog door het vinden van de begrenzing van de vesting ook langs den noordelijken bergrand langs den Beekschen weg. In den N. O. hoek van het terrein op den berg, achter het tegenwoordige hotel Ubbergen, konden we daarnaar een onderzoek instellen. Wel kwamen we daar bedenkelijk dicht in de buurt van latere vestingwerken, welke met het oude fort Sterreschans in verband hebben gestaan, wel is zeker bij het slechten daarvan hier veel vernield, en bleek vooral vlak aan den Oostrand heel wat jonge grond te zijn opgeworpen, maar toch slaagden onze pogingen hier nog boven verwachting.

In eenige coupes (op de kaart van 15—17) aan de berghelling gegraven, bleek in de eerste plaats, dat hier geen spitse gracht in den bodem aanwezig was geweest. Eenige meters vanaf de helling vonden we echter een eigenaardige komvormige greppel, plat op haar bodem en met een zeer harde vulling ter breedte van ongeveer 1 M. (op het diepste niveau gemeten). In verschillende coupes was deze greppel, precies evenwijdig met den bergrand, over een lengte van ruim 75 M. te vervolgen; verder naar het W. was het terrein zóó sterk afgegraven, dat zij daarbij wel is moeten verdwijnen.

Dat we hier met het overblijfsel van een Romeinschen versterkingsaanleg te doen hadden, leed geen twijfel; enkele Romeinsche fragmenten werden er in gevonden, en bovendien loopt deze greppel geheel evenwijdig met het zuidelijk vestingfront, de gracht aan den Berg en Dalschen weg. Een spitse gracht had de vesting aan deze zijde dus niet gehad. Zulk een gracht had dan ook vlak aan de steile berghelling in het geheel geen zin gehad; en bovendien zou hier in het losse zand een diepe gracht vlak langs de helling al spoedig tot afstorting van grond aanleiding hebben gegeven. De greppel, die we hier echter vonden met haar platten bodem, was duidelijk een fundamentgreppel van een zwaren bouw. Klaarblijkelijk heeft men hier aan den bergrand, waar men niet het zand uit een gracht tot zijn dispositie had om er een constructie uit hout en zand mee te bouwen, als eenig bolwerk een muur opgericht.

We zouden evenwel op grond van de greppel en haar vulling alleen niet zeker durven zeggen dat hier een steenen muur heeft gestaan; daartoe zou men in de vulling meer kalksporen en steen willen aantreffen. Doch ons vermoeden in die richting wordt volkomen bevestigd door een ander verschijnsel. Dicht bij het meest westelijke punt, waar we onze greppel aantreffen, sloten zich namelijk eenige smallere fundamentgreppels aan deze aan, welke met elkaar het grondplan vormen van een gebouwtje, dat aan de binnenzijde van den bouw, welke in de greppel stond, was aangebracht (Taf. VII, afb. 20 bij 15). Dit gebouwtje is eenigszins trapeziumvormig geweest, ongeveer 3 M. breed en diep; het zijn juist zulke kleine gebouwtjes, welke we zoo vaak als een soort casemat binnen tegen een Romeinschen vestingmuur vinden aangebouwd. In de smalle fundamentgreppels van dit gebouwtje, dat met den bouw in de hoofdgreppel één geheel vormde, waren nog de resten van steen en kalk van een gemetseld fundament duidelijk voorhanden. Blijkbaar waren deze kostbare bouwmaterialen uit de groote fundamentgreppel volledig weggebroken. Dit kleine gebouwtje zelf heeft men zich voor te stellen als in den weergang of wal achter den muur ingebouwd.

Zoo hebben we dus in deze overblijfselen de resten weergevonden van een muur, welke aan deze zijde de afscheiding van onze vesting vormde en daarmede is dus ook aan deze zijde de grens van de vesting volkomen bepaald. Het mocht mij niet gelukken hier in dezen hoek ook nog aan het O. front eenigen aanleg te vinden. In eenige sleuven, daartoe gegraven, bleek alleen hoe hier in lateren tijd het terrein sterk in oostelijke richting is aangevuld.

We kunnen dus thans met zekerheid zeggen dat hier op dit plateau van den Hunerberg zich binnen de thans vastgestelde grenzen een zeer aanzienlijke Romeinsche vesting heeft uitgestrekt. Ongeveer 690 M. lang en 460 M. breed, heeft deze vesting dus een oppervlakte van meer dan 30 H.A. beslagen. De porta decumana van deze vesting werd weergevonden in de buurt van de Eleonorastraat; de porta praetoria zal daartegenover gelegen hebben, ongeveer op de plaats, waar de Beekmansdalsche bergweg de hoogte van het plateau heeft bereikt. De portae principales dextra en sinistra moeten gelegen hebben aan de uiteinden der via principalis, welke het terrein, vanaf den Berg en Dalschen weg tot den bergrand ten N., recht moet hebben doorkruist. Dit moet zijn geschied op 1/3 van de lengte van onze vesting, dat is dus een eindje oostelijk van den tegenwoordigen Huygensweg, die met die via ongeveer parallel loopen moet. Dit stemt overeen met het feit, dat juist bij den bouw der villa's op het midden van dien Huygensweg, bij 18, en bij het graven der rioleering ten behoeve daarvan, fundamenten van aanzienlijke steenen gebouwen zijn doorsneden en veel pannenuin is gevonden. Was onze geheele berekening van den

vestingaanleg juist, dan zou het hoofdgebouw, het praetorium, op het midden van de via principalis, juist voor een deel onder deze nieuwe villa's te verwachten zijn.

Eenige sleuven, ter zijde en vóór deze villa's gegraven, bewezen ons reeds voorloopig dat hier werkelijk zulk een gebouw moet hebben gestaan (vgl. de detailkaart Taf. VI, afb. 18).

In de eerste plaats vonden we in een greppel (19) langs den Huygensweg de steenen fundamenteën, die klaarblijkelijk tot twee uit steen gebouwde vertrekken behoord hebben, op eenigen afstand van elkaar, en daartusschen een paar paalgaten. De muren dezer vertrekken liepen in een richting evenwijdig met den Huygensweg, d. i. zooals we boven zagen, ook met de vermoedelijke via principalis van de vesting, en rechthoekig daarop. In greppel 21 kwamen eveneens een paar fundamentmuren voor den dag in dezelfde richtingen verloopende.

Het belangrijkste waren echter wel de overblijfselen in de lange greppels, welke we, zoo veel mogelijk in elkaars verlengde, aan weerszijden van den Huygensweg rechthoekig op dezen hebben gegraven (20^a en b), door een terreinstrook ten N. van de genoemde villa's, waarin we dus, wanneer hier werkelijk zulk een kolossaal gebouw, als het praetorium moet zijn geweest, gelegen had, overblijfselen van den zijvleugel daarvan zouden moeten vinden.

In deze greppel valt in de allereerste plaats de lange reeks van vierkante gaten op, welke bij uitdieping de steenen fundamenteën van pijlers bleken te bevatten: onder in deze gaten was nog het bed uit leem en keien voorhanden, waarop het met kalk gemetselde fundament rustte. In de greppel ten O. van den Huygensweg lagen op vrij wel gelijken afstand 10 zulke pijlerfundamenteën in een rij, in de greppel ten W. schijnt het laatste van deze zelfde reeks aanwezig. Hier heeft dus een lange pijlerreeks gestaan, loopende in een richting W. O., waarschijnlijk een rij bogen dragende, als afsluiting van een open binnenhof, of van een hal aan de buitenzijde van het gebouw gelegen; ten W. van deze pijlers vonden we een aantal in een richting N. Z. verloopende gebouwsporen, resten van uit hout of steen gebouwde en door hout- of steenbouw ingedeelde vertrekken. Ook het spoor van een enkelen wand van zulk een indeeling in richting W. O. verloopende en met de anderen een rechten hoek makende, is in deze greppel voorhanden. Ten slotte wordt het geheel in het W. afgesloten door een zwaar muurfundament, waarin de steenen nog aanwezig waren, een bijzonder zwaren bouw, welke naar alle waarschijnlijkheid tot den muur behoort, die overeenkomstig onze voorstelling het geheele kolossale gebouw in het W. moet hebben afgesloten.

Ook ten O. van de geheele reeks van pijlers vonden we weer de overblijfselen van steenen en houten wanden in richtingen W. O. en N. Z. rechthoekig op elkaar. Deze sporen, die dus naar alle waarschijnlijkheid aan den oostelijken voorvleugel van het gebouw zijn toe te schrijven, eindigen ten O. in een paalgat. Enkele andere kleine paalgaten, welke mogelijk tot een lichte indeelings- of afscheidingswand hebben behoord, niet onwaarschijnlijk ook aan een vroegere bouwperiode zijn toe te schrijven, vonden we in onze greppel aanwezig. De afstand van het oostelijkste punt van dezen voorbouw tot den vermoedelijken achtermuur bedraagt rond 96 M. en zou zeer wel passen voor de dieptemaat van een groot praetorium, gelijk wij het hier mogen verwachten. Aan de andere zijde der villa's aan den Huygensweg zou dan waarschijnlijk de andere vleugel van het gebouw bloot te leggen zijn. Al dragen onze onderzoekingen hier dus nog een zeer voorloopig karakter, toch kunnen we zeggen, dat hier op de plaats, waar we het praetorium verwachtten, werkelijk een groot steenen gebouw aanwezig is geweest.

Dit gebouw lag dus aan de via principalis, die er ten O. van moet hebben geloopt,

in een richting N. Z. Ook dezen weg meen ik nu te hebben weergevonden in den open onbebouwden terreinstrook, welke onze sleuf in haar meest oostelijk gedeelte doorsnijdt. De geheele bovengrond hier in den omtrek bevatte een massa grind, dat zich hier ook over de sporen der gebouwen, klaarblijkelijk door den akkerbouw, heeft verspreid. Dat dit grind van een weg afkomstig is lijkt zeer waarschijnlijk. Wat hier de bodem echter nog alleen maar in situ van dezen weg schijnt te hebben bewaard, zijn de twee afvoergreppels, door haar vulling ook als zoodanig kenbaar, welke in de genoemde onbebouwde terreinstrook in de richting Z. N. evenwijdig met elkaar verlopen, op een afstand van ± 5 M. van elkaar. Bij voortzetting van het werk ten Z. van de tegenwoordige villa's zal ook het verlengde van dezen weg voor den dag moeten komen. De via principalis leidde steeds naar de beide zijpoorten van een vesting. Een blik op den plattegrond toont ons nu, dat dan naar alle waarschijnlijkheid de porta sinistra in de vergravingen voor de latere Sterreschans waarschijnlijk wel geheel zal zijn verdwenen en de porta dextra onder eenige huizen aan den Bergendalschen weg liggen moet. We kunnen dus niet verwachten deze poorten nog terug te vinden.

Nog omtrent een ander vesting gedeelte konden we ons door het graven van enkele greppels althans eenigszins een idee vormen.

Achter de in het W. weergevonden poort moest zich, als onze voorstelling juist was, de retentura van de vesting bevinden, het gedeelte waarin vooral de kazernes der soldaten moesten liggen en waar ook een weg recht op de poort moest aanlopen. In het voetbalveld achter het Canisiuscollege was het ons vergund een enkele greppel te graven. De bestemming van dat terrein stond ons echter het verrichten van omvangrijker gravingen niet toe.

In onze sleuf o (Taf. VII, afb. 19) zien we verscheidene sporen en wel in het noordelijk gedeelte een groot aantal gaten, ten deele met barakkenleem gevuld, die er wel van getuigden, dat hier vlak in de buurt kazernebarakken hadden gestaan, doch die zelf niet onderling in eenig verband te brengen en als bouwsporen te verklaren waren.

In het zuidelijk gedeelte van de sleuf d. e. t. ontmoetten we in de eerste plaats (op de kaart aan weerszijden van de letter p) twee duidelijk als zoodanig gekenmerkte afvoergreppels (onder in de vulling was zelfs het typische wit verkleurde zand voorhanden, hetwelk voor zulke greppels zoo karakteristiek is, ontstaan door de aanwezigheid van water) evenwijdig van elkaar op een afstand van ± 5 M.

Deze beide greppels, echter iets dicht bij elkaar, keeren in onze sleuf r terug en één daarvan waarschijnlijk in het zuidelijk einde van onze derde sleuf bij s. We hebben in deze greppels dus naar alle waarschijnlijkheid de goten weergevonden aan weerszijden van den weg, die op de poort aanloopt. Opvallend is het alleen dat die weg in zoo schuine richting loopt; men zou een grootere regelmaat in den aanleg hebben verwacht. Dat hierin echter geen reden ligt om onze m. i. eenig mogelijke verklaring der greppels als weggoten te wantrouwen, wordt bewezen door wat we in onze sleuf bij o en in onze kleine sleuf bij q aantreffen. Hier toch liggen de zeer duidelijke sporen van een barakkenbouw: rechthoekig op elkaar staande fundamentgreppels, waarvan die in de richting O. W. in de sleuf q eindigen; in onze sleuf bij r zien we zelfs ook nog het oostelijke verlengde van de meest noordelijke dezer fundamentgreppels. Uit deze sporen, die eveneens in schuine richting op het muurfront liggen, blijkt dat ook de barakken, welke hier op dit terrein hebben gelegen, allerminst in rechte richting op den muur georiënteerd lagen, zoodat we dit dus zeker niet van den weg door dien barakkenbouw hebben te verwachten.

In onze greppels bij q vinden we dus het Westelijk uiteinde van den barakkenbouw. Vatten we daarbij de schuine ligging dezer barakken in het oog, dan begrijpen we hoe het noordelijk deel van sleuf p verder geen barakkenbouw snijdt. Klaarblijkelijk toch ligt onze sleuf iets westelijk van de frontlijn der barakken.

Bij de onregelmatige ligging der barakken is dus natuurlijk ook de afstand van deze gebouwen tot de achterzijde van den muur, en daarmee de breedte van het „intervallum”, op verschillende plaatsen verschillend geweest; bij q bedraagt deze afstand \pm 36 M., meer noordelijk belangrijk meer.

De indruk van de onregelmatige ligging der barakken wordt nog versterkt door wat we in het noordelijk deel van onze meest oostelijke sleuf tusschen t. en v. waarnemen. Daar ziet men klaarblijkelijk het Oostfront van twee gebouwen met enkele daarop aansluitende gebouwsporen uit westelijke richting. Tusschen u en v vertoont het spoor op regelmatige plaatsen duidelijk de standplaats van palen. Wat echter hier bij deze sporen weer het meest opvalt is het onregelmatig verloop, zoowel met betrekking tot de richting van den vestingmuur als ten opzichte van elkaar onderling. Het was ons niet geoorloofd hier in dit terreingedeelte nog verdere gravingen te verrichten. We moesten ons dus met het resultaat tevredenstellen, dat we hier werkelijk de aanwezigheid van barakkenbouw, ongetwijfeld ten behoeve der bezettende troepen, hadden aangetoond, dat we daarbij naar alle waarschijnlijkheid den weg hadden gevonden, die op de porta decumana aanliep en bovendien zoowel bij q de westelijke grens als waarschijnlijk bij t—v de Oostgrens van dit gedeelte van het kazernenterrein hadden geconstateerd. De verrassende onregelmatigheid, waarmee blijkbaar de kazernebarakken waren aangelegd, wijst er op dat men binnen de vesting een met betrekking tot de onder te brengen troepen groote plaatsruimte tot zijn beschikking had. Toch is deze onregelmatigheid in een Romeinsche legerplaats, die ook hier in haar hoofdlijnen en maten zoo volkomen volgens de regels is aangelegd, een eigenaardig verschijnsel.

We zagen reeds dat het X^e legioen hier gelegerd is geweest, de pannen met haar stempel voorzien, in groote getale in den Huygensweg gevonden, stellen dit buiten twijfel; dat we hier de eigenlijke garnizoensvesting van dat geheele legioen voor ons hebben, bewijzen ons de afmetingen, welke die voor een groote legioensvesting zijn. Dit legioen hield, gelijk we reeds weten van 70 tot \pm 105 in onze streken verblijf (vgl. Ritterling de Legione X gem). Volkomen hiermee in overeenstemming is het, dat de betrekkelijk zeer vele scherven, vooral op het terrein achter de W. poort gevonden, alle het kenmerk dragen van het laatst van de 1^e eeuw na Chr. Een nadere gedetailleerde beschrijving ook van deze vondsten moeten we tot een latere definitieve publicatie uitstellen.

Evenals het Oppidum Batavorum op de heuvels ten O. der stad, begint ons echter thans ook reeds de legioensvesting van deze troepen, die, bij de vervolging der Bataafsche opstandelingen in het land gekomen, gedurende ongeveer 35 jaar de Romeinsche bezetting van ons vaderland hebben uitgemaakt, meer en meer bekend te worden.

OPPIDUM BATAVORUM ET CASTRA LEGIONIS X APUD „NYMEGEN”.

In montis planitie a parte orientali urbis Noviomagi, quae vocatur „de Kop”, jam ante aliquot annos inveni reliquias oppidi cuiusdam antiqui. Viam cavam, olim a septentrione montem praeruptum adscendentem, postea tamen terra et fragmentis repletam, incisionibus factis investigare potui (vide tabulam I). Supra in margine planitiei via inter duas turres perducebat. Harum alterius, e stipitibus ac trabibus constructae, vestigia manifesta effodere potui (tab. II, 2^a); alterius tamen reliquiae maxima ex parte in hortis hodiernis vicinis haud dubie latebant. Turribus in margine planitiei murus, e trabibus et harena constructus, se adungebat, cuius frontem stipites magni protegebant. Vestigia stipitum et trabium bene conservata multis incisionibus in montis ora factis repperi (vide tabulam I, n°. 1—8 et tab. II, 2^{b-d} et tab. III, fig. 5). Etiam nunc ibi vallum exiguum, quod muri illius reliquias exhibet, invenitur. Apud 9—12 in tabula nostra I vestigia in terra conservata murum sese in meridiem flectere monstrabant. A parte occidentali ubi nulla jam amplius montis praerupta locum natura defendebant, murus multo fit largior. Sic eum porro meridiem versus ductum esse incisiones nostrae 13—28 ostenderunt. Praesertim in incisionibus numeris 19—23 indicatis (vide etiam tabulam II, fig. 4) constructionis naturam melius cognoscere licebat. In omnibus his incisionibus prorsus similia invenimus vestigia (vide etiam sectiones verticales in tab. II, fig. 3 delineatas et tab. III, fig. 6). Primo a dextra videmus in tabula nostra II, fig. 4 fossam latam (duplicem fuisse fossam sectio verticalis demonstrat), in qua duo stipitum ordines defossi fuerant haud dubie inter se viminibus conjuncti (in tabula numero 1 notatam). Tum (n°. 2—3) a laeva sequitur murus ipse cuius trabes per muri longitudinem jacentes, vestigia manifesta reliquerunt; stipites magni trabium constructionem defixerant. Trabes hae per longitudinem muri jacentes sine dubio alias tulerunt introrsus jacentes, quibus vicissim aliae, per muri longitudinem, impositae erant etc. Harena et lapidibus intervalla impleta erant. A fronte vestigia stipitum qui totum murum continebant inventa sunt. Sic murus, ex ligno et harena constructus, ortus erat, qualem figura nostra tab. II, fig. 7 depingit. Ejusmodi muros etiam Thomas in munimentis Taunensibus et aliis inventos descripsit. In his muris non dubitamus agnoscere „muros Gallicos” quos CAESAR nobis describit (vide locum citatum p. 4).

Muri autem tractum porro sequi sinebant incisiones nostrae in tabula (tab. I) numeris 29—40 notatae.

In medio fronte occidentali portam agnoscere potuimus. Nempe in incisione nostra 15 murus a septentrione in meridiem se porrigens finem habet; in ea omnia trabium vestigia subito desinere videmus. In incisionibus autem nostris 16—19 muri partem a meridie ductam, paulum in occidentem deflexam, parti septentrionali prominere observamus, sic ut inter duas muri partes aditus satis angustus pateat, qui haud dubie munimento quodam claudi poterat, cuius vestigia, scrobes ad palos inserendos, apud 16 videmus. Soli stipitum ordines, quorum fossam (in tab. II, fig. 4 numero 1 notatam), intra murum ipsum, jam supra, tractum ejus paribus intervallis sequentem, cernere potuimus muri parte septentrionali desinente, in meridiem pergunt; quin etiam paulum introrsus in orientem se decurvasse videntur (vide in tabula 1 a dextra incisionum 16—18).

Alium per murum transitum inter duas nostras incisiones 31 et 32 videmus. Hic per circiter 4 M. muri et stipitum vestigia deficiunt, et viae angustae spatium dant. Ab ea parte tamen ante murum nostrum sita erant alia quaedam munimenta, ea quoque e trabibus et stipitibus constructa, quorum vestigia in tabula nostra numeris 54—67 notata videmus. Horum munimentorum naturam accuratius

cognoscere nondum potuimus. Satis nobis sit ibi propugnacula agnovisse, quae a parte meridionali murum ac introitum defendebant.

Loco in tabula nostra numero 40 notato finem septentrionalem stipitum et muri invenimus. Hic subito omnia vestigia finem habent (vide tab. IV, fig. 10). Mirandum nobis videbatur hic inter murum nostrum et vallum quod a septentrione extremam planitiem defenderet, spatium \pm 30 M. patere, neque cuiusquam munimenti, quod spatium illud claudere potuisset, vestigium inveniri (levia vestigia in tabula ibi delineata temporibus posterioribus adscribenda sunt). Vallum autem illud in margine montis non eodem loco desinere, sed orientem versus pergere incisiones nostrae 5—8 (tab. I) demonstraverunt. Vallum igitur a septentrione etiam terrae partem amplectebatur, extra ipsum murum sitam, quae pars a meridie alio munimento claudebatur, cuius vestigia in incisionibus nostris 41—45 inventa sunt. Collis ab hac parte jam multum desidit (vide numeros in tabula altitudinem indicantes) sed hominum manus locum multa harena et lapillis exaggeraverat, inter quos trabium et palorum manifesta vestigia muri tractum nobis designabant. Sic oppido, stipitibus et muro supra descriptis circumdato, a parte orientali alia munitio minoris ordinis adnectebatur, cuius vallum orientale haud dubie sub hortis hodiernis villae, „Kopsche Hof” dictae, latet.

Sed ad ipsum oppidum redeamus. In collis dejectu boreali incisiones nostrae 47—52 (tab. I) callem detexerunt, qui ex oppido in parvam planitiem ducebat, in medio dejectu sitam. (vide sectionem transversam huius callis, apud 51, in tab. III, fig. 8). In planitie autem illa etiam nunc parvus lacus vivae aquae invenitur. Haud dubie igitur callis noster etiam antiquitus aquationis causa ex oppido ducebat.

In initio descriptionis nostrae jam viam cavam vidimus oppidum a septentrione intrantem. Via autem illa eadem est, quam per totum oppidum a septentrione ad meridiem perductam per portam meridionalem exeuntem jam repperimus. Incisiones nostrae 72—78 viam hanc angustissimam etiam in medio oppido offenderunt. Duo canales ad aquam abducendam, vix inter se 2 M. distantes, viam illam terminabant, quae ipsa lapidibus optime strata erat (vide tab. IV, fig. 12). Domus aut tuguria ad hanc viam sita fuisse jam multa vestigia, in incisionibus illis inventa, monstrabant. Nondum tamen vestigia illa accuratius cognovimus nam interna oppidi perscrutanda in proximum tempus reservare malui.

Sed hodie satis jam de reliquiis nostris compertum habemus, ut statuamus hic olim oppidum domesticum stetisse, qualia in montibus Germaniae Galliaeque permulta cognovimus. Ubique in incisionibus nostris fragmenta figulina fere innumerabilia inventa sunt, partim ejus generis quo Batavi uti solebant (vide meum „Nederl. Vroegste Beschaving Tab. V”), maxima pro parte tamen artis vasculariae Romanae. Fragmenta illa Romana, ab oppidi incolis importata, omnia saeculi primi p. C. n. parti primae adscribenda sunt. Invenimus fragmenta temporis Drusi aut Germanici, major pars medio saeculo primo tribuenda est, sed nullum fragmentum Claudii aut Neronis regno posterius esse videtur. Sine dubio anno circiter 70 p. C. n. oppidum relictum est; incendio vastatum esse permulta ignis vehementissimi vestigia docent.

Anno 70 p. C. n. CLAUDIUS CIVILIS, seditionis Batavae auctor, apud Vetera pulsus domum fugit: „non ausus oppidum Batavorum armis tueri, raptis quae ferri poterant, ceteris injecto igni in insulam concessit”. (Tacitus Hist. V 19). Oppidum illud Batavum quin in his regionibus quaerendum esset, nemo unquam dubitavit. In reliquiis autem oppidi in monte „de Kop”, anno circiter 70 igni destructi, nos oppidum illud Batavorum invenisse pro certo habere licet. Cerealis autem dux Romanus Civilem secutus est; ejus „exercitum decuma legio supplevit” (Tacitus l. l.). Etiam victricis hujus legionis castra prope oppidi ruinas invenimus et partim jam effodere potuimus.

In urbis ipsius Noviomagi parte orientali, Hunenberg vocata, in tabula nostra V depicta, locis in hac tabula numeris 1—5, 7, 10—13 notatis castrorum fossam fastigatam repperi. Fossae hujus imaginem (apud n°. 5 et 12) praebent figurae 13 et 14 in tab. IV. Sic fossa inventa castrorum latera orientale, meridionale et occidentale nobis indicavit. A septentrione ipsa montis praerupta latus defendunt. Hic fossa quidem nulla invenitur sed in incisionibus nostris (tab. V, n°. 15—17) muri lapidei vestigia sese obtulerunt, qui in summa ora montis castra tuebatur.

In aliis castrorum lateribus intra fossam vallum castra circumdedisse constat. Vallum hoc, non lapidibus sed more solito e trabibus et harena constructum fuisse (c. f. Westph. Mittheil. V) fossiones

nostrae locis in tabula nr. 13 et 14 notatis demonstraverunt. Duo ordines palorum, aliquot Metra inter se distantium, ibi intra fossam vestigia in terra reliquerant (vide tab. VII, fig. 19). Figura 16 in tab. VI demonstrat quomodo pali in terram defossi et introrsus lapidibus firmati fuerint.

Fossa et vallum castrorum spatium continebant 690 M. in longitudinem, 460 M. in latitudinem. Legionis integrae castra haec fuisse ipsa haec mensura demonstrat.

In medio fronte occidentali portam decumanam quaerendam esse pro certo habere licebat et statim etiam incisiones nostrae, in tabula VII, fig. 19 litteris a-j notatae, portam illam offenderunt. Primo inter incisiones nostras a-b et d-e fossam deesse videmus. Ibi igitur agger per fossam ducebat. Sed intra fossam, apud f-j in tabula VII, fig. 19, etiam vallum finem habet; palorum vestigia hic desinunt et in extrema valli parte turris quadrata, quemadmodum portae latera protegere solent, ejusmodi vestigiorum duplicem ordinem in terra reliquerat (vide tab. VI, fig. 17).

Ejusmodi turrim etiam portae latus septentrionale effecisse, vestigia in incisionibus nostris l-n demonstrant. Hoc loco tamen tempore multo posteriore magnae scrobes factae erant, quae vestigia Romana magna ex parte vastaverant. Nihilominus satis eorum supererat ut ex comparatione cum iis, quae apud f-j inventa supra descripsimus, apparere possit, quondam hic prorsus similem turrim stetisse et vallum inde septentrionem versus eodem modo perrexisse. Per aggerem igitur et inter duas portae turres aditus in castra patebat.

Interna castrorum scrutari paucis tantummodo incisionibus factis nobis licebat (vide tab. VII, fig. 19).

In his tamen primo observamus duos canales ad aquam abducendam (apud p) qui haud dubie viam ad portam decumanam ducentem terminabant. Juxta hanc viam, ab ambabus partibus, murorum nonnullorum vestigia videmus (in tabula 16 apud o, q, t, u, v), sine dubio militum habitaculis adscribenda. Miramur tantum quam oblique et incondite, si valli et fossae directionem comparamus, via et aedificia haec sita fuerint.

Postremo etiam viam principalem jam repperisse mihi videor. Formam solitam castrorum Romanorum in memoriam sibi revocanti non difficile erit statuere, verisimillimum esse hanc viam in nostris castris paulum ab oriente viae hodiernae, „Huygensweg” vocatae, paribus intervallis cum ea, a septentrione ad meridiem castra secuisse, et in media via principali, id est, si verum haec conjecimus, loco quem nunc duae villae, aliquot annis ante aedificatae, obtinent (in tabula nostra apud 18) quaerendas esse reliquias praetorii. Incisiones autem nostrae (19—20), a latere et in fronte villarum illarum factae, nobis fundamenta insignia permagni aedificii monstrarunt. Longam seriem fundamentorum, quae columnas lapidibus constructas tulerint, et praeterea murorum nonnullorum reliquias nos ibi invenisse, tabula nostra 19 ostendit. In extrema parte orientali incisionis nostrae (20) invenimus etiam duos canales ad aquam abducendam, qui ni fallimur viam terminarunt, quae ipso loco, ubi viam principalem quaerendam esse supra statuimus, castra secuisse videtur. Anno sequenti hic investigationes nostras persequi nos posse speramus.

Jam ante in villis illis hodiernis aedificandis inventae sunt permultae imbrices et tegulae Romanae, quarum magna pars signum ferebat legionis decimae (LX G). Legionem hanc igitur, quae cum Cereale victore patriam nostram invaserit, ibique circa 35 annos manserit (vide Ritterling de legione X Gemina), hic sibi castra aedificasse pro certo constare videtur. Idem nos docent etiam fragmenta figulina Romana in incisionibus nostris permulta inventa, quae omnia ultimis saeculi primi p. C. n. annis adscribenda sunt.

J. H. H.

ONDERZOEKINGEN TE MELENBORG IN DE GEMEENTE HAELEN (L.)

In het jaar 1848 deed de conservator JANSSEN van het Leidsch Museum van Oudheden eene dienstreis door de provincie Limburg, om de oudheidkundige monumenten van dat gewest te bezichtigen en om er den loop van Romeinsche wegen te bestudeeren ¹⁾. Bij die gelegenheid bezocht hij ook de rijke verzameling oudheden van den Roermondschen notaris CHARLES GUILLON en werd zijne aandacht getrokken door het groot aantal Romeinsche voorwerpen, welke daarin aanwezig waren als afkomstig van Melenborg, eene hoogte niet ver van Roermond in de gemeente Haelen. Na zijn terugkeer te Leiden besloot hij er van Rijkswege een onderzoek te laten instellen. Tot tweemaal toe, in 1848 n.l., en in 1849, had onder zijne leiding eene opgraving plaats, waarvan een uitvoerig verslag, met kaart en teekeningen, aan den Minister van Binnenlandsche Zaken werd gezonden. De Limburgsche oudheidkundige HABETS gebruikte later dat verslag voor zijne beschrijving van de Romeinsche vondsten te Melenborg ²⁾.

Volgens JANSSEN was er op de hoogte van Melenborg een vrij uitgestrekt Romeinsch legerkamp geweest, dat een vierkant van nagenoeg driehonderd meter breedte zou hebben gevormd. Die meening werd ook gedeeld door HABETS en door allen, die zich met Limburgsche oudheidkunde hadden bezig gehouden. Toen nu een partij Romeinsche scherven, die in de nabijheid van Melenborg bij het rooien van hakhout te voorschijn waren gekomen, ons in Februari 1918 door den heer P. SCHREURS werd toegezonden, gingen wij de vindplaats persoonlijk bezichtigen en maakten wij tevens van de gelegenheid gebruik om het terrein der opgravingen van JANSSEN in oogenschouw te nemen. Wij hadden alsdan ook nog het geluk te vernemen, dat de kaart der opgravingen, die in 1849 op last van JANSSEN door den landmeter LINSSEN van Roermond was vervaardigd, doch sinds lange jaren zoek was geraakt, ontdekt was bij den architect FRANSSEN van Roermond. Deze had de groote vriendelijkheid om ons eene copie daarvan te bezorgen (Taf. VIII, afb. 21a) en zoo konden wij ons beter rekenschap geven van hetgeen JANSSEN op de hoogte van Melenborg had meenen te vinden.

1) J. HABETS gaf een uittreksel uit het verslag der reis in zijn opstel *Oudheidkundige verzamelingen te Roermond, Venlo en Maastricht in 1848*, dat opgenomen is in *Publications de la soc. hist. et archéol. dans le duché de Limbourg*, dl. XIV (1877), blz. 323—336.

2) In zijn opstel *Découvertes d'antiquités dans le duché de Limbourg* in de bovengenoemde *Publications*, dl. XVIII (1881), blz. 222—244.

Wij stelden daarop Dr. HOLWERDA, den directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, van alles in kennis en na een gezamenlijk bezoek aan het terrein in September 1918 achtten wij het wenschelijk, dat een nieuw onderzoek plaats greep, om vast te stellen, of er werkelijk een Romeinsch legerkamp was geweest. Immers, was dat bepaald het geval, dan kon eene systematische opgraving volgens de strenge wetenschappelijke eischen van den tegenwoordigen tijd veel bijdragen tot de vermeerdering van onze kennis van de Romeinsche overheersching in Limburg.

Dank zij de groote tegemoetkoming van eigenaars en pachters kon in de maand Augustus 1919 eene proefgraving van wege het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden worden verricht. Alvorens echter het verloop en den uitslag daarvan mede te deelen, achten wij het noodzakelijk eerst met een enkel woord aan te geven, wat JANSSEN in 1848 en 1849 had bevonden en wat verder nog van merkwaardige Romeinsche zaken van Melenborg bekend was.

De hoogte van Melenborg ligt aan eene oude Maasbedding, waarboven zij zich ongeveer 12 meter verheft. Ze heeft eene vrij steile helling ten Oosten en ten Zuiden doch naar het Westen en het Noorden daalt ze zeer langzaam af. Op het hoogste gedeelte „100 ellen Zuidelijk van de Noordzijde, en 30 ellen Westelijk van de Oostzijde gelegen” ¹⁾ vond JANSSEN in 1848 op een diepte van 1,10 M. den vloer en de grondslagen der muren van een vertrek, dat 4,30 M. lang en 3,65 M. breed was geweest. De uitvoerige beschrijving van JANSSEN doet denken aan de overblijfselen van een vertrek met vloer in *testa contusa* en met beschilderd pleisterwerk tegen de wanden, zooals men dat in eene rijke Romeinsche woning kan verwachten. JANSSEN geeft echter de breedte der grondslagen niet aan en, vreemd genoeg, heeft hij niets kunnen ontdekken van andere grondslagen, welke mogelijk bij die van het gevonden vertrek hadden aangesloten.

In 1849 hervatte JANSSEN zijn opgraving een weinig Noord-Westwaarts van de grondslagen, die hij het jaar te voren had ontdekt (zie B op den plattegrond, Taf. VIII, afb. 21b, en de kaart van JANSSEN, afb. 21a). In zijn rapport aan den minister deelt hij o. a. het volgende daarover mee: „Ter diepte van 0,4 el kwamen de gravers op die gemengde aarde, die allerlei Romeinsche voorwerpen en fragmenten bevatte, soms nog tot 2 ellen diepte; de daarboven zittende aarde was ligt, los, zandachtig en geel, de onderste grond zwaar, vast kleiachtig en donker van kleur en de voorwerpen daarin gevonden, waren zoo verschillend van aard, en zoo vreemdsoortig verspreid, dat men besluiten moest, dat zij er ten gevolge van eene groote verwoesting van gebouwen waren ingekomen en dat die gebouwen zich vooral Oostwaarts ²⁾ hadden uitgestrekt, ofschoon men omtrent de grootte en inrigting, uit gebrek aan andere dan de voorleden jaar gevonden fundamenten weinig kon bepalen. De muren schenen wegens de vele gevonden tegelfragmenten, uit gebakken steenen bestaan te hebben, en waren van binnen bepleisterd geweest met kalk, terwijl groote fragmenten gegoten metselwerk, bestaande uit keisteentjes, gestoten tegels en kalk, of van het binnenste der muren kon zijn, of van de bevloering der gebouwen”. Het overige gedeelte van het terrein werd door

1) In zijn verslag heeft JANSSEN zich herhaaldelijk vergist bij het aangeven der windstreken. Zoo moet men hier lezen: 100 ellen (= meter) Westelijk van de Oostzijde en 30 ellen Noordelijk van de Zuidzijde. Het vertrek, waarvan hij spreekt, lag met de smalle zijden naar het Noorden en het Zuiden. Op de kaart, die hij in 1849 liet vervaardigen, moet het bij de letter I zijn geteekend. De aanwijzing echter bij de letter I als van een „gevonden kelder” schijnt eene vergissing te zijn, daar nergens in het opgravingsverslag van een kelder wordt gesproken.

2) JANSSEN bedoelt: Zuidwaarts.

JANSSEN grootendeels met behulp van het peilijzer onderzocht en zoo meende hij eene groote plek K (zie de kaart van JANSSEN) te kunnen aanwijzen, die Romeinsche constructies bevatte en dacht hij op een viertal plaatsen C. D. E. F. eene 5 meter breede kiezelbevoering, zelfs éénmaal tot een lengte van 82 meter te hebben aangetroffen. Ook twijfelde hij er niet aan of een Romeinsche weg had op korten afstand ten Noord-Oosten van het kamp in de richting van Buggenum geloopt en waren daarvan nog sporen door hem gevonden in eene laag vast ineengepakt kiezelgrind ter breedte van 4 meter.

Onder de gevonden Romeinsche voorwerpen vermeldt JANSSEN een tweetal munten van tegen het midden der 2de eeuw, fragmenten van terra sigillata, waarvan enkele met fabrieksmerk, en een groot aantal scherven van ander vaatwerk benevens voorwerpen in glas, brons, ijzer en steen. Het behoeft dan ook niemand te verwonderen, dat wij na de lezing der verslagen van JANSSEN van zelf aan de mogelijkheid dachten, dat er wel eene Romeinsche nederzetting van eenige beteekenis op Melenborg moest zijn geweest, vooral toen wij de lijst van Romeinsche voorwerpen hadden nagegaan, die voorheen als afkomstig van Melenborg in de verzameling van notaris GUILLON werden bewaard ¹⁾. Daar waren zelfs voorwerpen bij uit de eerste eeuw en wijl de grafsteen van een centurio der legio XX, welke in de eerste helft dier eeuw in Beneden-Germanië vertoefde, in de buurt van Melenborg was gevonden, achtten wij het dan ook niet uitgesloten, dat er werkelijk eene Romeinsche legerplaats was geweest, vooral daar het terrein, zooals JANSSEN reeds had opgemerkt, daarvoor zeer geschikt leek.

Onze verwachtingen waren dan ook zeer hoog gespannen, toen Dr. HOLWERDA 25 Augustus 1919 zijne proefgraving begon en wij het voorrecht hadden daaraan deel te nemen en het verloop daarvan elken dag te kunnen volgen (vgl. de teekening in afb. 21a en voor de details 21b).

Toevallig was bij gelegenheid van den aanleg van een nieuwen weg aan het Noord-Oostelijk gedeelte van het terrein eene diepe gleuf gegraven, deze werd het eerst onderzocht in de hoop van sporen te vinden van de typische spitse gracht, welke de Romeinsche legerkamp in den regel insloot. Weldra bleek, dat die hoop ijdel was. Daarop werd het onderzoek overgebracht op den Zuid-Oostelijken hoek, waar het terrein het hoogste was, ten Oosten van de plaats B op den plattegrond, waar JANSSEN in 1849 zijne boven vermelde opgraving had gedaan. Dwars over dit terreingedeelte werd de lange sleuf I-G gegraven. Werkelijk kwamen daarin een aantal grondsporen voor den dag. Vlak aan het N.O. uiteinde van deze sleuf (zie het kaartje Taf. VIII, afb. 21b) had een vierkant steenen gebouwtje gestaan dat echter blijkbaar in lateren tijd reeds ontgraven en daarbij volkomen was verwoest. Slechts aan de N.O. punt was nog de dikte van het gemetselde fundament waar te nemen. Overigens was de geheele oppervlakte van het gebouwtje blijkbaar in lateren tijd tot op de diepte van het muurfundament uitgegraven zoodat slechts de omtrek van het geheele vierkant kon worden vastgesteld. De afmetingen van het gebouwtje bleken dus ongeveer 9.50×7.50 te zijn geweest; de juiste maten waren niet meer te vinden.

Opvallend was bij deze kleine afmetingen de diepte der fundeering welke gelijk de cijfers op de kaart dit aanduiden, wel tot de diepte van 1,10 Meter in den vasten grond waren ingegraven. Dit laat zich volgens Dr. HOLWERDA alleen verklaren voor het fundament van een betrekkelijk hoogen toren. In het puin, dat het ontgraven gat vulde, kwamen

1) *Catalogue des antiquités romaines-germaines-celtiques et du moyen-âge*, Ruremonde [1874]. HABETS heeft in zijn bovenvermeld opstel *Découvertes* enz. die lijst op blz. 236—241 overgedrukt.

enkele Romeinsche en Germaansche scherven voor den dag. Zoo heeft hier dus op het hoogste punt aan den Maasoever in Romeinschen tijd hoogst waarschijnlijk een steenen wachttoren gestaan. Bovendien bracht onze sleuf meer naar het Z. W. toe, de geringe overblijfselen van een ander, blijkbaar zeer onaanzienlijk gebouwtje aan het licht, hetwelk wij door enkele kleine sleuven er naast nader leerden kennen. De grond was hier vrij sterk zwart gekleurd en vervuild en ook daarin kwamen enkele Romeinsche en inheemsche scherven te voorschijn. Overigens vonden we hier slechts een muurfundament (m. n.) blijkbaar van een steenen muur en daaraan aansluitende eene reeks paalgaten (m, o, p) welke met dien muur een vierkant vormden. Het schijnt dus of hier een klein gebouwtje gestaan heeft waarvan slechts één wand uit steen, de anderen uit hout gebouwd zijn geweest. Veel beteekenis kan dit gebouwtje onmogelijk hebben gehad; misschien was het een schuur of stal, behoorende bij den toren. Dit laatste zou men misschien op grond van de vervuiling van den bodem mogen veronderstellen. Onze verwachting, door de beschrijvingen van JANSSEN en HABETS gewekt, was dus ten zeerste teleurgesteld.

Om echter na te gaan wat het wezen kon, hetgeen zij hier hadden gevonden, groeven we vlak langs hun vindplaats B eene tweede groote greppel (zie de kaart Taf. VIII, afb. 21). Nu herinnere men zich hoe onze voorgangers hier feitelijk niet van gevonden fundamenten spreken doch hoe alleen bouwpuin hun aanleiding geeft tot hun veronderstellingen. Ook wij vonden zulk bouwpuin vooral in het westelijk uiteinde van deze sleuf. Gelijk de cijfers op de kaart dit aanduiden, lag hier het terrein reeds aanmerkelijk lager en de bodem, waarop we hier dat puin vonden, bleek ons een diep gelegen witgrijze grond geweest te zijn, zoo verkleurd door water, dat er had gestaan. Het lijkt ons dan ook niet twijfelachtig dat we hier oorspronkelijk eene dergelijke met water gevulde laagte hebben gehad als we er hier meer op het terrein aantreffen (o. a. bij H op de kaart van JANSSEN). De aanwezigheid van een Romeinsch gebouw op zulk een bodem leek onmogelijk en het puin, hier door ons gevonden, bleek eenvoudig ter aanvulling en gelijkmaking van deze laagte te hebben gediend. Dat we dezelfde verklaring ook voor het door JANSSEN gevonden puin hebben te aanvaarden, lijkt zeer waarschijnlijk. Van de aanwezigheid van een Romeinsch gebouw van eenige beteekenis schijnt op dit gedeelte van het terrein geen sprake te kunnen wezen.

Ook nog een paar andere sleuven q en r leverden een volkomen negatief resultaat. In het oostelijk uiteinde van r kwamen alleen de scherven van eene reeds eerder verstoorde Germaansche urnenbijzetting voor den dag.

Ten slotte groeven we de zeer lange sleuf door K omdat hier JANSSEN's kaartje de aanwezigheid van „Constructies” aanduidt. Ook hier echter weer dezelfde teleurstelling. Slechts op één punt (zie onze plattegr. Taf. VIII, afb. 21) kwam een dergelijke stal- of schuuraanleg voor den dag als we boven beschreven doch nog van veel kleiner afmetingen. Ook hier een klein muurfundamentje waarop een reeks paalgaten aansloten. Overigens ontbrak hier elk spoor van eenige menschelijke nederzetting.

Waar we met onze sleuven vrijwel in alle richtingen het terrein dat daarvoor in aanmerking kon komen, doorkruisten, mogen we dus gerust constateeren dat, hoewel er mogelijk behalve de boven beschreven toren en de twee kleine stallingen — of hoe men deze wil interpreteeren — nog wel eenige kleinere aanleg aanwezig kan zijn geweest, er toch van eenige belangrijke Romeinsche hoeve, laat staan van een Romeinsch legerkamp, zooals men vrijwel heeft gemeend, op het terrein van de Melenborg nooit sprake kan zijn geweest.

Zooals wij boven zagen zou volgens JANSSEN in de nabijheid van ons terrein een Romeinsche weg hebben gelopen, waarvan hij het verloop op zijne kaart aantekende, werkelijk werd deze weg daar door ons in verschillende sleuven weergevonden, echter niet gelijk JANSSEN hem teekent, op eenigen afstand van den modernen grindweg naar Buggenum, doch vlak langs dezen ten N. De mogelijkheid bestaat echter ook dat deze grindweg na den tijd van JANSSEN'S onderzoek een eindje naar het N. zou zijn verlegd. Hoe dit zij, de oude weg (\pm 60 c.M. onder het tegenwoordige maaiveld) bestaat uit een breede strook grind (\pm 6 M.) ter dikte varieerende van 10—15 c.M. Zeer waarschijnlijk is dit werkelijk dus de Romeinsche weg langs de Maas geweest. Het verloop ervan schijnt ook nog op verscheidene plaatsen in de richting van Buggenum te zijn geconstateerd.

Ten slotte dient nog vermeld te worden, dat de plek, waar in Februari 1918 fragmenten van Romeinsch aardewerk waren gevonden, eveneens werd onderzocht. Deze ligt ongeveer 250 M. ten Westen van den noord-westelijken hoek Y van het terrein Melenborg tusschen den scherpen hoek, die door twee wegen wordt gevormd. Ook daar kon niets gevonden worden, dat op eenen Romeinschen aanleg van eenige beteekenis wees.

Het spreekt van zelf, dat wij na zulk een uitslag der proefgraving geen vertrouwen meer hadden in de mededeelingen van vroegere oudheidkundigen over het Romeinsche legerkamp te Melenborg en dat wij tevens hard gingen twifelen, of al die voorwerpen, welke in de Verzameling-GUILLON als van Melenborg afkomstig waren aangegeven, wel degelijk daar waren gevonden. Te meer, omdat HABETS al had aangeteekend, dat de pannen met Rom. legioenstempels niet, zooals de catalogus vermeldde, te Melenborg waren gevonden, doch dat zij afkomstig waren uit de buurt van Xanten, waar GUILLON een vasten opkooper had. Ze waren in den catalogus verkeerd genoteerd, omdat men bij het opstellen daarvan een ouden inventaris had gevolgd, waarvan de nummers niet altijd overeenkwamen met die welke op de voorwerpen waren aangebracht. Was het nu niet mogelijk, dat ook nog andere voorwerpen verkeerd zijn aangegeven als afkomstig van Melenborg? Daarenboven leert de ervaring, dat de voorwerpen, welke uit handen van opkoopters als van die of die plaats afkomstig door verzamelaars gekocht zijn, geen onvoorwaardelijk geloof verdienen. Neemt men ze zonder meer tot uitgangspunt van wetenschappelijke onderzoekingen, dan loopt men groot gevaar, om evenals te Melenborg in zijne verwachtingen grootelijks te worden bedrogen.

Al heeft dus op de hoogte van Melenborg geen legerkamp of groot gebouw in Romeinschen tijd gelegen, toch is zij toen reeds bewoond geweest en heeft zij hoogstwaarschijnlijk een Romeinschen wachttoren gedragen ter beveiliging van het verkeer op de Maas. Opmerkelijk is het, dat er overblijfselen van de Romeinsche en de Germaansche beschaving tezamen werden aangetroffen, evenals dat voor eenige jaren het geval was meer noordelijk te Beesel. Dat is niet alleen van beteekenis voor de dateering van het Germaansch vaatwerk, doch daarin ligt tevens een bewijs voor het voortbestaan der inheemsche bevolking naast de Romeinsche overheerschers.

MAASTRICHT, Dec. 1919.

W. GOOSSENS.

LES EXPLORATIONS FAITES A MELENBORG, COMMUNE DE HAELEN (L.).

Le grand nombre d'objets romains se trouvant dans la collection d'antiquités du notaire GUILLOM à Ruremonde et provenant de Melenborg décida M. JANSSEN, conservateur du musée de Leyde, à faire fouiller le terrain à deux reprises: en 1848 et en 1849. Il dressa pour le Ministre de l'Intérieur un rapport des fouilles et fit dessiner une carte sur laquelle le résultat des recherches était soigneusement indiqué. M. JANSSEN crut qu'il y avait eu un camp romain sur la hauteur de Melenborg et M. HABETS et tous ceux qui dans ce temps s'occupaient de l'archéologie du Limbourg étaient du même avis.

Au mois de février 1918 on retrouva des fragments de poterie romaine dans le voisinage de Melenborg et à la même époque on retrouva à Ruremonde la carte que M. JANSSEN avait fait dessiner et qu'on avait crue perdue. Tout cela attira de nouveau l'attention des archéologues sur le „camp romain” de Melenborg et M. HOLWERDA, le directeur actuel du musée de Leyde, résolut, après avoir visité les lieux, d'y faire de nouvelles recherches, afin d'établir si réellement il y a eu un camp romain et quelle conclusion on pourrait en tirer pour l'histoire de l'occupation romaine du Limbourg néerlandais.

Les travaux commencèrent le 25 août 1919 et durèrent plusieurs jours. Le résultat ne répondit pas à l'attente. D'abord on ne put découvrir aucune trace de travaux de terrassement qui dans la supposition d'un camp romain en auraient constitué la défense. Ensuite les tranchées dont on sillonna le terrain, surtout aux endroits que la carte de M. JANSSEN indiquait comme renfermant des constructions, ne fournirent aucun vestige de bâtiments de quelque importance soit d'un camp romain, soit de quelque grande villa de l'époque romaine.

Cependant la hauteur de Melenborg qui s'élève à une douzaine de mètres au-dessus d'un ancien lit de la Meuse était sûrement habitée à l'époque romaine. On découvrit dans la tranchée I—G (voir la carte tab. VIII, fig. 21) au point le plus élevé du terrain, des tessons de poterie romaine et à une profondeur considérable les restes des fondements d'un bâtiment carré qui fut probablement une tour romaine pour surveiller les communications par la Meuse et la grande chaussée de Tongres à Nimègue, sur la rive gauche du fleuve.

On découvrit dans la même tranchée les traces *n-p-m-o* d'un petit bâtiment ou d'une étable, dont un mur avait probablement été construit en pierre et les trois autres en bois. Des traces d'un bâtiment analogue furent trouvées au milieu de la seconde grande tranchée K. Il est possible que ces deux bâtiments fussent en relation avec la tour d'observation.

Les autres tranchées ne donnèrent aucun résultat, pas même celle qu'on avait faite à côté du terrain B que M. JANSSEN avait fait fouiller en 1849. Les recherches à l'endroit où l'on avait découvert des fragments de poterie romaine en février 1918 furent également infructueuses; on n'y découvrit aucun vestige d'une habitation romaine.

M. HOLWERDA fit aussi des recherches pour retrouver la voie romaine que M. JANSSEN avait examinée et qui passait à côté du „camp romain”. Il réussit à la découvrir au nord-est de Melenborg à un demi-mètre au-dessous du sol et à côté de la route actuelle. Le lit fortement empierré était large de six mètres et se prolongeait dans la direction de Buggenum, où les cultivateurs ont constaté sa présence sous le sol en plusieurs endroits. Il faisait probablement partie de la chaussée romaine de Tongres à Nimègue, sur la rive gauche de la Meuse.

Parmi les objets trouvés à l'occasion nos fouilles il faut signaler les débris d'une grande urne

funéraire d'un tombeau gallogermain et plusieurs autres fragments de poterie gallogermaine qui furent trouvés joints à des fragments de poterie romaine. Il y a quelques années, M. HOLWERDA avait déjà constaté le même phénomène en faisant exécuter des fouilles à Beesel, village situé à quelques kilomètres de Melenborg. C'est donc un nouvel indice qu'au deuxième siècle de notre ère, date à laquelle il faut ramener la poterie romaine, la population indigène vivait encore sur les rives de la Meuse dans le Limbourg néerlandais.

Les recherches de Melenborg nous apprennent encore deux choses: 1°. qu'il ne faut admettre qu'avec une grande circonspection, les assertions des archéologues qui ont fait des fouilles à une époque où l'exploration scientifique du sol n'avait pas encore le degré de perfection qu'elle a aujourd'hui; 2°. qu'on doit se méfier de la provenance des objets qui figurent dans les collections des amateurs comme ayant été trouvés dans tel ou tel lieu. L'origine en est souvent très incertaine et on s'expose à de graves mécomptes en la prenant comme point de départ de recherches ultérieures.

W. G.

MUNTVONDST TE STRIJP (N.-BR.)

Nerva 96—98

- 1) G. B. Alleen de kop der Vz. nog kenbaar.

Trajanus 98—117

- 2) G. B. Kz. Trajanus te paard naar rechts galopperend.

Vgl. Coh² Dl. II.
N°. 503 en 508.

Antoninus Pius 138—161

- 3) G. B. Kz. Staande Annona (?)

- 4) G. B. Kz. Staande Fides.

- 5) G. B. Kz. Staande vrouwenfiguur.

- 6) G. B. Sterk beschadigd, daardoor Kz. onkenbaar.

Faustina I vrouw v. Ant. Pius.

- 7) G. B. Kz. Staande vrouwenfiguur.

- 8) G. B. Kz. Staande Vesta.

Coh² Dl. II.
N°. 117.

- 9) G. B. Kz. AETERNITAS. S. C.
Zittende Aeternitas.

Coh² Dl. II.
N°. 15.

Faustina I?

- 10) G. B. Vz. zeer beschadigd.
Kz. Staande Vesta.

Vgl. Coh² Dl. II.
N°. 267.

Marcus Aurelius 161—180

- 11) G. B. Kz. TR. POT. XVIII. IMP. II. COS. III. S. C. Staande
Mars. Geslagen in het jaar 164.

Coh² Dl. III.
N°. 795.

- 12) G. B. Kz. Staande vrouwenfiguur.

- 13) G. B. Alleen de kop der Vz. nog kenbaar.

Faustina II vrouw v. Marc. Aur.

- 14) G. B. Kz. Staande vrouwenfiguur, met een der ellebogen leu-
nend op een kolom.

Commodus 177—192.

- 15) G. B. Kz. SECVRIT. ORB. P. M. [TR. P. XIII. IMP.] VIII.
COS. V. DES. VI. S. C. Zittende Securitas. Geslagen
in het jaar 189.

Coh² Dl. III.
N°. 699.

- 16) G. B. Kz. Resten van omschrift. Staande gesluisde vrouwenfiguur.
Niet te bepalen.
- 17) G. B. Kz. Staande vrouwenfiguur met weegschaal en hoorn v. overvloed (Moneta of Aequitas?)
- 18) G. B. Kz. Resten van omschrift en staande Fides.
- 19) G. B. Kz. Op een bol zittende vrouwenfiguur met hoorn v. overvloed en scepter (Italia?)
Albinus als Caesar (193—196)
- 20) Den. Kz. MINER. PA[CIF.] Staande Minerva. Coh² Dl. III.
 N°. 48.
Julia Domna vrouw v. Septimius Severus. 193—211.
- 21) Den. Kz. geheel weggesleten.
Elagabalus 218—222
- 22) Den. Kz. FIDES. EXERCITVS. Zittende Fides. Coh² Dl. IV.
 N°. 30.
- 23) Den. Kz. IOVI. CONSERVATORI. Staande Jupiter. Coh² Dl. IV.
 N°. 67.
- 24) Den. Kz. PROVID. DEORVM. Staande Providentia. Coh² Dl. IV.
 N°. 242.
- 25) Den. Kz. SA[CERD. DEI] SOLIS. ELAGAB. Offerende Elagabalus. Rechts in het veld een ster. Geslagen in het jaar 221. Coh² Dl. IV.
 N°. 246.
- 26) Den. Kz. VICTOR. ANTONINI. AVG. Gaande Victoria. Coh² Dl. IV.
 N°. 293.
- 27) Den. Een deel van het omschrift der Vz. ontbreekt. Kz. VICTORIA. AVG. Opstijgende Victoria, links in het veld een ster. Coh² Dl. IV.
 N°. 299—301.
Alexander Severus 222—235
- 28) Den. Kz. LIBERALITAS. AVG. IIII. Staande Liberalitas. Geslagen ± 228. Coh² Dl. IV.
 N°. 133.
- 29) Den. Kz. IOVI. VLTORI. Zittende Jupiter. Coh² Dl. IV.
 N°. 95.
Julia Mamaea, moeder v. Alex. Severus.
- 30) Den. Kz. VESTA. Staande gesluisde Vesta. Coh² Dl. IV.
 N°. 81.
Maximinus I 235—238
- 31) Den. Kz. SALVS. AVGVSTI. Zittende Salus. Coh² Dl. IV.
 N°. 85.
Gordianus Pius 238—244
- 32) Den. Kz. AEQVITAS. AVG. Staande Aequitas. Coh² Dl. V.
 N°. 17.
- 33) Den. Kz. FORTVNA. REDVX. Zittende Fortuna. Vgl. Coh² Dl. V.
 Op ons exemplaar draagt de kop der Vz. de stralenkroon N°. 98.
 in plaats van — als bij COHEN — een lauwerkrans.

34) Den.	Kz. MARTEM. PROPVGNATOREM. Gaande Mars.	Coh ² Dl. V.
N ^o . 160.
35) Den.	Kr. P. M. TR. P. III. COS. II. P. P. Zittende Apollo. Geslagen in het jaar 241.	Coh ² Dl. V.
N ^o . 250.
36) Den.	Kz. P. M. TR. P. V. COS. II. P. P. Zittende Apollo. Geslagen in het jaar 242.	Coh ² Dl. V.
N ^o . 261.
37) Den.	Kz. SECVRIT. PERP. Staande Securitas, leunend op een kolom.	Coh ² Dl. V.
N ^o . 327.
38) Den.	Kz. VIRTVTI. AVGVSTI. Staande Hercules.	Coh ² Dl. V.
N ^o . 404.
<i>Philippus I 244—249</i>		
39) Den.	Kz. ANNONA. AVGG. Staande Annona.	Coh ² Dl. V.
N ^o . 32.
40) Den.	Kz. FORTVNA. REDVX. Zittende Fortuna.	Coh ² Dl. V.
N ^o . 65.
41) Den.	Kz. P. M. TR. P. III. COS. P. P. Staande Pax (of Felicitas?) Geslagen in het jaar 246.	Coh ² Dl. V.
N ^o . 124.
<i>Otacilia, vrouw van Philippus I.</i>		
42) Den.	Kz. CONCORDIA. AVGG. Zittende Concordia.	Coh ² Dl. V.
N ^o . 4.
<i>Philippus II, zoon v. Philippus I 247—249</i>		
43) Den.	Kz. AETERNIT. IMPER. Gaande Sol.	Coh ² Dl. V.
N ^o . 6.
<i>Trajanus Decius 249—251.</i>		
44) Den.	Kz. GENIVS. EXERC. ILLYRICIANI. Staande halfnaakte Genius.	Coh ² Dl. V.
N ^o . 49.

Boven beschreven munten werden te Strijp, op een terrein, waar ook enkele Romeinsche en inheemsche scherven voor den dag kwamen, bijeen gevonden. Ze bevinden zich thans in het Provinciaal Museum te 's Hertogenbosch.

Deze vondst bestaat dus vooreerst uit een ongebroken reeks van 19 groot-bronzen. Op de beide eerste na stammen deze, voor zoover is na te gaan, alle uit den tijd der Antonijnen. Volledig determineeren was slechts bij enkele mogelijk, daar alle sterk zijn afgesleten en dus blijkbaar lang in omloop geweest. Daarenboven komen verschillende, soms ernstige, beschadigingen voor. 't Valt op dat op een paar na alle uit een lichtkleurig geel-brons-alliage zijn vervaardigd, zulks echter wellicht meer dan noodig, daar patine en andere aanslag nagenoeg geheel ontbreken.

Dan komt in tijdsorde een tweede eveneens ongebroken reeks van 25 van wat we maar zilveren munten zullen noemen. De beide eerste hiervan staan in karakter en conservatie apart. De overige 23 — van Elagabalus tot Trajanus Decius — zijn van onderling gelijken aard. Alhoewel goed bewaard en vrij gemakkelijk voldoende te determineeren, kunnen het bezwaarlijk fraaie exemplaren genoemd worden. Op de eerste plaats zal dit wel een gevolg daarvan zijn, dat, naar ik meen te constateeren, de kern uit een ander zachter metaalmengsel is vervaardigd, daartegen aan beide zijden dunne zilverplaatjes zijn vastgeperst. We hebben dus te doen met het veelvoorkomend officieel muntbedrog — z.g.

monnaies fourrées. Toch lijkt me daardoor het bultige oppervlak onzer munten niet geheel te verklaren. En ik moet wel de veronderstelling wagen dat het muntbeeld, speciaal dat der Vz., niet in eens, maar in gedeelten, werd aangebracht: eerst het omschrift, daarna de kop. Telkens immers ziet men dezen diep ingedrukt en zodoende met, geheel of ten deele, abnormaal sterk sprekende contour, waarbij dan het rondom zich bevindende metaal naar boven is opgeperst. De munttechnicus moge intusschen nagaan en beslissen of nog een andere verklaring mogelijk is.

Zóó als de vondst hierboven werd beschreven moet ze al vroeg in de tweede helft der derde eeuw op die plaats verborgen geraakt zijn, waar ze in 1919 werd gevonden.

NIJMEGEN, Jan. 1920.

M. DANIÉLS.

ROMEINSCH CASTELLUM TE HEERLEN (L.).

De heer P. PETERS te Heerlen meende in eenige fundamentgreppels, gegraven bij den bouw van een huis op den hoek van de Lindestraat en het Tempsplein aldaar, het profiel van een Romeinsche spitse gracht te hebben herkend. Van zijn bevinding deed hij mededeeling aan Dr. W. GOOSSENS te Maastricht en op diens verzoek heb ik ter plaats een paar proefgravingen verricht, die werkelijk tot de ontdekking van een Romeinsche castellumgracht leidden. Dit resultaat is des te belangrijker omdat we hier voor het eerst een meer zekere aanwijzing krijgen voor de Romeinsche nederzetting te Heerlen en ons hier het bewijs werd geleverd dat die nederzetting een militair karakter heeft gedragen.

Op ons kaartje Taf. VIII, afb. 22 ziet men de beide coupes welke ten N.W. van de Lindestraat, ongeveer rechthoekig op deze en op een afstand van een kleine 29 M. van elkaar, werden gegraven (*a* en *b*). In beiden werd de bedoelde gracht weergevonden. Ons teekeningetje (22*b*) geeft het profiel ervan bij *a*; voor maten enz. kunnen we daarheen verwijzen.

Vlak achter de gracht bevond zich in beide coupes een vierhoekige, platte greppel; in coupe *b* was deze nog ongeschonden en vertoonde duidelijk het karakter van een fundamentgreppel. In coupe *a* daarentegen was deze greppel bijna geheel vernietigd door een laat gat met zeer losse vulling; slechts een hoekje van de oude fundamentgreppel was hier nog bewaard (op de tekening bij *b*). Het leek mij buiten twijfel dat we hier het geheel uitgebroken fundament van een steenen muur binnen de gracht voor ons hadden; steenen en overblijfselen van kalk werden in de vulling aangetroffen. Het castellum heeft dus het terrein ten N.W. van de Lindestraat ingenomen. Het gelukte niet gegevens te verkrijgen omtrent het verdere verloop der gracht. Slechts konden wij constateeren dat die bij C op ons kaartje niet meer aanwezig was geweest. In de ingraving ten behoeve van de Kruisstraat meende de heer PETERS de gracht nog te hebben gezien. Het lijkt dus niet onwaarschijnlijk dat zij ongeveer gelijk met die straat naar het N.W. is omgebogen. Naar de andere zijde is haar vermoedelijk verloop op ons kaartje door een stippellijn aangegeven. Aangezien het terrein, waarop dus het castellum lag, ter hoogte van de Geleenstraat, die op pl. min. 200 M. afstand ten N.W. vrijwel evenwijdig loopt met de Lindestraat, sterk afloopt en het mij voorkwam dat we daar mogelijk de N.W. begrenzing van het castellum zouden kunnen vinden, groef ik een greppel op het pleintje voor het gemeentehuis. In deze greppel werd wel het profiel van een latere gracht gevonden, doch er was daarin geen bewijs aanwezig, dat hier ook in den Romeinschen tijd reeds de gracht zou hebben geloopt. Slechts een meer uitgebreid onderzoek zal ons dus omtrent het verdere verloop van den omtrek van het castellum kunnen inlichten. Het wijde profiel van de gracht wijst op een betrekkelijk zeer lang open liggen ervan; zoodat het mij waarschijnlijk voorkomt

dat dit castellum geruimen tijd als zoodanig heeft bestaan. Hiermede komt overeen, dat op het terrein, behalve eenige andere voorwerpen, als een zuilebasis, een bronzen klokje en een fibula, een vrij groot aantal aardewerkfragmenten gevonden werd, loopende van ongeveer het midden van de 1^e tot het begin van de 3^e eeuw na Chr.

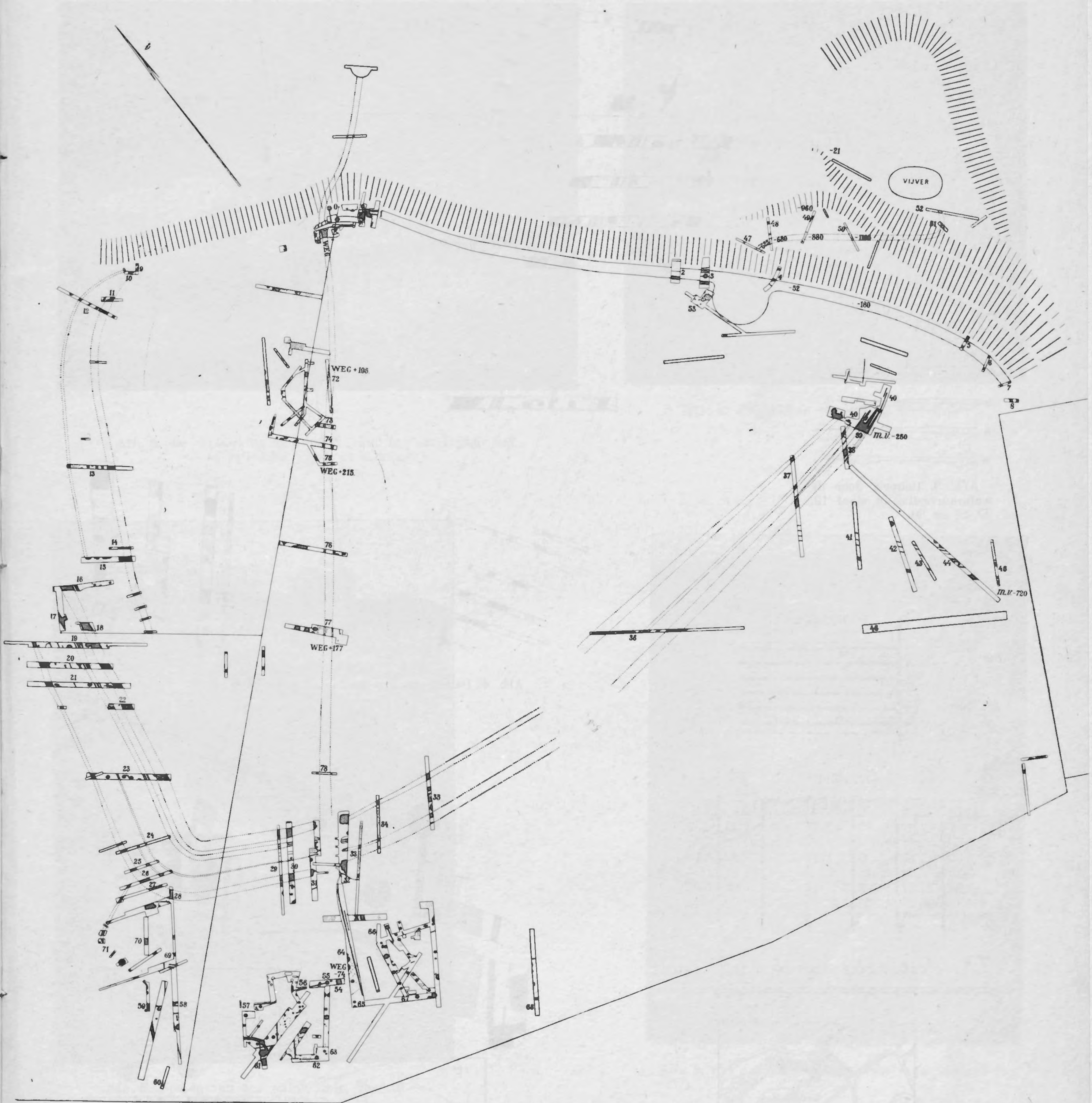
Zoo hebben we dus werkelijk, dank zij de juiste waarnemingen van den heer PETERS, te Heerlen een Romeinsch castellum leeren kennen. Wij hopen dat het Provinciaal Genootschap in Limburg er voor zal zorg dragen dat het niet bij deze oppervlakkige kennis blijft.

LEIDEN, Jan. 1920.

J. H. H.

INHOUD VAN DE „OUDHEIDKUNDIGE MEDEDEELINGEN”.

J. H. HOLWERDA. De Batavenstad en de vesting der legio X bij Nijmegen.	I.
W. GOOSSENS. De onderzoekingen te Melenborg in de gemeente Haelen (L.).	XXVII.
M. DANIËLS. Muntvondst te Strijp (N. Br.).	XXXIV.
J. H. HOLWERDA. Romeinsch Castellum te Heerlen (L.).	XXXVIII.

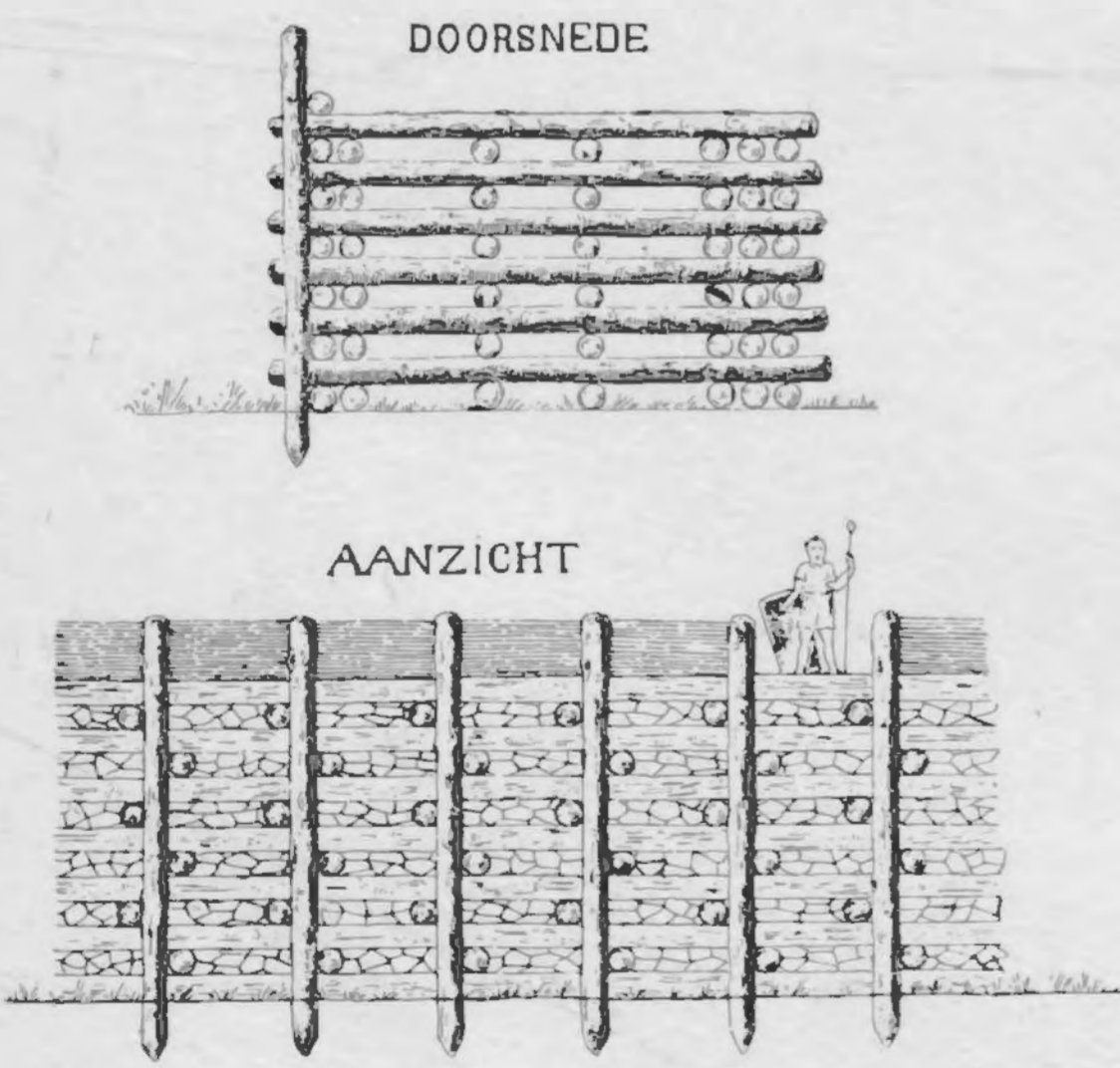

Afb. 1. Plattegrond van het oppidum op het Kopsche plateau.

Afb. 3. Coupe's door de walmuurresten in sleuf 19, 20, 21 en 30.

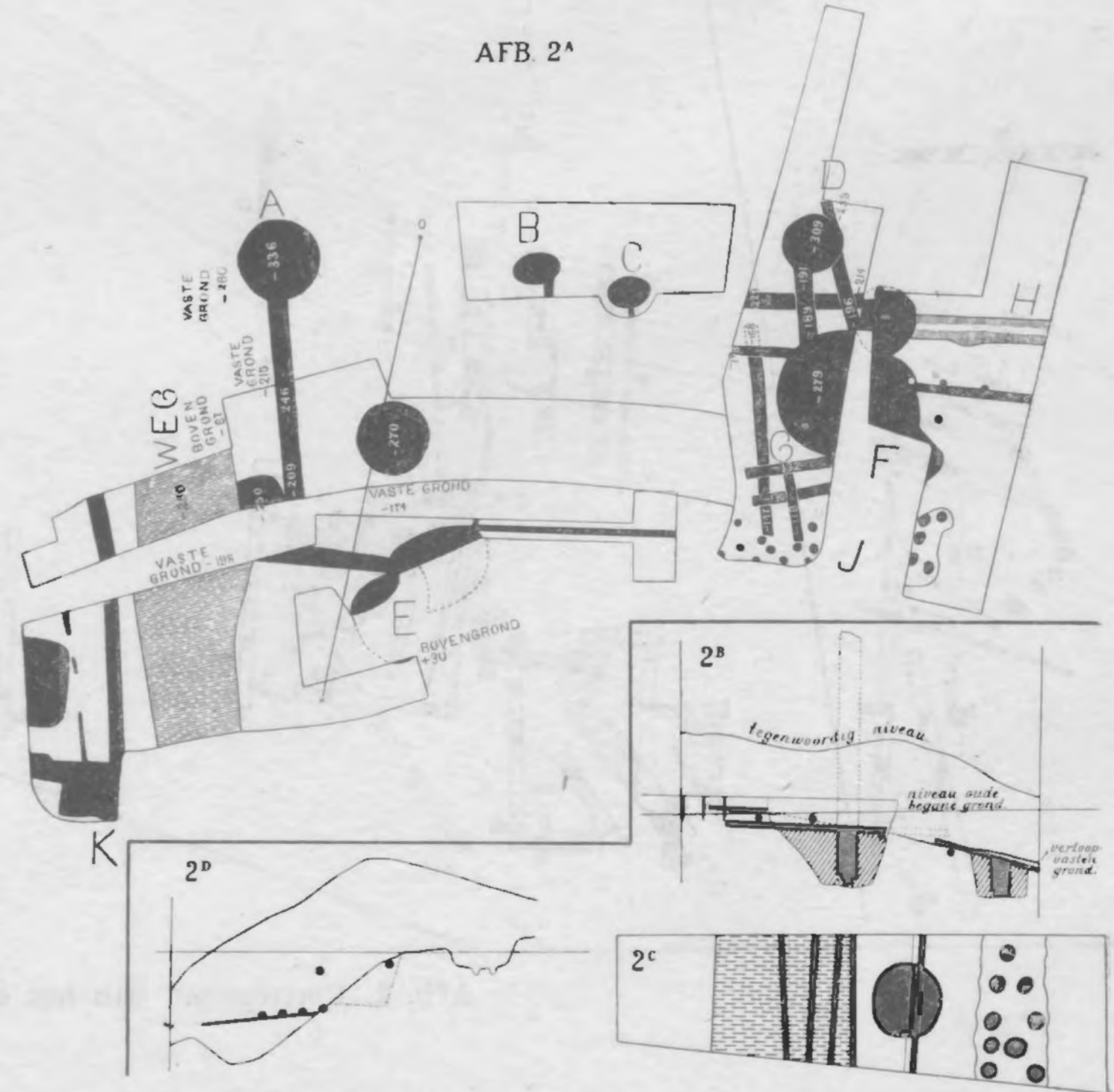
Afb. 4. Detail van den walmuur in den Z.W. hoek.

7. Reconstructie van den walmuur

II. De Kopsche plateau met hoogte lyn (60M)

Afb. 2. a. Plattgrond van den bastionbouw naast den weg aan den N. rand. b. Doorsnede van D—J (zie plattgrond), c en d plattgronden coupe bij 3 aan den N. rand.

a

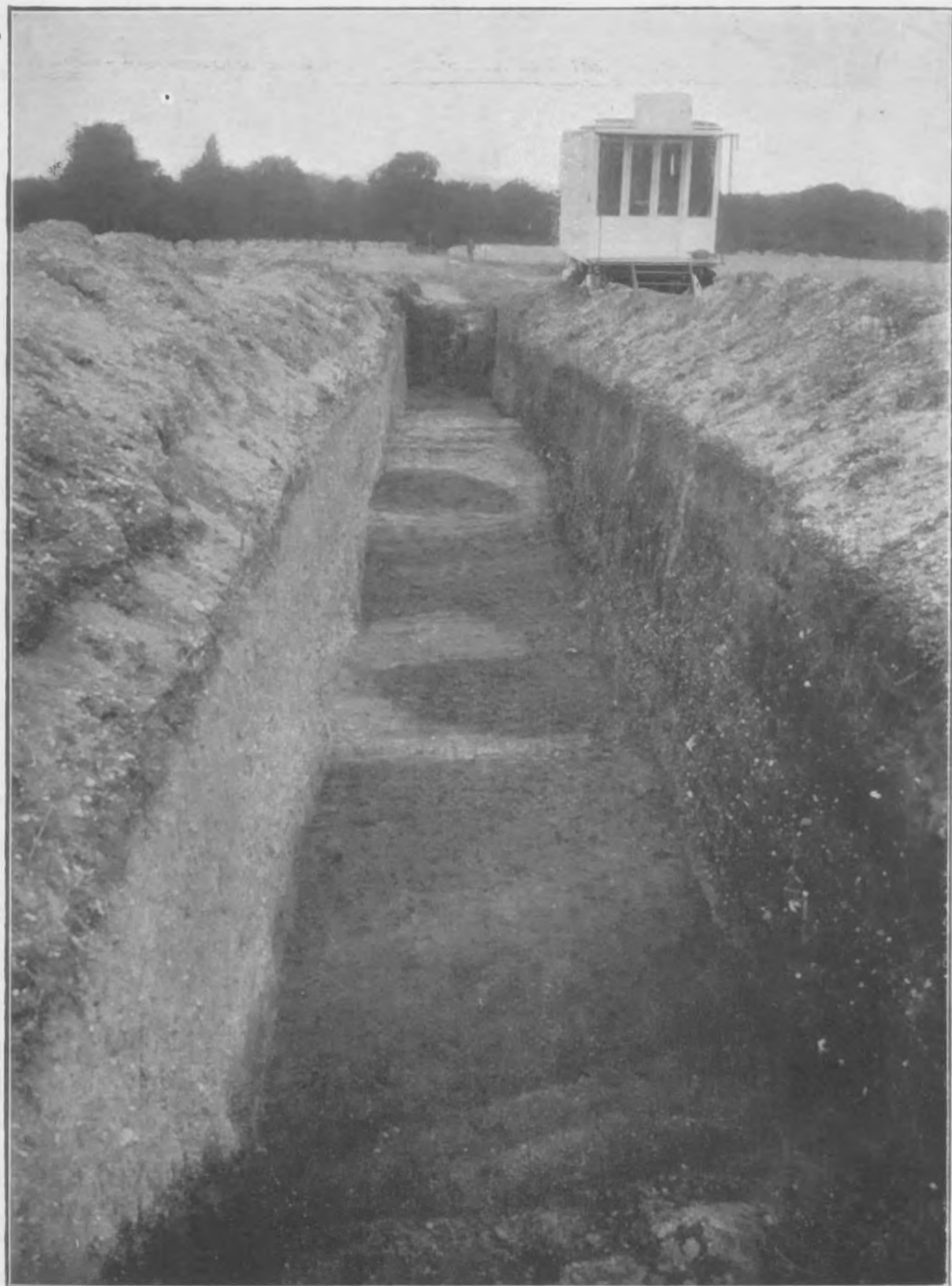
b

c

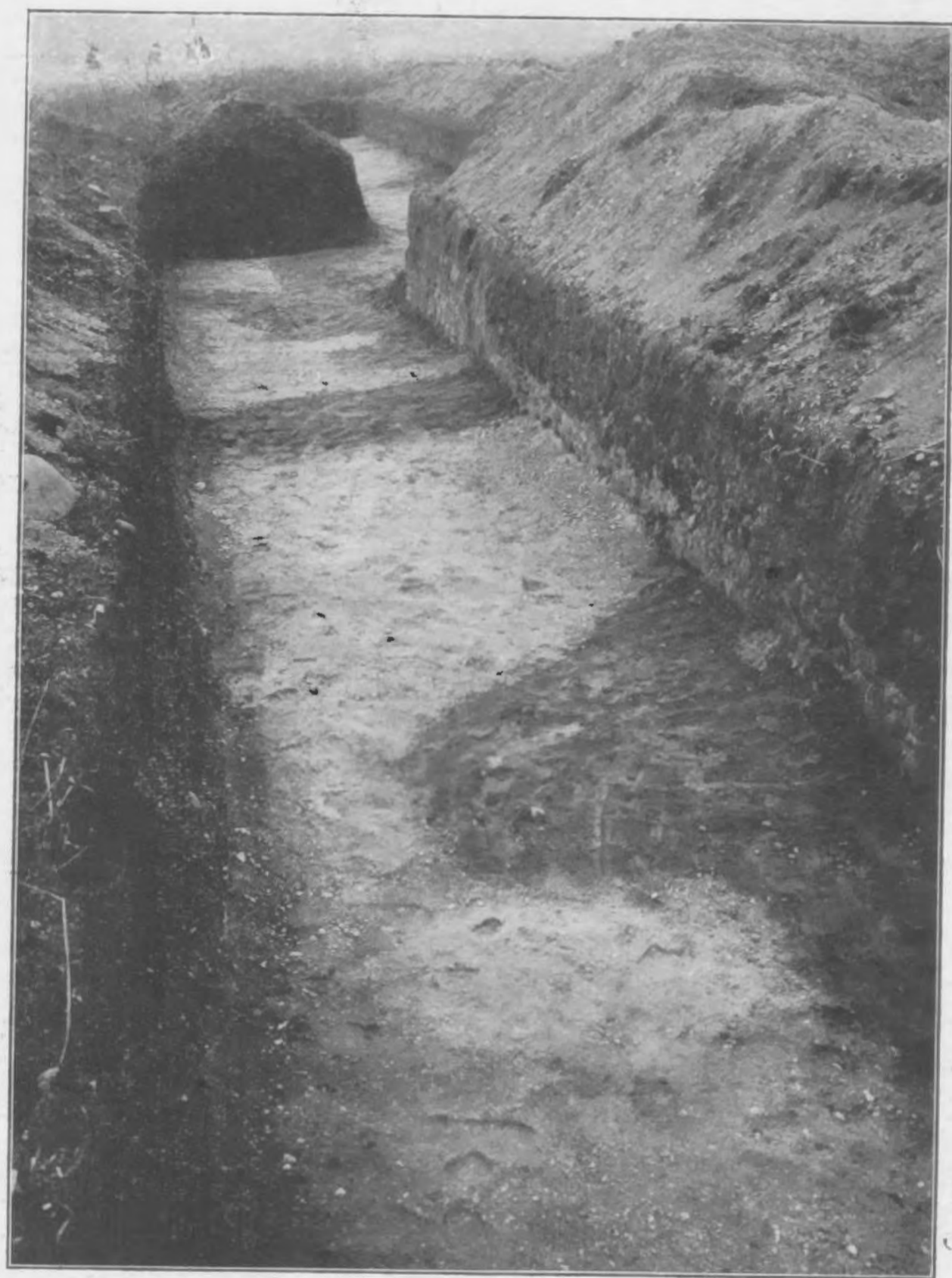
Afb. 5. De versterking aan den N. rand (*a*: overblijfsel wal, *b*: palissadegreppel, *c*: balkspoor).

Afb. 8. Uitgelopen voetpad bij den vijver.

Afb. 6. Sporen van den walmuur in sleuf 19
(van O. naar W.).

Afb. 9. Het ophouden der walmuursporen in sleuf 31.

Afb. 10. Het N.O. einde van de walmuursporen (bij 40).

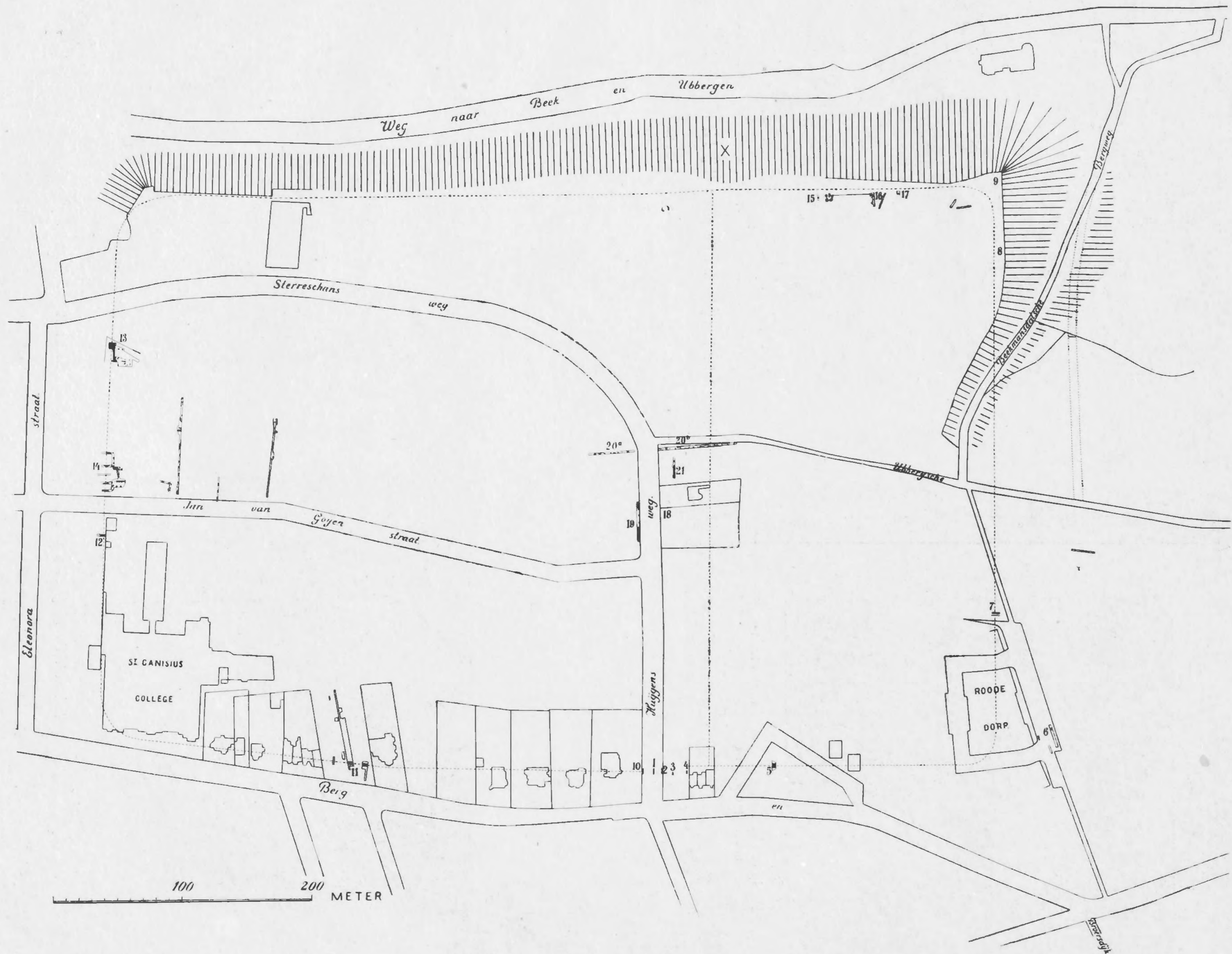
Afb. 12. Geplaveide weg tusschen goten, en plaveisel terzijde daarvan.

Afb. 13. Grachtprofiel (bij 5).

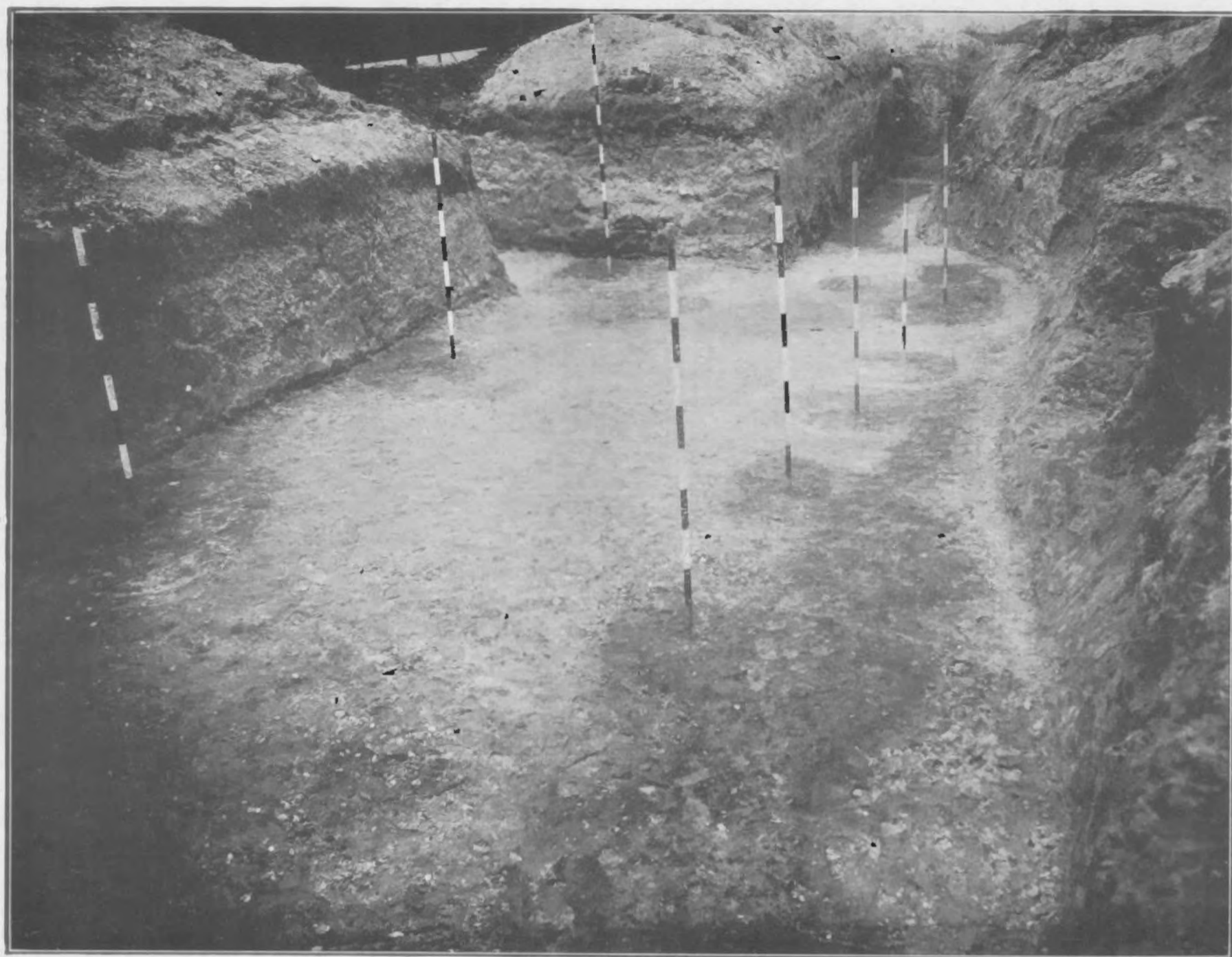
Afb. 14. Grachtprofiel bij 12.

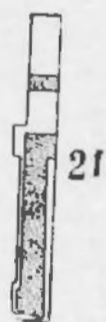
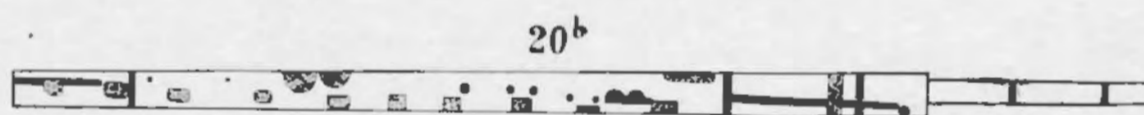
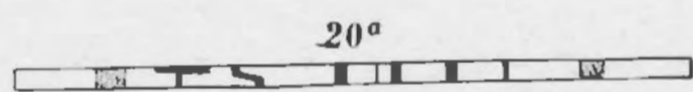
Afb. 15. Plateau van den Hunerberg met de overblijfselen der castra.

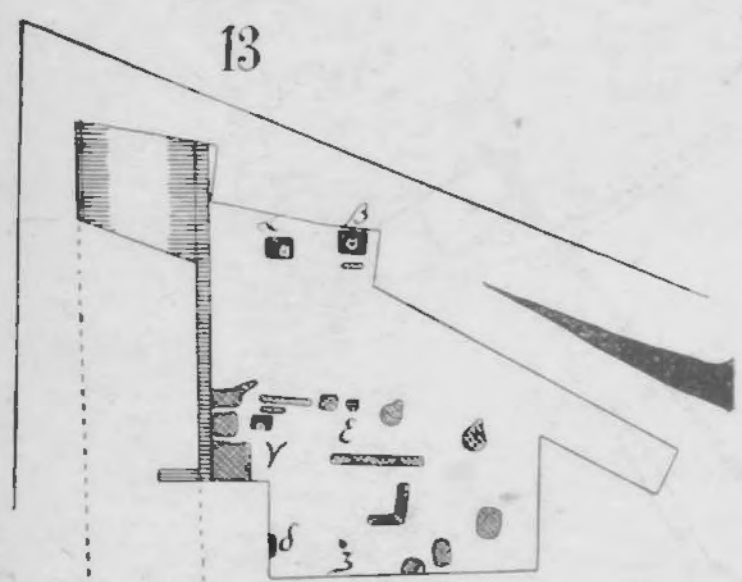
Afb. 16. Paalgat (half uitgegraven) met steen-zetting onderin.

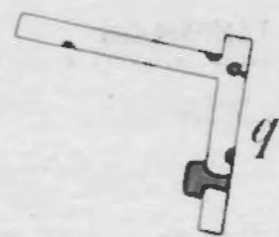
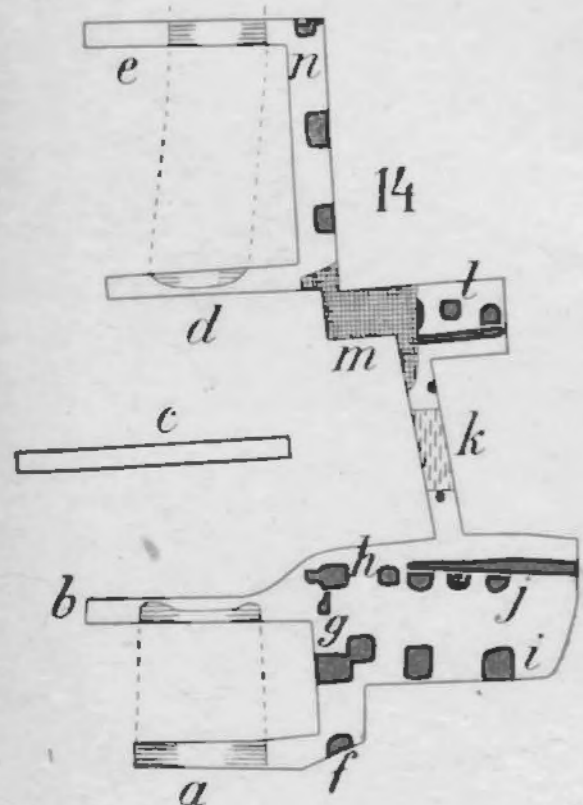
Afb. 17. De Z. zijde van de poort (bij 14, b, g, h, i, j).

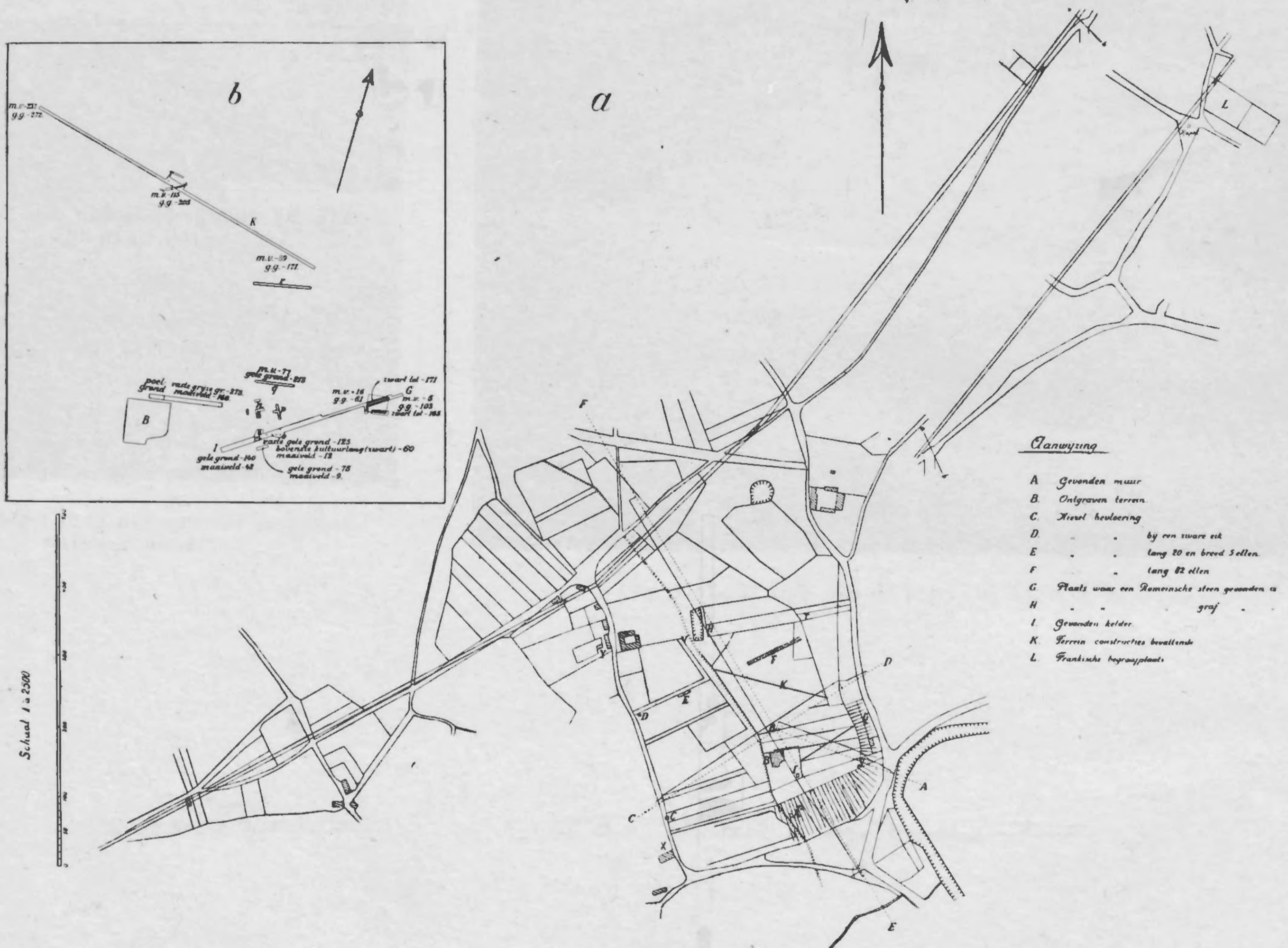
Afb. 18. Overblijfselen van het praetorium (in sleuf 19, 20 en 21).

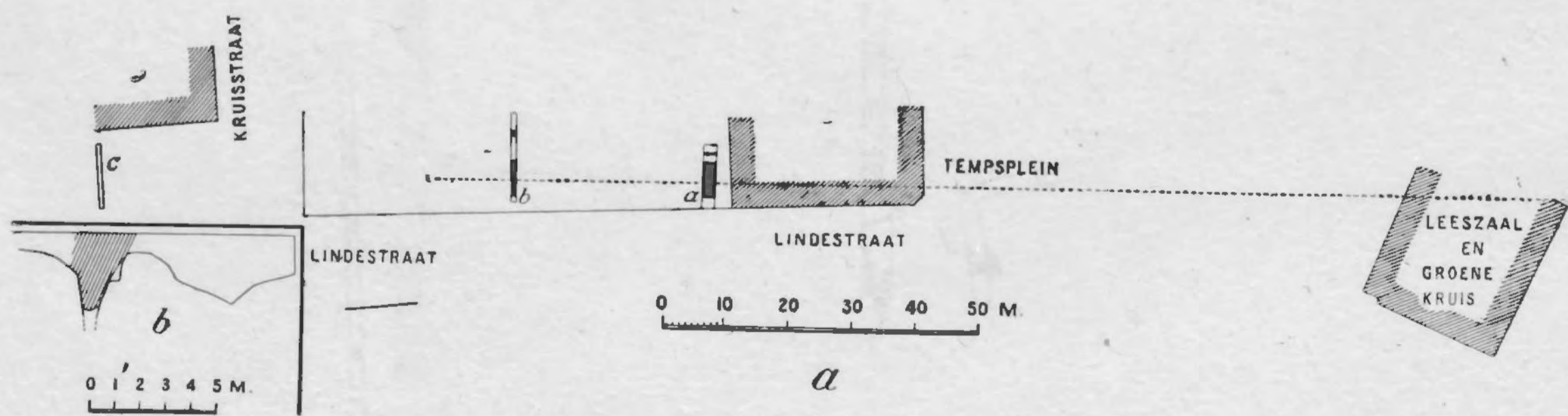
Afb. 20. Muurgreppels aan den N. bergrand
(bij 15 en 16).

Afb. 19. Detailkaart van den vestingaanleg aan de W. zijde (bij 13 en 14 en ten O. daarvan).

Afb. 21. Het terrein van de opgravingen bij Melenborg (a het kaartje van Dr. JANSSEN, b detail der opgraving).

Afb. 22. Romeinsche gracht te Heerlen.

OUDHEIDKUNDIGE MEDEDEELINGEN

UIT 'SRIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN.

(NUNTII EX MUSEO ANTIQUARIO LEIDENSI)

NIEUWE REEKS I²

ONDER REDACTIE VAN DR. J. H. HOLWERDA.

SAKSISCHE BURCHTEN IN NEDERLAND.

Het onderzoek van den heuvel van Montferland, hetwelk ik in den zomer van 1918 in opdracht van den heer J. H. VAN HEEK mocht ondernemen, heeft, naar mijn meening, voor de geschiedenis van ons land omstreeks den Karolingischen tijd zoodanige resultaten opgeleverd, dat het de moeite waard schijnt thans ook een blik te werpen op de verschillende andere verwante verschijnselen uit deze periode in ons vaderland. Ons verslag over het werk te Montferland, hetwelk reeds in het tijdschrift „Gelre” verscheen, meenen wij hier eenigszins verkort te moeten herhalen, aangezien het ons tot uitgangspunt voor de volgende beschouwingen dienen zal.

Deze eigenaardig gevormde heuvel, die met zijn ronden, met hoog geboomte beplanten top de vlakke rondom beheerscht, aan zijn voet door een breede gracht met wallen omgeven, werd vroeger algemeen voor een Romeinschen aanleg aangezien (vgl. DEDERICH, *Gesch. der Römer und Deutschen* en JANSSEN in den Gelderschen Volksalmanak van 1842 en in zijn *Oudheidk. Mededeelingen* blz. 238 e. v.).

Deze meening berustte echter op onvoldoende gronden; de kleine opgraving door JANSSEN hier verricht, wettigt die meening niet, de z.g. Romeinsche baksteen met legioenstempel, welken hij hier opgroef, vertoont eenige teekenen, die al even raadselachtig zijn als de verklaring, welke hij er aan geeft.

Onze plattegrond Taf. IX toont ons den geheelen heuvel met omgeving. In het midden ziet men het heuvelplateau met de daarop thans aanwezige gebouwen. Dit plateau werd opgemeten naar een elftal punten rondom aan den bergrand; het hoogteverschil der verschillende gedeelten van dit plateau wordt aangegeven door een hoogtecijfer, bij die punten geplaatst, opgenomen in verhouding tot het hoogste punt van het plateau, het bovenvlak van de hoogste stoep vóór den ingang van het hotel. Vanaf die punten (met de cijfers 1—11 aangegeven) ziet men straalsgewijs als stippellijn de lijnen geteekend, volgens welke naar beneden toe de hoogtecuren zijn opgenomen, die op Taf. XI geteekend staan,

gemerkt met hetzelfde cijfer als hetwelk op de kaart het punt draagt, van waaruit ze zijn genomen. Het aflopen van de helling van boven, vanaf den plateaurand, tot in de gracht, de diepte van deze laatste, het oprijzen van den buitenberm van de gracht enz. zijn, behalve op die hoogtecurven, ook op de kaart duidelijk in de arceering uitgedrukt. Direct aan dien buitensten grachtberm sluit zich over verreweg het grootste gedeelte van den omtrek een wal aan, eveneens op de kaart en in de curveteekening aangegeven, ten deele, aan de Z.W.zijde, ten behoeve van den tegenwoordigen grindweg vergraven. Alleen aan de W.zijde, waar aan den voet van den heuvel buiten de gracht een halfrond plateau hoefijzervormig aansluit, op welk plateau de tegenwoordige stalling is gelegen, ontbreekt die wal buiten de gracht. Daarentegen schijnt, eveneens op kaart en curven aangegeven, aan de Oostzijde over ongeveer $\frac{1}{3}$ van den omtrek buiten dezen wal nog een tweede, ondiepe gracht aanwezig en daarbuiten wederom een wal van geringe hoogte.

Aan de N.W.zijde is buiten de gracht en den daaromliggenden wal bovendien nog een aanzienlijke verhevenheid zichtbaar met een inzinking van het terrein aan haar N.O.zijde.

Ten slotte zien we vanaf het plateau aan de W.zijde, vlak tegenover de stalling, een breeden weg over een dam door de gracht, en verder langs de heuvelhelling naar boven stijgen, op de kaart aangegeven en op de curveteekeningen 6 en 7 aan een inzinking en afplatting merkbaar.

Een blik op den plattegrond is voldoende om in te zien, dat op het ovaalvormig bovenplateau, ongeveer 90 M. lang en 65 M. breed, een outgraving groote bezwaren met zich brengen moest. Het middengedeelte ervan wordt ingenomen door het hotel en het verharde plein daarvóór, het W. deel door de bijgebouwen en verreweg het grootste stuk ten O. van het hotel door den moestuin van den pachter. Ook bij de allergrootste inschikkelijkheid van diens zijde was toch een opgraving over breeder oppervlak hier een onmogelijkheid, zoodat ik mij met het graven van een aantal sleuven tevreden moest stellen. Wel brachten deze sleuven geen gebouwen aan het licht, maar toch bleken ze voldoende om althans eenigen kijk op den ouden aanleg te gunnen.

De voornaamste van onze sleuven, in de richting van den curvestraal van punt 11 over een goede 30 M. naar het midden van het plateau gegraven, valt op den plattegrond duidelijk in het oog. Op Taf. XI is de doorsnede van deze sleuf onder 11a weergegeven. Deze sleuf werd overal tot op den vasten grond gegraven, welke, gelijk op die teekening zichtbaar is, op het diepste punt slechts $1\frac{1}{2}$ M. beneden het oppervlak van het plateau gelegen is. Vlak aan den bergrand vormt die vaste grond een rond walletje, waarvan de eene berm door den aflopenden bergrand wordt gevormd, de andere, die aan de binnenzijde, van heuvelplateau, tot ruim één M. diepte rond naar beneden loopt onder den daaroverheenliggenden opgewerkten bovengrond van het tegenwoordige plateau. Op onze afbeelding ziet men links dat walletje in doorsnee geteekend, terwijl het op onze foto Taf. XI rechts duidelijk zichtbaar is, gelijk het, uit effen nog maagdelijken grond bestaande, afsteekt tegen den gemengden bovengrond; geheel rechts ziet men hoe de buitenberm van het walletje met de helling van den berg mee naar beneden loopt.

In tegenstelling dus met de meening van vroeger, dat de Montferlandsche heuvel opgeworpen zijn zou, zien we reeds hier hoe hij juist een natuurlijke vorming is, waarvan de top tot een plateau is afgegraven, echter zóó, dat men hier vlak aan den rand van het plateau een gedeelte van den vasten grond van den heuvel in den vorm van een walletje heeft laten staan.

Ditzelfde verschijnsel nu, dat walletje van natuurlijken grond aan den rand, en den dieper uitgegraven grond daarachter, konden we ook in de andere, kleinere sleuven waarnemen, welke de omstandigheden ons veroorloofden te graven. In sleuf 12 en 13 keert het op dezelfde wijze terug. Ook in de lange sleuf bij 14 scheen het overblijfsel van dit walletje en daarachter de dieper uitgegraven grond nog zichtbaar. Aan de N.O.zijde werd in de sleuven 15—19 eveneens de vaste grond zeer spoedig onder het tegenwoordige oppervlak bereikt; het was niet mogelijk deze sleuven verder naar het midden van het plateau door te trekken. Het schijnt echter, of hier langs den bergrand een iets bredere strook vasten grond tot grootere hoogte is blijven staan. Mogelijk is hier dus dat walletje wat breder geweest, of heeft in de plaats daarvan hier een verhoogd plateautje gelegen. Ditzelfde scheen ook het geval in den breederen put, welken we bij 20 konden graven: gelijk de dieptecijfers op de kaart aanwijzen, is ook daar de bodem tot op vrij groote diepte uitgegraven geweest en is alleen aan de noordelijke buitenzijde van onzen put een strook in walvorm blijven staan. We mogen dus zeggen dat overal rondom om het plateau een wal van natuurlijken grond aanwezig is, achter welken dat plateau tot op aanmerkelijk grootere diepte is uitgegraven geweest. De verklaring van dezen natuurlijken wal lijkt mij niet moeilijk te geven. Klaarblijkelijk heeft men rondom het geheele plateau een wal gehad, waarmee men reeds bij het afgraven van den top rekening gehouden heeft, zoodat men daarbij de kern van den wal reeds in den natuurlijken grond liet staan, om slechts met een geringe kunstmatige verhooging daarvan te kunnen volstaan. Daarbij valt nog op te merken, dat in sleuf 10 en 11 zeer duidelijk, in 1 en 16 nog flauw, een palissadegreppel op de kruin van het walletje waarneembaar scheen, evenwijdig met den bergrand loopende. De even gekleurde, gemengde vulling van de palissadegreppel stak goed zichtbaar af tegen het helder gele leemzand van den vasten grond. Naar alle waarschijnlijkheid hebben we ons dus voor te stellen dat de wal, die eenmaal het plateau omgaf, oorspronkelijk op zijn kruin een palissade gedragen heeft, die met den wal samen een hechte versterking van het plateau uitmaakte.

Slechts op één punt werd het ontbreken van dien wal geconstateerd. In sleuf 21 lag ter plaatse, waar men den wal van natuurgrond zou hebben verwacht, gelijk op de kaart is aangegeven, de vaste grond veel dieper en was hij bedekt door een dikke laag puin en geroerden grond (vgl. de cijfers op de kaart). In plaats van een wal was hier dus juist een verdieping van den bodem merkbaar, en het lag voor de hand, dat we hierin een ouden ingang van het omwalde plateau hadden te zien. Dit bleek juist; immers in de dwarssleufjes 22 en 23 vonden we, gelijk op de kaart is aangegeven, de beide uiteinden van den wal, en daaraan uitsluitend den dieper gaanden geroerden bodem met puin enz. vermengd. De dieper uitgegraven grond, welken we elders binnen den wal aantreffen, liep dus hier naar buiten door den wal heen. Straks zal nog nader blijken, dat we hier den ouden ingang van den burcht voor ons hebben.

Blijven we eerst nog eenige oogenblikken op het plateau boven op den heuvel, al is het slechts weinig, wat er nog over te vermelden valt.

De eenige sleuf, die ons daaromtrent nog iets leeren kan, is dezelfde lange sleuf 11—11a, In de doorsneeteekening (11a) op Taf. XI zien we hoe het vlak achter den wal belangrijk dieper afgegraven terrein naar het midden toe vrij aanzienlijk, naar het schijnt eenigszins terrasvormig stijgt. Het middengedeelte van den burcht heeft dus weer belangrijk hooger gelegen dan het gedeelte vlak achter den wal. Op één punt, ongeveer op het midden van onze sleuf, werd

een vloertje van veldkeien aangetroffen, een der weinige sporen van bewoning, welke we in onze, dan ook slechts zeer weinig omvangrijke gravingen op het binnenterrein hebben aangetroffen. Mogelijk dat ook een hardgestampte leembank, welke we in sleuf 12 vonden, daaraan is toe te schrijven. Op verschillende plaatsen was de grond hier door brand rood verkleurd. Van eigenlijke binnengebouwen kon bij de beperktheid van onze gravingen hier ter plaatse, niets van belang worden ontdekt.

Bijzonder merkwaardig was onze vondst in den N.O.hoek van het terrein. Daar vonden we, voor zoover zijn noordelijk gedeelte betreft op den vasten grond van het walletje gefundeerd, doch, zooals ook op de doorsneeteekening (n° 11a) te zien is, met zijn zuidelijk deel op een kunstmatige ophooging, welke hier tegen den wal aan ligt (ook op Taf. XI is deze ophooging duidelijk zichtbaar) het bijna geheel uitgebroken fundament van een steenen muur, die hier ter breedte van ruim 1 M. nog over bijna 7¹/₂ M. lengte te vervolgen was (vgl. Taf. XI). Alle steenen waren hier op een onderste laag na bijna geheel weggebroken. Slechts de kalkbedding was over deze lengte overal zichtbaar. Ongelukkigerwijze was noch in het verlengde ten N. noch naar den W. kant eenige voortzetting van dat metselwerk te vinden. Trouwens het lag vrij sterk aan de oppervlakte, en het is niet te verwonderen dat de bebouwing van den grond zulke zwakke fundamentsporen hier blijkbaar heeft vernield. Naar de Z.zijde is het tot het dieper uitgegraven gedeelte van het terrein, hetwelk naar den ingang leidde, te volgen. Deze muur, die voor een klein gedeelte gefundeerd lag op grond, welke daar ter plaatse, nadat het plateau reeds was afgegraven, weer is neergestort, zoodat men dus bij het afgraven van het plateau niet met de juiste afmetingen van dezen te bouwen muur rekening schijnt te hebben gehouden, heeft toch nog naar alle waarschijnlijkheid behoord tot den tijd van bewoning van den burcht als zoodanig. Immers het zware fundament zelf spreekt voor betrekkelijk hoogen ouderdom en voor zijn bestemming als verdedigingsmuur en verder werd er in de kalk, voor dezen fundamentbouw gebruikt, een stukje aardewerk gevonden van het z.g. Pfingsdorffer type, zooals we dat straks nader zullen leeren kennen, behoorende tot de burchtperiode zelf. De plaats van den muur vlak aan den rand en zijn richting evenwijdig met dien bergrand doen verder ook vermoeden, dat we hier het treurig overschot van een burchtmuur voor ons hebben, elders weggebroken en verdwenen. In verband hiermede is het van belang dat ook in onzen put 20 brokken van een muur, zelfs regelmatige brokken van den bovenbouw, werden aangetroffen. Mogelijk zou men echter op grond van het voorgaande mogen concludeeren, dat deze muur in een latere periode van den burcht is gebouwd, aangezien de aanleg daarvan oorspronkelijk niet op zulk een muur berekend was.

Hoe dus verder ook de indeeling van het binnenplateau en zijn gebouwen geweest moge zijn, we kunnen hier reeds met zekerheid constateeren, dat de top van onzen Montferlandschen heuvel tot een omwalde versterking, tot een zij het primitieve burcht was afgegraven, welke zijn opgang aan de Zuidzijde moet hebben gehad.

Wat den buitenaanleg van den heuvel betreft zien we op onze curveteekeningen hoe de gracht ook thans nog een vrij aanzienlijke diepte heeft. Op eenige plaatsen werd de de gracht tot op den vasten grond uitgegraven welke evenwel slechts weinig dieper bleek te zijn gelegen, zoodat we ons de burchtgracht niet veel anders hebben voor te stellen dan zooals de tegenwoordige toestand haar laat zien.

De grond uit die gracht zal zeer waarschijnlijk tot ophooging van den wal daarbuiten hebben gediend. Die wal is slechts een deel van een belangrijke versterking, die buiten

rondom den burcht geloopt heeft. Een zware palissade heeft blijkbaar boven op deze omwalling gestaan. In coupes, door den wal heen op tal van plaatsen gegraven, vertoonde zich, zeer duidelijk met haar donkerder gekleurde vulling tegen het vaste gele zand afstekende, een komvormige palissadegreppel. Op de foto Taf. XII ziet men (bij punt 10' op de kaart) op den voorgrond den buitenwal met onderin de palissadegreppel, kenbaar aan haar donkere vulling; daarachter de gracht en verder op den achtergrond den burchtheuvel.

Taf. XIII vertoont de palissadegreppel in doorsnede bij punt 36'. Precies op dezelfde wijze werd deze palissadegreppel steeds met hetzelfde komvormige profiel overal, waar we haar zochten, weergevonden. Dit geschiedde op de punten 26', 1', 11', 32', 33', 10', 34', 35', 36', 37', 38', 8', 39', 40'; een aantal profielen van de greppel zijn onder de corresponderende cijfers op onze teekening Taf. X II weergegeven. We mogen dus constateeren, dat die palissade hier overal in den buitenwal doorgeloopt heeft. Aan de Zuidzijde verhinderde ons de grindweg dergelijke coupes te maken. Dat echter ook daar de palissade doorgeloopt heeft, bleek voldoende op een enkel punt 24', waar nog juist een klein gedeelte van de greppel kon worden blootgelegd. Een wal met zware palissadeering liep dus als een machtig bolwerk buiten om den burcht. Het waren nu juist deze nog zoo duidelijk voorhanden sporen van versterking, welke ons het bewijs leverden dat we boven goed hadden gezien, toen we in de onderbreking in het walletje, boven rondom het plateau, den ouden ingang meenden te herkennen. Immers juist tegenover dit punt aan de Zuidzijde namen we in deze palissadesporen het volgende zeer merkwaardige verschijnsel waar.

De hier van het N. komende greppel, welke nog bij 1' gewoon te vinden is, houdt, gelijk dat op de kaart is aangegeven, in coupe 30' plotseling op. In coupe 29' en 28' is zij dan ook niet aanwezig. Daarentegen vinden we haar weer in coupe 26' en 25'. Is hier dus ongetwijfeld de palissadeering onderbroken geweest, in 30' zien we een tweede palissadegreppel in N. W. richting bijna rechthoekig op onze palissadeering aansluiten, om hier slechts een viertal meters tot vlak aan den rand van de gracht door te loopen (31'). Ook ten O. van de groote palissadeering liep deze dwarspalissade een eind door; hoe ver precies kon, wegens de aanwezigheid van den grindweg, niet worden nagegaan. Op onze foto Taf. XIV ziet men midden op den voorgrond het uiteinde van de palissadeering, waar deze onderbreekt; even vóór die onderbreking loopt ter linkerzijde de korte palissadegreppel naar binnen in de richting van de gracht, en aan den rechter kant ziet men het verlengde daarvan ook naar buiten toe uitsteken. De donkere vulling teekent hier het verloop dezer palissadegreppels prachtig in het gele zand af. We kunnen dus constateeren, dat hier op deze plaats de met een zware palissade versterkte wal buiten om de gracht onderbroken is, en dat bij die onderbreking een korte palissade bijna rechthoekig op de andere aansloot. De palissade van den ringwal liep nog een enkele meter voorbij die dwarspalissade door.

Het punt, waar aan de overzijde der onderbreking de ringwalpalissade weer begint, kon wegens den boomgroei niet worden blootgelegd. Voldoende bleek echter dat hier de aanleg precies dezelfde is geweest. Immers na bij 28' nog te ontbreken verscheen de ringwalpalissade weer duidelijk in coupe 26' en van eenzelfde dwarspalissade, als we boven zagen, kon in sleuf 27' nog juist het uiteinde worden blootgelegd. Ook aan deze zijde der onderbreking was dus een dergelijke korte palissadeaanleg aanwezig geweest.

We kunnen ons dus voorstellen hoe de plattegrond van deze onderbreking is te reconstrueeren, zooals we dat in onze schets Taf. X III hebben weergegeven, en het behoeft

geen betoog, dat we hier een ingang voor ons hebben door de buitenversterking heen. De beide flanken van den ingang werden door een palissade beschermd.

De onderbreking van de buitenversterking moet ruim 10 M. breed zijn geweest. Zeer waarschijnlijk zal de opening nog door los paalwerk gedeeltelijk afgesloten zijn geweest. Het was wegens den boomgroei echter niet mogelijk hiernaar een onderzoek in te stellen.

De hier gevonden ingang nu ligt, gelijk we zeiden, juist vlak onder het punt waar we ook in den bovenwal een onderbreking konden constateeren. Zonder eenigen twijfel hebben we dus hier aan de Zuidzijde den ouden ingang van den burcht weergevonden.

En nu was hier in de gracht ook nog zeer duidelijk een verheffing van den bodem waar te nemen. Gelijk dat op de kaart is aangegeven, was daar de aarden dam, welke door de gracht leidde, nog bewaard, ook al was het niet op zijn oude hoogte (vgl. de hoogtecijfers van den grachtbodem en van den aarden dam op de kaart).

In tegenstelling met de walpalissade rondom de gracht, welke dus een zeer wezenlijke versterking van den burcht was, schijnt mij het lage walletje, hetwelk wij langs de N. O. zijde over ongeveer 1/3 van den omtrek wederom daarbuiten omlopende hebben aangetroffen, geen beteekenis als versterking te hebben gehad. Het schijnt niet anders dan los daar neergeworpen grond, te laag om iets te beduiden en zonder een spoor van eenige palissadeering of andere versterking. Klaarblijkelijk is het slechts grond, die bij den aanleg overgebleven is.

Een zeer merkwaardig punt van den aanleg bevindt zich ten N.W. van den burchtheuvel direct buiten de gracht. We zagen reeds hoe daar een aanzienlijke verhevenheid aanwezig is met een inzinking van het terrein ten N. O. aan haar voet.

Even westelijk van deze verhevenheid in onze sleuf 45 troffen we het westelijk uiteinde van de palissadegreppel, welke we rondom buiten de gracht hebben weergevonden. Verder naar het W. heeft dus onze walpalissade zich niet uitgestrekt. Naar het O. toe zien we haar echter aan deze zijde ook nog in de sleuven 44'—41'. Tusschen 41' en 42', waar een betrekkelijk groot oppervlak blootgelegd werd, zien we hoe onze palissadegreppel plotseling door een zeer breede strook geroerden grond onderbroken wordt, welke, uit het N. komende haar rechthoekig snijdt, dan nog slechts enkele meters in de richting van de burchtgracht doorloopt om daar, even voor zij die gracht bereikt, plotseling op te houden, zoodat er nog een smalle zandrug tusschen deze aangevulde strook en de tegenwoordige gracht overblijft. Een smal grepje, zuidelijk bij 46' door dien rug gegraven, bewees ons dat hij uit onvergraven natuurlijk zand bestond. Westelijk en oostelijk van deze onderbreking liep onze palissadegreppel gewoon door.

Wat kan nu de breede vergraving geweest zijn, welke hier onze walpalissade onderbreekt? Het antwoord hierop krijgen we, als we juist westelijk van deze breede vergraven strook de bovengenoemde verhevenheid van den bodem opmerken en aan den oostelijken voet daarvan, d. w. z. juist in het verlengde van onze vergraven strook de inzinking van het terrein zien. Blijkbaar had hier een vrij aanzienlijke gracht geloopt, welke op deze wijze de walpalissade heeft onderbroken en tegen de gracht van den burcht zelf aansloot. Het uiteinde van deze gracht was blijkbaar ten behoeve van den tegenwoordigen weg hier spoedig dichtgeworpen en had de strook geroerden grond in den bodem achtergelaten, doch meer noordelijk was haar verloop nog bewaard in de inzinking van het terrein aan den voet der meer genoemde verhevenheid. Dit bleek ook verder in een aantal coupes (op

de kaart geteekend als 47'—49') dwars door die inzinking heen gegraven. Een van die coupes (49') is op onze foto Taf. XV (genomen van de N.zijde) te zien. Men onderscheidt daarin duidelijk het naar beneden loopen van de donkerder grachtvulling, afstekende tegen het gele zand; ook op den bodem van de sleuf is het onderscheid tusschen die grachtvulling en het vaste zand zeer wel te zien.

Tot hiertoe (49') was dan ook in het terrein aan de bovengenoemde inzinking het verloop van deze gracht nog zichtbaar en ten Z.W. daarvan de bedoelde terreinverhevenheid. Beiden staan op de kaart geteekend, terwijl onze teekening (Taf. XI onder n°. 47' en 48') ons het verloop van het profiel van deze verhevenheid en de daaraan aansluitende inzinking vertoont, genomen langs de op de kaart aangegeven curvelijnen.

Het is dus duidelijk dat van 46' tot 49' toe nog de zeer goed sprekende overblijfselen voorhanden zijn van een gracht en een wal, welke hier aan de gracht en de buitenste omwalling van den eigenlijken burcht hebben aangesloten, en het bleek ons niet twijfelachtig, of we hadden hier vóór ons de resten van den verdedigingswal en de gracht van een „lagen burcht”, welke, gelijk dat zoo vaak bij burchten in het Saksenland het geval is, aan den hoogen burcht aansloot.

Het sprak dus van zelf dat die versterkingen zich ook verder dan tot 49' in W. richting moeten hebben voortgezet. Verderop was evenwel elk spoor van eenige omwalling volkomen verdwenen; de gracht met haar latere vulling was daarentegen nog in den bodem aanwezig zooals bleek in de coupes 51' en 52' in het bosch gegraven. Overal teekende zich de vulling van de gracht zeer duidelijk tegen den effen gelen grond van den bodem af. De hoogtecijfers op onze kaart geven behalve het niveau van den beganen grond beneden ons 0-punt ook de diepte aan, tot welke de gracht ontgraven werd en waarop zich die scheiding van vulling en vasten grond vertoonde. Aan die cijfers is tevens zichtbaar hoe het terrein, hetwelk door deze gracht omgeven werd, naar het N.W. toe zeer sterk afliep. Van een wal binnen de gracht was hier niets meer over; blijkbaar had men hier den wal, die ook oorspronkelijk wel uit zand uit de gracht zal zijn opgeworpen geweest, bij het slechten en gelijkmaken van het terrein weder in die gracht gestort, zoodat elk uiterlijk spoor van de oude versterking hier was verdwenen. Slechts was, nu we wisten dat dit verschijnsel hier aanwezig was geweest, tusschen 51' en 52' nog een flauwe inzinking van het terrein op de plaats van de oude gracht te constateeren.

Aan het verloop van de gracht in de coupes van 47' tot 52' was reeds zichtbaar hoe de „lage burcht” hoefijzervormig aan den hoogen moet hebben aangesloten. Ondanks den sterken boomgroei was het ook nog mogelijk bij 53' onze gracht op een volgend punt weer te vinden. Tot onze verrassing bleek echter hoe, gelijk ook op de kaart is geteekend, op dit punt de gracht plotseling ophield. Klaarblijkelijk hadden wij hier met een onderbreking te doen, welke een toegang tot den lagen burcht vormde en het gelukte dan ook bij 54', een meter of acht verder, het begin van het vervolg van het grachtverloop weer te vinden. Zeer duidelijk was hier het verschil tusschen de donkerder gekleurde lossere vulling van den ouden grachtinhoud en den vasten effen maagdelijken grond. Ongelukkigerwijs verhinderden de boomgroei en de aanwezigheid van schuur en stalling op dit punt een eenigszins grooter stuk bloot te leggen. Nog op één punt konden wij, zij het ook met groote moeite, de vulling van de gracht in den vasten grond weervinden (bij 55'). Haar verder te vervolgen en ook haar Z.W. aansluiting aan den hoogen burcht bloot te leggen, bleek onmogelijk. Immers op het plateau, dat hier thans aan den voet van den heuvel

gelegen is, was de grond door grindgravers tot groote diepte omgezet en bestond nog voornamelijk uit fijn zand, daar bij het horren van het grind terecht gekomen. Bovendien staat hier midden op het plateau de prachtige lindeboom (56'), die in wijden omtrek zijn wortels door het terrein geschoten heeft. Zonder hem te beschadigen was graven niet mogelijk en gelijk de richting op de kaart aanwijst, moet de gracht juist onder deze linde doorloopen.

Zoo konden we dus met zekerheid vaststellen dat er westelijk aan den eigenlijken burcht en eveneens door een gracht en een wal omgeven een hoefijzervormige kleine lage burcht heeft aangesloten, welke aan de Z.W. zijde een ingang heeft gehad. Of deze lage burchtwal ook nog door een palissadeering versterkt geweest is, valt niet met zekerheid te zeggen. We vermoeden het echter. Immers in onze sleuf 42' zien we nog van de palissadegreppel der groote walpalissade een smaller grepje afgaan, dat een bocht schijnt te maken in de richting van den wal van den lagen burcht. Dit grepje is op onze kaart geteekend; waarschijnlijk hebben we daarin het spoor van een palissadeering, welke van de groote walpalissade afboog, en het laat zich denken dat deze op de walkruin van den lagen burchtwal haar voortzetting heeft gehad.

Ongetwijfeld moet er tusschen den eigenlijken hoogen burcht en zijn lagen bijburcht een verbinding hebben bestaan, door de burchtgracht heen. In dit opzicht is het merkwaardig dat de tegenwoordige opgang van den heuvel juist ongeveer van het midden van dien lagen burcht uitgaat. Het ligt dus voor de hand, dat hier ook reeds van het begin af aan de verbindingsweg zal hebben geloopt, al kon dit niet meer door graving worden vastgesteld.

Onze gravingen, vooral die boven op den burchtheuvel, hebben naast enkele stukken ijzer, o. a. een hoefijzer, vrij wat schervenmateriaal opgeleverd, zeker voldoende om er een approximatieve dateering op te kunnen gronden.

Het best dateerbaar zijn daaronder een vrij groot aantal scherven van hard gebakken geel aardewerk met donker paarse of roode beschildering, van het z. g. Pfingsdorfer type, waarvan straks nog sprake wezen zal, vooral zulke, waarbij de beschildering zich niet meer tot enkele streepjes bepaalt, maar grootere ruwe figuren vormt; verder een paar kanfragmenten en een geknepen voetje. Dit zijn dus alle latere stukken van dit type, die ongetwijfeld tot het latere gedeelte van de negende eeuw en tiende eeuw behooren.

Daarnaast bestaat het meerendeel der vondsten uit fragmenten van kogelpotten, zowel van het oudere iets zachtere baksel met glad ronde plompe randprofielen, als ook meer harde, ja zelfs klinkend hard gebakken stukken met scherp profiel. Ook over deze scherven spreken we straks nog nader. In het algemeen is dit Saksisch vaatwerk uit Karolingischen tijd.

Hebben we hier dus vrij wat scherven, die we ongeveer aan de 9de en 10de eeuw kunnen toeschrijven, merkwaardig is het, dat de latere 11de-eeuwsche vormen, de typische grauwe kruikjes met scherp randprofiel en gegolfd voet, met een zeer armelijk dof glazuur voorzien, hier slechts door zeer enkele stukken, een paar voetjes en een enkel randje, zijn gerepresenteerd. Van de latere ontwikkeling van het vaatwerk in de 11de eeuw is in ons materiaal zoo goed als niets te bespeuren.

We kunnen dus wel zeggen dat dit schervenmateriaal de nederzetting op Montferland ongeveer in de negende en volgende eeuw dateert; dat de betreffende schaarschte en de eenvormigheid der vondsten niet op een zeer langen duur wijst en dat de 11de eeuw er slechts weinig meer in vertegenwoordigd is.

Sterk spreekt daarentegen in dit materiaal hetzelfde Saksische karakter, dat ook in de tweeledigheid van een hoogen en een lagen burcht, in de ligging van de poort aan de zuidzijde en verder vooral in den ovalen vorm van den burcht zelf zoo duidelijk tot uiting komt.

Door gelukkige omstandigheden schijnt mij nu op onzen Montferlandschen burcht een helder historisch licht te vallen. Een der weinige eenigszins meer uitvoerige historische verhalen, welke de litteraire overlevering ons heeft bewaard uit den tijd van zijn bestaan als burcht, speelt namelijk juist in deze omgeving.

Vlak in de nabijheid van Montferland ligt de Eltenberg, de plaats, „cujus nomen Eltena”, waar aan den oever van den Rijn in het graafschap Hameland een zekere graaf WICHMAN kort vóór het jaar 968 een nonnenklooster had gesticht (Sloet, Oork. b. n°. 103). Hij begiftigde het klooster, waarvan zijn dochter LUTGARDE abdis werd, met tal van goederen (Sloet, n°. 104) en op zijn verzoek en dat van zijn dochter nam (973) keizer OTTO het klooster in zijn hooge bescherming. Dit laatste bleek niet onnoodig.

Want de andere dochter van denzelfden WICHMAN is de beruchte gravin ADELA geweest, omtrent wier leven en daden ALPERTUS VAN METZ („De diversitate temporum”) en de „Vita Meinweri episcopi” (Browerus, Sidera illustrium et sanctorum) ons zoo uitvoerig inlichten.

ADELA, deze „vrouw uit het Saksische land”, gelijk de vita Meinweri (4) haar noemt, was gehuwd geweest met een aanzienlijken graaf IMAD, van wien zij twee zonen had, den oudsten DIEDERIK en MEINWERK, den lateren bisschop. Haar schandelijk leven vervult de genoemde schrijvers met grooten afschuw. Heel duidelijk schijnt mij de juiste volgorde harer wanbedrijven niet te zijn, doch dat doet er hier minder toe.

De schenkingen van haar vader aan haar zuster's klooster vervulden haar met woede, welke na diens dood tot uiting kwam. Ze beweert dat haar vader daartoe volgens het Saksische recht niet bevoegd was zonder haar toestemming, en een langdurig proces is hiervan het gevolg. Ondertusschen bestrijden de zusters elkaar ook op meer directe wijze. ADELA benadeelt LUTGARDE zooveel mogelijk, GODIZO, LUTGARDE's beschermer, plundert en verbrandt ADELA's burcht, ongetwijfeld den vaderlijken burcht Uplade of Uplage, vlak bij Elten gelegen, „juxta Eltene sita” (vita Meinweri, blz. 34). Omgekeerd veroverft ADELA het klooster om zich van haar vaderlijke bezittingen meester te maken en wijkt slechts voor het bevel van den keizer. Zelfs vertelt men dat ze haar zuster LUTGARDE door vergif van het leven beroofde.

Een der redenen tot den twist was ook geweest dat LUTGARDE zich tegen ADELA's tweede huwelijk met graaf BALDERIK verzette. In alle geval had dit huwelijk nu plaats, en ten tweede male doet nu haar echtgenoot BALDERIK een poging om Elten in bezit te krijgen. hij veroverft het en vernielt den verdedigingswal, die het omgaf. Wederom moet de keizer tusschenbeiden komen.

Intusschen moet de vaderlijke burcht Uplade weer zijn hersteld. Immers hier spelen nu weer eenige der voornaamste gebeurtenissen af, welke in het vervolg worden verhaald.

De familietwist bleef nog steeds voortwoeden. De woede van ADELA richt zich thans vooral ook tot haar zonen, waarvan de jongste, bisschop MEINWERK, zich vooral tegen haar buitensporig leven en haar tweede huwelijk had verzet. De schenkingen van ADELA en BALDERIK, aan verschillende kerkelijke instellingen gedaan en in de oorkonden vermeld, worden vaak als even zoovele plagerijen van hare zoons verklaard. Het slotstuk van deze

familiegeschiedenis vinden we dan echter in de Vita Meinweri (34) verhaald. Op 7 April 1014 doet ADELA, terwijl haar zoon MEINWERK afwezig was, haren anderen zoon DIEDERIK in den sterken burcht Uplage door haar trawanten vermoorden.

Ging het in deze familietwisten voornamelijk om het oude familiebezit, nog bekender is de geschiedenis van den strijd tusschen graaf BALDERIK en zijn vrouw ADELA tegen een anderen machtigen mededinger. Ook deze mededinger was een Saksische graaf (Alpert. II, blz. 5) en ook hij heette WICHMAN. Aangezien hij later te Vreden begraven werd in den grafkelder zijner vaders, zal waarschijnlijk dáár zijn residentie geweest zijn. Hij was een machtige buurman van BALDERIK en ADELA en gelijk deze beiden er op uit waren hun bezittingen uit te breiden, zoo schijnt ook WICHMAN niet veel anders ten doel te hebben gehad. BALDERIK zelf had uitgebreide goederen in het Rijnland, vooral links van den Rijn, en door zijn vrouw was hij meester op verschillende plaatsen van het Saksische Hameland. Omgekeerd was deze WICHMAN een machtig heer in het Saksische land en bezat hij door zijn huwelijk een aantal goederen op den linker Rijnnoever. Uit dit conflict ontstond een voortdurende strijd tusschen beiden. Uitvoerig verhaalt ons ALPERTUS VAN METZ van de pogingen van WICHMAN om aan den overkant van den Rijn vasten voet te krijgen; het is het relaas van een voortdurende afwisseling van strijd en verzoening, hetwelk we hier niet behoeven te herhalen.

Eindelijk (Alpertus II, blz. 12 e. v.) is dan door vrienden en verwanten de verzoening tusschen beide partijen tot stand gebracht. Maar nog was er geen jaar verlopen (1016), toen graaf WICHMAN, zijn ouden tegenstander, op een gastmaal noodigde. Na afloop daarvan begeleidde hij hem zelf naar huis. Op dien tocht noodde BALDERIK op zijn beurt WICHMAN ten maaltijd. Deze weifelde eerst, maar ten slotte meende hij het aan hun nieuwe vriendschap verplicht te zijn aan te nemen en tegen den raad van zijn gevolg in volgde hij BALDERIK naar diens burcht. En toen zij reeds voor den ingang van den burcht, Uplade genaamd, gekomen waren, wendde WICHMAN zich tot den ander en sprak: „Zie, tegen den wil van mijn soldaten betreed ik dezen burcht, niet wetend wat mij daarin geschieden zal; doch ik verlaat mij op God en onze belofte van vriendschap”. Toen BALDERIK, hevig verrast door deze woorden, gezegd had, dat hem met Gods wil geen onheil of ongemak geschieden zou, trad hij binnen. Met vriendelijke vleierende woorden werd WICHMAN daar door BALDERIK's gemalin ADELA ontvangen. Maar nauwelijks was hij binnen, of ADELA begon te zinnen op den dood van den ouden vijand. Eerst trachtte ze hem door vergif te dooden, doch toen dat niet gelukte, haalde zij, buiten weten van haren man, twee individuen door beloften over om hem uit den weg te ruimen. Na drie dagen was het gastmaal geëindigd en vroolijk en schertsend begeleidde BALDERIK zijn gast met groot gezelschap naar buiten. Nauwelijks een mijl waren ze van den burcht verwijderd, of WICHMAN, die met een enkelen metgezel een eindje vooruit reed, werd door de samen-zweerdere overvallen en doodgeslagen. Een groot tumult ontstond; men wist niet dadelijk wat er gebeurd was, doch toen men het bloedige lijk aan den weg zag liggen, gaf men eenstemmig aan BALDERIK de schuld van dit misdrijf. Deze zelf stond versteld; met tranen en zuchten beweende hij den dood van den man, en vreezende dat daaruit voor hem zelf moeilijkheden zouden ontstaan, vluchtte hij snel in den burcht terug.

Die moeilijkheden bleven niet uit. Bisschop ADELBOLD en andere vrienden van den verslagene zonden een boodschap aan den keizer en deze beval den bewerker van den moord te vervolgen en zijn bezittingen te verwoesten. Zelf zou hij dadelijk daartoe komen.

BALDERIK, overtuigd dat hij de schuld van alles zal krijgen, zit treurig neer, doch zijn vrouw zet hem aan tot handelen. Hij brengt zijn burcht in staat van tegenweer en slaat er de noodige voorraden op om een beleg te kunnen doorstaan. Beden om hulp worden naar zijn vrienden en beschermers gezonden, doch te vergeefs. WICHMAN's vrienden komen dan overeen, dat ieder zijn troepen zal verzamelen, en dat ze op een bepaalden nacht samen zullen komen, om zoo mogelijk BALDERIK binnen zijn burcht te belegeren. Intusschen weet deze met weinige gezellen in den nacht te ontkomen. De burcht wordt belegerd, dorpen en huizen rondom worden verwoest, vee en bezittingen geroofd. Met de uiterste inspanning wordt van beide kanten gestreden. Doch de belegerden waren verre in de minderheid; terwijl de belegeraars elkaar konden afwisselen, was dit voor hen niet mogelijk. Zelfs de vrouwen zetten een helm op het hoofd en bezetten den muur om zoo den schijn te wekken dat er een groote menigte verdedigers was, en den vijand de hoop te ontnemen den burcht te kunnen vermeesteren. Eenige dagen houden ze het beleg uit. Alleen hiërin vonden de belegerden hun kracht, dat de burcht Uplage op een heuvel lag, welke van nature langzamerhand uit de vlakte opstijgt; dat hij door een hoogen wal uitstekend werd beschermd en door een muur — iets wat voor die streken een hooge zeldzaamheid is — was omgeven ¹⁾. Op deze sterkte vertrouwden zij nog meer dan op zich zelf. Maar toen ze hadden gehoord dat de keizer zelf aangekomen was, en bemerkten dat zijn legerplaats opgeslagen werd, wanhoopten ze aan hun toestand en zonden gezanten naar den vijand om over de overgave te onderhandelen. Bisschop ADELBOLD en de zijnen schonken hun vergiffenis en ze vergunden BALDERIK's gemalin met have en goed af te trekken. De burcht Uplade echter werd door brand vernield, zijn muur werd omgehaald en verwoest.

We hebben hier eenigszins uitvoerig het verhaal van ALPERTUS medegedeeld, immers voor een goed deel is dit geschiedverhaal, . . . de historie van Montferland. Uplage kan, dunkt me, nergens anders dan hier te zoeken zijn. „Juxta Eltene sita” (Vita Meinw., blz. 34), vlak bij Elten gelegen, op een van nature sterke plaats, die langzamerhand uit de vlakte oprijst (Alp. II, blz. 13): er is, dunkt me, geen plaats te vinden, waar deze beschrijving beter op toepasselijk is. Ook DEDERICH heeft dit wel reeds gezien (Gesch. der Römer und Deutschen, blz. 282). „Den angeführten Zeugnissen über die Lage des Ortes und dem historischen Zusammenhange weit entsprechender wäre eine andere Annahme, nämlich auf Montferland hätte die alte Veste Uplade gestanden . . . , allein es widersprechen von der andren Seite die übrigen Worte der Beschreibung: locus ex planitie natura paululum adclivis, weil der Montferland sich plötzlich als ein von Menschenhand und zwar von den Römer aufgeworfener Bergkegel erhebt”. We hebben echter thans gezien dat we dit sprookje van den door menschenhand opgeworpen heuvel en van de Romeinen als stichters daarvan gerust ter zijde mogen stellen ²⁾. Wie Montferland bezoekt en ziet hoe

1) Quod locus ex planitie natura paululum adclivis et aggere egregie elevatus et muro — quod in illis locis rarissimum est — circumdatus erat.

2) Het tweede bezwaar van DEDERICH, die de woorden „quod in illis locis rarissimum est” niet op den muur doch op de ligging van Uplade betreft en zegt dat ze niet toepasselijk zijn op dezen top, „weil derselbe nicht ein in dieser Gegend allein liegender Bergkegel ist, sondern zwischen vielen Hügeln liegt”, berust eenvoudig op een verkeerde interpretatie van den tekst van ALPERTUS. Immers deze woorden zijn zonder eenigen twijfel op „murus” te betrekken, zooals DEDERICH zelf blijkbaar in zijn tekst-uitgave van ALPERTUS heeft ingezien, waar hij hen aldus vertaalt: dass der Ort sich aus der Ebene

van alle zijden de bodem zich langzaam verheft tot aan den voet, den buitenwal van onzen burchtheuvel, wordt dunkt me juist door het toepasselijke van deze beschrijving getroffen. Hier staan we dan op de eenige plek in wijden omtrek, waar nog de sporen van een menschelijke versterking in den bodem zijn bewaard. Hier verhief zich eerst de krachtig versterkte buitenwal. Zien we daarin niet den sterken wal van ALPERTUS' beschrijving voor ons? En nog treffender is, dunkt me, die „muur, een groote zeldzaamheid in deze streken". Hebben we niet, als een in een Saksischen burcht hoogst zeldzaam verschijnsel, op den heuvel dien muur aangetroffen, een „*murus dirutus et subversus*", verwoest en bijna geheel weggebroken toen de vestiging werd vernietigd.

Doch niet alleen plaats en aanleg van den burcht wijzen er op dat Montferland die beruchte burcht Uplage moet zijn geweest, ook de tijd van zijn vernietiging leert ons dit. Immers op grond van onze vondsten van aardewerk behoort de burcht vooral tot de 10de eeuw, en moet hij reeds in het begin van de 11de eeuw zijn verdwenen. De zoo typische ceramiek, welke in die 11de eeuw tot bloei en groote verspreiding komt, ontbreekt hier nog bijna geheel. En het was immers in 1016, dat Uplage werd verwoest. Zoo kan het wel haast niet anders, of onze burcht op Montferland, die zoowel nog in zijn aanleg als in zijn aardewerk zoo typisch het Saksische karakter draagt, moet het slot van die Saksische graven geweest zijn, van dien WICHMAN, den stichter van de Abdy van Elten¹⁾, van zijn dochter ADELA, die „vrouw uit het Saksische land". Hier was het, dat zich die bovenverhaalde gruweldaden afspeelden, welke deze vrouw in de middeleeuwsche litteratuur zoo berucht hebben gemaakt en die ten slotte de verwoesting van onzen burcht zelf in 1016 hebben ten gevolge gehad. Het was Keizer HENDRIK II zelf, die den burcht van Montferland deed slechten.

Deze historische plek, welke ons onze opgravingen aldus hebben leeren kennen, kan ons nu tot punt van uitgang dienen als we willen trachten op de verwante verschijnselen in onzen bodem eveneens eenig meer historisch licht te doen vallen.

Vooraf ga echter een korte beschrijving van die verschijnselen zelf, voor zoover onze opgravingen deze reeds vroeger nader hebben doen kennen.

In 1916 ontgroef ik voor de Oudheidkamer Twente de Hunenborg in Twente, over welk werk ik uitvoerig verslag uitbracht in de „Verslagen en Mededeelingen voor Overijsselsch regt en geschiedenis." We willen de resultaten hier in het kort weergeven.

Deze Hunenborg vormde een ovaal van ongeveer 150 × 100 M. door een wal en een breede gracht omsloten (vgl. Taf. XVI). Was de gracht zelf met water gevuld, ook het terrein van den burcht was slechts een diepzwarte drassige heidegrond, welke in het midden van den burcht nog aan de oppervlakte lag, doch rondom onder den wal kunstmatig met zand eenige decimeters was opgehoogd. Dat dit reeds bij den aanleg was geschied bleek uit het feit, dat de kultuurlaag met de daarin gevonden scherven zich over

von Natur allmählig zu einem Hügel erhob, durch einem künstlichen Damm noch erhöht wurde, mit einer Mauer, was in dieser Gegend eine höchst seltene Erscheinung ist, umgeben war.

1) Eerst zeer onlangs is het R. M. v. O. in het bezit gekomen van een schervencollectie afkomstig van opgravingen van C. KOENEN op den Hoog-Elten, waarin naast latere stukken ook weer zulk Saksisch vaatwerk en een groot aantal fragmenten van het Pfingsdorfer type de aandacht trekt.

dat opgeworpen zand uitbreide, ja dat we zelfs op eenige punten vooral aan de W.zijde in en op dat zand de sporen van lichten houten bouw konden waarnemen. Eenige geringe gebouwtjes van vierhoekigen vorm hebben dus hier gestaan (Taf. XVI O, P.).

Op eenige punten werd een coupe gemaakt door den wal teneinde de constructie van dezen te leeren kennen. In de eerste plaats werd daarin overal aan de buitenzijde van den wal de vrij diepe greppel weergevonden van een palissadeering, welke het front van de versterking had gevormd (vgl. op den plattegrond Taf. XVI bij A B C D E F G H) en waarvan de donkere vulling nog zeer duidelijk was te herkennen afstekende tegen den lichter gekleurden bodem (vgl. Taf. XVII, 1). Ook op de foto van de waldoorsnede (Taf. XVII, 2) is die palissadegreppel zichtbaar (b). Achter deze palissade sloot de wal aan, waarvan de kern (op de doorsnede Taf. XVII, 2 met d gemerkt) uit heideplaggen was gevormd, boven welke een dikke laag zand was gestort; de onderste van de beide strepen bij f op de doorsneeteekening geeft het verloop aan van een vrij harde klaarblijkelijk beloopten zandlaag, welke hier het oppervlak van den zandwal vormde. De ruimte tusschen de plaggenkern en de voorpalissade heeft men zich eveneens met zand aangevuld te denken (een en ander ziet men ook op de foto van de doorsnede Taf. XVIII, 1). Op een punt aan de Zuidzijde (op den plattegrond bij J) werd de oude ingang weergevonden. Het feit dat hier een vrij breede onderbreking van de frontpalissade kon worden geconstateerd en de plaggenkern hier eveneens over eenigen afstand ontbrak, terwijl daar op den vlakken grond de sporen werden gevonden van liggende balken, waarmee hier als 't ware de ingang was geplaveid (vgl. den plattegrond) gaf ons zekerheid, dat hier eenmaal de ingang was geweest. Ook vertoont de gracht hier een thans nog goed doorwaadbare plaats, het overschot ongetwijfeld van een aarden dam.

Was de ingang vrij breed en niet gemakkelijk verdedigbaar, de eigenlijke verdediging van den burcht als zoodanig zal dan ook bestaan hebben in het merkwaardige steenen gebouw, waarvan we aan de Zuidzijde de zware fundamentgreppels met kalk en puin gevuld hebben weergevonden. Op onze afbeeldingen (Taf. XVIII, 2 en XIX, 1) zien we deze fundamenten gelijk ze in lichte kleur tegen den donkeren ondergrond afsteken. De plattegrond vertoont ons den vorm van dit eigenaardige vierkante gebouw met zijn zwaren muur, ongeveer 16.80×12.70 groot, met zijn vreemden ovalen aanbouw aan de Z.O.zijde. De fundamentgreppel van dezen aanbouw met de zware fundamentsteenen daarin vertoont ons ten slotte onze Taf. XIX, 2.

Op één plaats was nog een klein stukje van den bovenbouw bewaard; de muurfronten waren uit betrekkelijk regelmatig bebouwen blokken Bentheimersteen opgetrokken en tusschen beiden bestond de muurvulling uit ruwe steenbrokken in kalk gelegd.

De vormen van dit steenen gebouw met zijn afgeronde kanten (vgl. den plattegrond) sluiten zich geheel aan het verloop van den ringwal aan. Door eenige dwarsmuren was het in eenige vertrekken ingedeeld. Wat we hier zagen was dus klaarblijkelijk een zwaar versterkte woning, een soort woontoren, ten behoeve waarvan ook de geheele omwalling was gebouwd. Was de geheele aanleg van den ronden burcht met zijn gedeeltelijk uit plaggen gebouwde wallen, zijn naar het Zuiden gericht ingang enz. zeer klaarblijkelijk geheel van Saksisch karakter, deze steenen woontoren vormde hierin feitelijk weer een eenigszins vreemd element. We hebben dan ook reeds in ons bovengenoemd verslag het vermoeden uitgesproken dat we hier met een burcht te doen hadden voor een Saksischen graaf, gebouwd na de onderwerping van het Saksenland door KAREL DEN GROOTE, toen deze dat

land in verschillende graafschappen verdeelde en daarin een inheemschen groote als graaf aanstelde. Ook de vondsten, in dezen burcht gedaan, kwamen hiermede overeen. Ze waren in hoofdzaak dezelfde als die, welke we boven in Montferland beschreven, en straks nog nader zullen leeren kennen. Naast de typische ruwe donkere ceramiek met scherpe profielranden, voor het Saksische land zoo karakteristiek (vgl. de profielen op Taf. XX, 1) vinden we hier het zoo typische gele, donkere beschilderde aardewerk van het z.g. Pfingsdorffer type, het Frankische import uit de tijden der Karolingen en kort daarna. Latere 11de eeuwse stukken ontbraken ook hier.

Ook aan dezen burcht heeft eenmaal, aan de N.zijde, een lage burcht aangesloten, waarvan de wal nog op eenige plaatsen aanwezig is. Eene coupe, door dezen wal gegraven, leerde ons dat we hier niet aan een bepaalde versterking te denken hadden. De omliggende gracht bood hier de voornaamste bescherming; niet onwaarschijnlijk zal een heg op den wal aangelegd, hier verder de geheele verdediging hebben uitgemaakt. Door een doorgang in den burchtmuur, aan weerskanten waarvan weer de frontpalissade bleek te onderbreken (bij K op den plattegrond) en verder over een smalle aarden dam door de gracht heeft er een verbinding bestaan tusschen den eigelijken burcht met zijn woontoren en den daarnaast gelegen slechts weinig versterkten aanleg. De tegenwoordige toestand maakte het onmogelijk hier binnen dezen lagen burcht nog naar de aanwezigheid van mogelijke overblijfselen te zoeken.

Ten slotte moeten we hier nog in herinnering brengen onze opgravingen van de bekende Hunneschans aan het Uddelermeer, waarvan een uitvoerige beschrijving met kaart en afbeeldingen reeds in de vorige reeks der Oudheidkundige Mededeelingen (III) is verschenen; hier geven we in Taf. XX 2 de vereenvoudigde tekening naar die kaart en van de waldoorsnede, overgenomen uit Schuchhardt's „Atlas Vorgesch. Befest." Deze „schans" die hoefijzervormig op het Uddelermeer aansluit, had binnen een breede gracht een zwaren wal, in welken we de uit plaggen gebouwde kern, de zandophooging daaroverheen, benevens twee palenreeksen, één aan het voorfront en één op het midden in de walkern, hebben kunnen onderscheiden, zoodat we ons de oude versterking als een zwaren binnen palissaden opgesloten zandmuur en een wal daarachter meenen te moeten voorstellen. Een lange smalle poortdoorgang, aan weerszijden door balkenschuttingen beschermd, van welke we de paalgaten in den grond weervonden, vormde den ingang aan de Zuidzijde, terwijl binnen rondom onder den wal een zes of zevental huizen zich lieten onderkennen; de afmetingen van één daarvan kenmerkt het duidelijk als het hoofdgebouw. Bovendien lagen nog eenige hutten over het binnenterrein verspreid.

Wat de vondsten van aardewerk betreft, van welke ik in het boven geciteerde artikel een uitvoerig overzicht heb gegeven, ook deze droegen weer hetzelfde karakter als dat der straks genoemde burchten: naast het ruwe donker gekleurde scherp geprofileerde aardewerk van het Saksische land vonden we hier ook weer het Frankische import. Bovendien echter kwamen hier nog zoowel vroegere als latere stukken voor den dag, namelijk aan den eenen kant de ruwe voorloopers van dat donker gekleurde Saksische vaatwerk en aan den anderen kant de typische dun geglazuurde kanfragmenten, karakteristiek voor de ontwikkeling van het vaatwerk in de 11de eeuw. Zoo heeft dus deze Hunneschans een langer leven gehad dan Montferland of Hunenborg; ze moet zoowel wat vroeger dan deze zijn opgericht, als nog langer hebben voortbestaan.

De drie hier behandelde burchten uit ons land en hun uitgesproken Saksisch karakter komen eerst in een helder licht, wanneer we hen beschouwen in verband met de hoogst belangrijke onderzoekingen, welke in Duitschland, vooral in Niedersachsen, in de laatste decennien hebben plaats gehad. Deze onderzoekingen, van K. SCHUCHHARDT in de eerste plaats, schijnen, hoe belangrijk ook voor onze oudste Middeleeuwsche geschiedenis, bij onze historici nog onbekend te zijn.

We geven hier dus een kort overzicht der verkregen resultaten.

De Frankische annalen noemen in het Saksenland een groot aantal burchten, welke in de oorlogen tusschen Saksen en Franken een rol hebben gespeeld; de verovering van zulk een Saksenburcht was vaak het hoofddoel van een krijgstoct der Franken. Vele van deze burchten nu, met name genoemd, zijn in het Saksische land weergevonden, zoodat hun type volkomen vaststaat. Kolossale burchten waren het, Volksburchten van vele hectaren groot, door een wal omgeven, en meestal door één vrij smalle poort toegankelijk. In hun vorm sluiten ze zich aan het terrein aan, dat voor hun aanleg was gekozen. Ze dienden ter bescherming der landsbevolking. Tijdens die oorlogen der Franken ontstonden in het land echter ook een geheel ander soort burchten, Frankische koningsburchten, de Curtes der Frankische vorsten, waarvan eveneens eenige historische voorbeelden konden worden weergevonden. Hohbuoki, een met name genoemde burcht van KAREL DEN GROOTE werd herkend in Hühbeck aan de Elbe, Altschieder bleek de vesting Schidara in 889 als kroongoed aan het klooster Corvey geschonken. Daarnaast zijn er nog tal van anderen bekend geworden. Deze Frankische burchten vertoonen een geheel ander karakter als de bovengenoemde Saksische, het hangt in tal van details ten nauwste samen met den vierhoekigen aanleg van het oude Romeinsche castellum; een gracht in den vorm van den ouden Romeinschen spitsgracht omgaf het geheel en binnen in deze burchten lag uit steen gebouwd het eigenlijke paleis. De versterking van deze curtes bestond, gelijk ook uit de schriftelijke overlevering blijkt, uit een muur, van steen of wel uit hout en aarde gebouwd, terwijl niet zelden een dichte haag op de wal de versterking voltooide. Twee poorten gaven meestal toegang tot de sterkte. Dit type van burcht, klaarblijkelijk geïmporteerd uit die streken, waar de Frankische burcht uit het Romeinsche castellum was ontstaan, uit het Frankenland zelf, is dus volkomen verschillend van het vorige en daarbij op historische gronden zeker dateerbaar.

Zeer merkwaardig zijn de vondsten in alle bovengenoemde burchten gedaan, vooral het aardewerk, hetwelk SCHUCHHARDT gemakshalve Curtisceramik noemt. Twee soorten van aardewerk zijn het welke hij beschrijft. In de eerste plaats de inheemsche Saksische soort „eine grobkörnige schwarzbraune Ware, die gar keine Verzierungen hat, wohl aber recht fein profilirte Ränder. Die einfach gehaltenen Ränder biegen von der Schulter recht oder stumpfwincklig in gerader Linie aufwärts und endigen ohne Verdickung. Die feiner behandelten aber biegen in spitzem Winckel und geschwungener Linie hinauf und sind am Ende verschiedenartig modelliert. . . . So ergibt sich für die Curtis-Keramik als Hauptstück ein bauchiger eiförmiger Topf". Het valt zeker niet moeilijk in deze beschrijving ons boven meermalen genoemd Saksisch aardewerk te herkennen (vgl. de profielen Taf. XX 1), hetwelk we zoowel op Montferland als in Hunenborg en Hunneschans hebben aangetroffen.

Naast deze inheemsche ceramik noemt SCHUCHHARDT dan het Frankische import uit de streken van den Rijn ingevoerd en wel in de eerste plaats de gele of grauwe waar met bruinroode beschildering, welke we eveneens in onze burchten reeds als Pfingsdorfer type

hebben ontmoet. Het spreekt vanzelf dat door deze vondsten in die historische Curtes de reeds vaker genoemde dateering van deze aardewerksoorten volkomen vaststaat.

Naast den grooten koningshof en den ouden Saksischen volksburcht komen nu echter in het Saksische land nog andere verschijnselen veelvuldig voor, welke men met een algemeenen naam „kleinere Ringwallen” zou kunnen noemen.

Vindt men de z.g. volksburchten speciaal in het hooger gelegen binnenland, in de vlakten, aan den benedenloop van de Noord-Duitsche rivieren treden feitelijk deze kleinere ringwallen daarvoor in de plaats. Het burchtplein, vaak zeer klein, zelfs minder dan een enkele hectare, wordt hier door machtige wallen omgeven, het overblijfsel van uit hout en zand gebouwde muren, binnen welke slechts een smalle poort toegang geeft. Volksburchten zijn het natuurlijk niet, daartoe zijn ze veel te klein, doch in vele opzichten vertoonen ze precies hetzelfde type. Als best bekende exemplaren van deze veelvuldig voorkomende soort haalt SCHUCHHARDT de Pepinsburg bij Osnabrück en onze Hunneschans aan het Uddelermeer aan. Dat deze beiden volkomen identiek zouden zijn, zooals hij meent, is niet juist; met name in de muurconstructie is een niet onbelangrijk verschil aanwezig. Dit is echter slechts een detailkwestie. In hoofdzaken zijn deze burchten gelijk en vertoonen zij in hun sterke verwantschap met den Saksischen Volksburcht duidelijk hun Saksisch karakter.

Het aardewerk, in deze ringwallen gevonden, is overal weer hetzelfde, inheemsche Saksische waar, en het Karolingische import naast elkaar. We zagen echter, dat in de Hunneschans dit aardewerk zeker al reeds vroeger begint. In zooverre is dus de meening dat deze kleinere ringwallen eerst in den tijd na de oorlogen van KAREL DEN GROOTE met de Saksers zouden aanvangen niet juist. Koning HENDRIK I, de „stedenstichter”, dien SCHUCHHARDT liever den „burchtenstichter” zou noemen heeft niet alleen zelf vele burchten doen verrijzen, doch hij spoorde ook de aanzienlijken van het land daartoe aan. Bekend is zijn verordening (bij WIDUKIND I, 35: „HENRICUS I ex agrariis militibus nonum quemque eligens in urbibus habitare fecit ut caeteris confamiliaribus suis octo habitacula exstrueret, frugum omnium tertiam partem exciperet servaretque; ceteri vero octo seminarent et meterent frugesque colligerent nono et suis eas locis reconderent. Concilia et omnes conventus atque convivia in urbibus voluit celebrari”.

Dat HENDRIK I daarmee niets nieuws invoerde wordt door SCHUCHHARDT zeer waarschijnlijk gemaakt, zulke burchten zullen in zijn tijd reeds iets zeer gewoons zijn geweest. Is dan niet onze Hunneschans aan het Uddelermeer met zijn ééne groote woning voor den burchtvoogd en de kleine andere rondom een sprekende illustratie van zulk een burcht als door HENDRIK werd aanbevolen te bouwen? De gelijkenis wordt nog grooter als we ons herinneren hoe zich aan onze Hunneschans een uitgestrekt, door een lagen palissadewal omgeven, terrein aansluit, in hetwelk ons de oppervlakkig beroerde ondergrond onder de tegenwoordige heide bouwland deed herkennen. Zonder twijfel hebben we in zulk een burcht het oorspronkelijke type van een gravenburcht in het Saksische land, hetwelk nog zeer dicht staat bij den ouden inheemschen vorm, den Saksischen volksburcht.

Kleinere burchten verrijzen er in de 10^e eeuw in het Saksische land in menigte. Niet zelden liggen ze vlak bij een anderen uitgestrekten koningshof. Klaarblijkelijk „liess der Herr seine Scheune und Ställe unten und zieht auf einem neuen von der Natur und durch künstliche Mittel stark geschützten Platz, der bei seiner Kleinheit sich um so leichter verteidigen lässt”. Hier hebben we, dunkt me, de zeer juiste verklaring van het feit, dat

we bij vele nieuwgebouwde burchten in het Saksische land naast den eigenlijken burcht een lagen burcht aantreffen zooals Montferland en de Hunenborg ons die te zien gaven.

De nieuwe burchten dan, zooals ze vooral onder HENDRIK I in grooten getale werden gebouwd, vertoonen wederom twee verschillende typen; niet zelden zijn het miniaturen van den grooten Frankischen koningshof, maar niet minder vaak sluiten ze zich in hun vorm en aanleg nog volkomen aan het oude inheemsche type van den Saksischen volksburcht aan. Behoeven we na het bovenstaande nog te zeggen, dat een aanleg als Pepinsburcht of Huneschans dus als 't ware de tusschenschakel vormt tusschen die oude inheemsche volksnederzettingen en den vroeg-middeleeuwschen heerschershurcht naar inheemsche Saksische traditie gebouwd, en dat zoowel Montferland als de Twentsche Hunenborg dergelijke Saksische vroeg-Middeleeuwsche heerschershurchten zijn geweest, aangelegd naar die oude inheemsche overlevering? Saksische grooten uit de tiende eeuw ongeveer moeten hun stichters zijn geweest.

Welk Saksisch gravengeslacht den heuvel van Montferland bewoonde, werd ons reeds boven duidelijk. WICHMAN van Elten en zijn dochter ADELA, die „vrouw uit het Saksische land”, moeten hier hebben gewoond. Deze WICHMAN is lang niet de eenige Saksische graaf, welke ons in deze streken genoemd wordt. Reeds in het jaar 880 wordt er in het Saksische land een graaf WICHMAN door de Noormannen vermoord; niet onwaarschijnlijk is dat dezelfde, in wiens graafschap, volgens een oorkonde van het jaar 855, (Sloet n°. 45) althans een deel van Hameland gelegen was. Gelijktijdig hooren wij hier echter nog van een ander Saksisch graaf, EVERHARD, den zoon van MEGINHARD (in 881 vgl. Sloet n°. 58) die waarschijnlijk in 898 is vermoord. In 936 vinden we wederom een WICHMAN Saxonius, wiens zoon tegen koning OTTO de wapenen opheft (vgl. DEDERICH, ALPERTUS v. METZ blz. 150). Een zwager van dezen, even als hij gehuwd met een zuster van koning OTTO, is weer een graaf EVERHARD, wiens graafschap zich ook over Drente en mogelijk zelfs tot een deel van de Veluwe uitstreckte (Sloet n°. 87 en 95) en wiens zoon bisschop DIEDERIK geboortig heet ex pago Saxoniae Hameland (Sloet n°. 97). In dienzelfden tijd is er ook nog sprake van een graaf WICHMAN, tot wiens graafschap in Hameland o. a. Borculo en Deventer werden gerekend (Sloet n°. 94 en 95 bis). Het schijnt niet mogelijk de juiste familierelatie tusschen deze verschillende personen vast te stellen, doch één ding staat toch vast, dat er in de „pagus Saxoniae Hameland” minstens twee Saksische gravengeslachten hebben geheerscht. Het waren ongetwijfeld de inheemsche meesters, door den Frankischen koning gesteld over hun stamgenooten (vgl. RACER, Overijsselsche gedenkst. II 4). Was Uplage-Montferland het stamslot van een van deze beiden geslachten, ook de gravenburcht van het andere kunnen we met veel waarschijnlijkheid aanwijzen, als we ons herinneren hoe zich het gebied van dien graaf EVERHARD nog ver naar het N. tot over Drente uitbreidde. Ligt niet onze Twentsche Hunenborg, die eveneens zoo karakteristieke Saksische gravenburcht uit dezen tijd, als 't ware juist in het midden tusschen Drente en Hameland in?

Dat het hier in het N. ook Saksich gebied moet geweest zijn, daaraan valt niet te twijfelen; het blijkt bovendien uit verscheidene vondsten elders in deze gewesten, zooals op den Hölterhof in Twente of op de z.g. Heemsteden in de plassen van Paterswolde, waar eveneens dezelfde z.g. Curtis-ceramië wordt aangetroffen.

De geschiedenis van gravin ADELA geeft ons de gelegenheid vlak aan de grens van ons land nog van een derden Saksischen graaf den burcht aan te wijzen. We maakten in dat verhaal kennis met een anderen graaf WICHMAN, wiens zetel in het naburige Wrede

moet zijn geweest. Daar bij Wrede nu verheft zich eveneens weer een machtige „Hunenborg”, wederom zulk een Saksische gravenburcht uit dezen tijd, waarin we thans zonder schroom het slot van dezen WICHMAN zullen mogen herkennen. Zien we hier dan niet welk een onschatbaar hulpmiddel ons deze burchten bieden om den landaard der bevolking van een bepaalde streek te bepalen. Overal, waar de overlevering ons zulk een Sakser noemt, vinden we nog in zulk een „ringwal” de resten van zijn burcht.

Dat niet slechts Twente doch ook de gouw Hameland Saksisch land geweest is, blijkt dus ten duidelijkste uit deze overblijfselen. Deze conclusie vindt volledig steun in de historische overlevering, welke, zooals we dit reeds boven zagen, telkens weer van het Saksische Hameland spreekt of van Saksische mannen of vrouwen uit Hameland afkomstig. Reeds tegenover het getuigenis dier overlevering alleen lijkt het verwonderlijk hoe men soms dat Hameland voor z.g. Frankisch gebied heeft aangezien. De naam moet echter immers van de Chamaven worden afgeleid, die nu eenmaal als onderdanen van het Frankrijk gelden! En, wat voor velen nog een sterker argument schijnt te zijn, in de bekende oorkonde van FOLKERT van 855 is sprake van een aantal goederen in Hameland volgens de Salische en de Ripuarische wet vermaakt. Alsof het bewezen was, dat in zulke gevallen de ligging der goederen en niet de nationaliteit van den beschikker bepalen, volgens welke wet een erfplaat plaats had. Wat dergelijke argumenten waard zijn blijkt dunkt me duidelijk wederom uit hetzelfde verhaal van ADELA, welke „vrouw uit het Saksische land” de beschikkingen van haar vader bestreed, omdat deze niet volgens de Saksische wetten hadden plaats gehad (ALPERTUS l.l.). Die Saksische graaf in het Saksische land had dus blijkbaar bij zijn beschikkingen een andere dan de Saksische wet doen gelden, ja het schijnt hem om zoo te zeggen vrij te hebben gestaan te kiezen van welk recht hij wilde gebruik maken? Wat zegt ons dan zoo'n enkele rechtsbeschikking omtrent den waren volksaard van een bepaalde landstreek?

We hopen spoedig in een ander opstel op de vraag terug te komen wat we eigenlijk van die Franken en die z.g. Frankische wetten in ons vaderland te denken hebben. Maar thans, nu ons, naast de historische overlevering, de overblijfselen in het land zelf zoo duidelijk den werkelijken volksaard verkondigen, behoeven we ons toch eigenlijk niet meer met dergelijke historische argumenten van twijfelachtige waarde bezig te houden. Het is een Saksische bevolking, door Saksische grooten bestuurd, waarvan we in deze streken ten O. van de Yssel de onmiskenbare overblijfselen vinden.

Doch ook over de streken westelijk van de IJssel kunnen we die overblijfselen tot ons laten spreken. Wat de Veluwe betreft loopen de gevoelens onzer historici al zeer sterk uiteen; hoe weinig gegevens men daaromtrent ook bezit, men is er daarom vaak niet minder zeker om in zijn uitspraak. Zoo beweert de één ¹⁾ zeer positief dat de Veluwe Frankisch was. Deze bewering berust dan weer slechts op een enkele Geldersche oorkonde, waarin het Ripuarische recht geldt. (Merkwaardig is het, dat in één van die oorkonden Saksische personen als getuigen optreden). Volgens anderen weer was de Veluwe Saksisch. Strekte niet Hameland zich waarschijnlijk nog voor een deel over de Veluwe uit en heette deze niet „plaga Saxonca”? Keeren niet tal van Saksische plaatsnamen uit

1) Prof. GOSSES is hier zoo zeker van zijn zaak, dat hij in zijn Handboek n. b. onze zoo typisch Saksische Hunneschans voor een Frankische nederzetting verklaart. Hij neme eens kennis van de boven vermelde onderzoekingen van SCHUCHHARDT e. a.

Westphalen juist zoo op de Veluwe terug? Weer anderen, zooals AKKER STRATINGH, vermoeden op de Veluwe een gemengde bevolking. Ook hier veroorloven ons echter de overblijfselen zelf het gissen te staken en met meer tastbare zaken aan te komen.

We zagen hier immers reeds dien ouden Saksischen gravenburcht liggen, onze Hunneschans aan het Uddelermeer, zóó typisch Saksisch in aanleg en in de voorwerpen er voor den dag gekomen; dat SCHUCHHARDT hem als karakteristiek voorbeeld van zulk een Saksische nederzetting aanhaalt. Behoeven we hier werkelijk nog te twijfelen? Ook op andere plaatsen daar in de buurt o. a. bij het Loo, op de plaats der tegenwoordige marechausseekazerne, is een kleinere Saksische nederzetting voor den dag gekomen.

Ook deze Saksische burcht aan het Uddelermeer moet zijn graaf hebben gehad en werkelijk meen ik hem ook in de overlevering te kunnen aanwijzen. Is het toeval dat ons op de Veluwe twee oude graafschappen bekend zijn, waarvan het ééne dat van Stevere, het tegenwoordige Staverden, vlak in de buurt waarvan onze Hunneschans ligt? (vgl. AKKER STRATINGH l.l.).

Het tweede graafschap, ons hier genoemd, is dat van RHEDICHEM. Ook dat was eenmaal in handen van de beruchte gravin ADELA; deze plaats speelt eveneens een rol in haar overgeleverde geschiedenis. Hier stond n.l. eens, gelijk de Vita Meinweri (40) ons verhaalt, BALDERIK met ADELA „op een hooggelegen terras, naar alle kanten uitziende, en sprak: „God wordt gezegd almachtig te zijn, maar hoe zou hij mij, met mijn wereldroem, met mijn grooten rijkdom van alle mogelijke dingen, tot armoede kunnen brengen? Want de voorbijstroomende Rijn biedt overvloedig alles, wat het oog verheugt, het hart begeert, en het aangrenzende woud levert alle behoeften aan gevogelte en wild”. Waar lag dat slot van REDICHEM, waar zich ook eenige gruweldaden van dat echtpaar afspeelden? Men heeft wel gezegd dat het het kasteel Doorwerth zou zijn, doch waar is daar dat hooggelegen terras, waar zijn bovenal de resten van zulk een burcht? Beklimt men evenwel de hoogte, aan wier voet de Doorwerth ligt, dan bereikt men al spoedig de bekende Duno met zijn „Hunneschans”. Hier zien we een ovalen walbouw voor ons, gelijk die juist past in het beeld, hetwelk we ons thans van zulk een burcht als van ADELA en BALDERIK kunnen vormen. Jaren geleden mocht ik hier een kleine graving verrichten waarbij ook een enkel scherfje van het bovengenoemde Pfingsdorfer voor den dag kwam. Zoo is deze Dunoschans zeker uit denzelfden tijd, waarin onze Montferlandsche burcht, die andere veste van ADELA, bestond. Hier, boven op den eenigszins uitstekenden heuveltop van de Duno, ziet men op hoog terras den Rijn stroomen langs den voet van den berg en aan de andere zijde strekt zich het Veluwsche boschlandschap uit.

Aan den voet van de Duno in het gat van de Aa zijn verder zóó talrijke fragmenten van aardewerk gevonden, dat men hier slechts aan de aanwezigheid van een oude pottebakkerij denken kan. Verscheidene van de hier gevonden vormen verraden wel een iets lateren tijd, doch zoowel in de techniek van het donkere grof korrelige aardewerk als in den veelvuldig voorkomenden rond-ovalen vorm spreekt toch nog duidelijk de voortzetting der oude Saksische traditie.

Zoo liggen er dus op de twee plaatsen van de Veluwe, waar ons in de overlevering van een graafschap gesproken wordt, twee karakteristiek-Saksische heerschershurchten, gebouwd volgens de inheemsche traditie van het Saksenvolk en ook in de omgeving van beiden spreken vondsten duidelijk van een Saksische bevolking. Op grond van deze feiten

kunnen we dus gerust zeggen, dat deze voorname oude centra van de Veluwe door een Saksische bevolking werden bewoond. Is dus de geheele Veluwe Saksisch geweest? Mij dunkt in zoo algemeenen vorm wordt de vraag gewoonlijk verkeerd gesteld. Reeds de urnenvelden uit de eeuwen van Christus geboorte spreken ons van een gemengde bevolking, waarin naast het proto-Saksische element de Rijnsche Germanenstammen sterk op den voorgrond kwamen. Dat er dus ook in latere tijden naast de voornaamste Saksische bevolking zulke andere Germaansche elementen gevestigd zouden zijn geweest lijkt in hooge mate waarschijnlijk. In een volgend opstel hopen we deze elementen nader te kunnen aanwijzen. Het zoeken naar een bepaalde grens tusschen Saksers en andere stammen schijnt ons dan ook een onmogelijke onderneming.

Blijkt het ons uit het bovenstaande duidelijk dat ook nog op de Veluwe het hoofdbestanddeel der bevolking Saksisch moet zijn geweest, we kunnen dit element onzer bevolking zelfs nog meer naar het Westen vervolgen. Ook hier wijzen ons weer de vondsten in den bodem, gecombineerd met de schriftelijke overlevering den weg. Immers er is nog een andere plaats, welke in de geschiedenis van ADELA die „vrouw uit het Saksische land” een rol speelt. In de Vita Meinweri (135) is sprake van goederen door ADELA aan de abdij van Elten geschonken. Die goederen lagen op den Laarberg bij den Heymenberg. MEINWERI vernemende, dat hij aldus door haar werd benadeeld, snelt toe en neemt ADELA vluchtende op den Laarberg gevangen, bij het water de Emme, hetwelk op dezen berg ontspringt. Het tooneel van deze geschiedenis is niet moeilijk te vinden. Heymenberg is een nog wel gebruikte naam voor den bekenden Grebbeberg en ten Noorden van dezen vindt men nog den Laarschen berg, terwijl in den naam Emme onmiskenbaar die van de Eem opgesloten ligt, thans nog slechts gedragen door het riviertje in het meer noordelijk deel der Geldersche vallei.

Waarom vinden we nu hier zoo dien naam Heymenberg als nadere aanduiding van dien Laarberg, en hoe kon ADELA zich hier in deze buurt zoo ophouden? Omdat daar boven op den Grebbeberg ook een burcht van haar lag! Daar boven op dien top van het Utrechtsche heuvelland ligt immers eveneens een „Hunnenschans” juist zooals die, welke we op de Duno vinden. Dr. JANSSEN heeft in NIJHOFF's Bijdragen II 215 (vgl. ook IV 71) die wallen en gracht beschreven, welke „hier in een flauwen halven cirkel, met beiden uiteinden in de steile helling des bergs aan de Zuid- en Zuidoostelijke zijde eindigende” een plateau omsloot, dat dus aan de andere zijde door de stijle helling zelf beschermd werd. Van de juistheid dezer beschrijving kan men zich ook nu nog overtuigen, want in vrijwel onge-repten staat verheft zich daar thans nog op den top van den Grebbeberg die machtige ringwal, die, juist nu in den vorigen winter het hakhout weer rondom is gekapt, zich met zijn zwaren wal en breede gracht nog op dezelfde wijze vertoont als JANSSEN hem hier vond. Ook JANSSEN wijst nadrukkelijk op de overeenkomst met onze Hunneschans aan het Uddelermeer en de Dunoschans. We hebben thans geleerd in zulke „wallen” de Saksische burchten te herkennen uit de tiende eeuw en daaromtrent. Het Saksische geslacht van ADELA had blijkbaar ook hier zulk een burcht gebouwd, waarvan vorm en aanleg getuigen van den Saksischen landaard.

Zelfs tot hier toe vinden we dus nog de Saksische traditie in den burchtbouw; ook hier is het nog Saksisch land. Dit land, het Eemland en wat zich ten Zuiden daarvan uitstrekt is een deel der oude gouw Flehite. Over den landaard van deze gouw is door lateren wel weer veel beweerd, doch berichten daaromtrent bezitten we er slechts één.

En dit ééne bericht, een plaats in de registers van Fulda, rekent Flehite werkelijk ook tot Saksen (vgl. AKKER STRATING III 185 e. v. v.).

Zoo stellen ons deze merkwaardige overblijfselen in staat in ons land de centra aan te wijzen, waar omstreeks de tiende eeuw onzer jaartelling de verschillende heerschers gevestigd waren, en we bevinden ons daarbij in volkomen overeenstemming met de karige berichten der schriftelijke overlevering. De overblijfselen dier burchten hebben voor ons echter nog een grootere beteekenis. Immers waar we tot dusver voor de bepaling van den eigenlijken volksaard slechts op zeer weinige werkelijke gegevens en zeer vele daarop gebouwde theoriën waren aangewezen, leveren zij ons in hun onmiskenbaar Saksisch karakter het overtuigend bewijs, dat het Saksische graven waren, welke daar op zoo verschillende punten van ons land, zelfs nog tot de grenzen der provincie Utrecht, toe hun landvolk regeerden.

J. H. H.

DE ARCIBUS SAXONICIS IN PATRIA NOSTRA OBVIIS.

Collis qui „Montferland” dicitur in extrema patriae parte prope Embricam urbem situs est. Summus collis mihi, ligone perscrutanti, manu hominum in planitiem redactus esse apparuit; non dubito quin olim aedificia ibi jacerent, quorum quidem vestigia investigare domus hortique hodierni vetabant. Vallo tamen modico planities circumdata fuisse videtur (vide Tab. IX) et, quod maxime mirandum est, etiam muri lapidibus constructi fundamenta per $7\frac{1}{2}$ M. spatium inventa sunt (vide Tab. IX apud 15 et Tab. XI); sine dubio murus ille quondam multo longior fuit, immo verisimillimum est eum, nunc agricultura prorsus fere destructum, antiquo tempore totum planum continuisse. In calce quae fundamenti nostri lapidibus adhaerebat inventum est fragmentum vasculi eius generis quod „Pfingsdorffer typus” dicere solemus, saeculi decimi post Christum natum. Arx mediaevalis ergo quondam in summo colle iacebat. In parte meridionali planitiei vallum deficiebat (in tabula inter 22 et 23); hic arcis introitum fuisse, pro certo habere licet. Collis radices latissima circumibat fossa quae a parte exteriori magnum vallum habebat, quod in intima parte vestigia haud dubia ferebat munimenti stipitibus constructi. Vestigia illa ubique (locis in tabula nostra numeris 24', 25', 1', 11', 32', 33', 34'—45' notatis) in circuitu inventa sunt. A meridie tantum per aliquod spatium vallum et munimentum deficiebant et aditus in arcem, aggere per fossam perducto, patebat. Aditus hic per vallum ducens a dextra sinistraque manu etiam stipitibus munitus erat, qui recto angulo sese valli munimento adiungebant (vide vestigia in tabula IX apud 30' et 31' et a latere opposito, partim tantum effossa, apud 27'. Cf. etiam Tab. XIII et Tab. XIII).

A parte boreali (in tabula inter 41' et 42') fossa lata, postea tamen terra repleta, munimenti nostri vestigia secabat (vide Tab. IX). Fossam hanc incisionibus factis etiam aliis locis (in tab. apud 47'—55') invenire potui. Planitiem circumdabat arcis ipsius radicibus adiacentem. Intra hanc fossam vallum quoque erat, cuius pars etiam nunc superest (in tabula inter 42' et 49'). Versus occidentem introitus per fossam nostram in planitiem patebat (in tabula inter 53' et 54').

Duplex igitur arx erat; arci principali, in summo monte sitae, altera adiacebat quae haud dubie aedificia minoris ordinis continebat. Statim lector peritus hic arcem mediaevalem agnoscet, quales per multae in Saxonia inventae sunt (vide Schuchhardt Atlas Vorgesch. Befestigungen). Murus solus lapidibus constructus minus ad cetera munimenta quadrare videri potest.

Etiam operis figulini fragmenta in arce nostra inventa prorsus sunt similia iis quae Schuchhardt descripsit, quaeque ipse etiam in aliis arcibus mox describendis collegi (vide descriptionem meam in „Oudheidkundige Mededeelingen van het Rijksmuseum v. Oudh. III”). Sunt fragmenta vasculorum formae convexae e terra vulgari coloris cinerei rudissime factorum, labraque angulata

exhibentium (vide Tab. XX¹), qualibus per totam Saxoniam antiquam incolae domestici utebantur, saeculo Caroli Magni et postero. Praeterea aliud genus artis ceramicae invenitur e terra flava, lineis rubris pictum, quod, e Francia in Saxoniam importatum, temporibus Carolingicis adscribendum est (Pfingsdorffer typus). Saeculum undecimum paene nullum vestigium operis figulini in arce nostra reliquit. Eo tempore igitur iam deserta erat.

Arcem autem nostram Saxoniam illius temporis, in colli acclivi Montferland prope Eltene montem sitam, muroque lapideo munitam, in narrationibus historicis auctorum mediaevalium memoratum invenisse mihi videor. In „vita Meinweri Episcopi” p. 34 sermo est de castello nomine Uplage „prope Eltene sito”. Castellum illud erat Adelae feminae sceleratissimae famosissimaeque, filiae comitis Saxonici Wichmanni et coniugis Balderici. Coniugibus illis maximae erant inimicitiae cum alio comite, qui etiam nomen Wichmanni habebat et apud vicum Wrede sedem suam habebat. Historiam nobis narrat Alpertus Mettensis, in qua etiam castellum Uplage describit, apud quod Wichmannus ille ab Adelae satellitibus interfectus est. In descriptione illa nostram arcem Montferland agnoscere non dubitamus. (De div. temp. II 13). Legenti res manifesta erit: „locus ex planitie natura paululum acclivis et aggere egregie elevatus et muro, quod in illis locis rarissimum est circumdatus erat”. Anno 1016 p. C. n. castellum, „muro diruto et subverso, incendio consumptum est”. Habemus hic non solum collem nostrum acclivem prope Eltene, sed etiam vallum, immo et murum nostrum rarissimum dirutum ac subversum. Etiam tempus quo arx delecta sit prorsus idem est quo arcem nostram desertam esse fragmenta figulina nos docuerunt. Sic Montferland etiam certiores nos facere potest qualis eo tempore arx Comitum Saxonici fuerit.

Aliam quoque arcem Saxoniam ante aliquot annos effodi, Hunenborg dico, in pago Tubantia sitam, de quo opere fusius egi in „Verslagen en Mededeelingen voor Overijsselsch Recht en Geschiedenis 1917”. Vallum altum ex caespitibus et arena erectum (vide Tab. XVI, XVII² et XVIII) locum oviformem continebat et a fronte etiam munitionem stipitibus factam habebat, cuius vestigia ubique inventa sunt. (vide Tab. XVI apud litteras A—H et Tab. XVII¹). Fossa aqua plena circumibat. Introitus a parte meridionali patebat (J). Aedificiorum trabibus ligneis constructorum vestigia tantum levissima sub valli radicibus reperta sunt. Locum principalem tamen obtinebat turris lapidibus aedificatus, cuius fundamenta sub vallo a parte meridionali effodi (vide Tab. XVIII¹ et XIX). Eiusmodi turres nobilibus pro domo esse solebant. Etiam huic arci altera minoris ordinis adiacebat.

Fragmenta in hac arce inventa prorsus eiusdem generis erant ac illa quae supra in Montferland inventa descripsi. Eidem fere tempore eam adscribendam esse ex iis constat. Saxoniam quoque eam fuisse e forma ipsius omnibusque fere constructionis partibus cuivis perito luce clarius erit.

Tertiam tandem arcem Saxoniam „Hunneschans” dictam iam multis annis ante effodi in medio pago Felua apud lacum „Uddelermeer”. De hac arce ipse egi in „Oudheidkundige Mededeelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden III” et etiam Schuchhardt in opere suo „Atlas Vorgesch. Befestigungen” eam descripsit. Hic quoque fossa et vallum, palorum et trabium vestigia continens, arcis areae circumdata erant. Porta, e stipitibus magnis et trabibus constructa, a meridie aditum praebebat et in area ipsa sub valli radicibus vestigia palorum infossorum locos indicabant ubi sex aut septem domus steterant. (vide Tab. XX²).

Etiam haec arx haud dubie Saxonica erat, immo Schuchhardt eam quasi exemplum eiusmodi arcis Saxonicae affert. Hic quoque eiusdem operis figulini fragmenta inventa esse iam supra dixi. Praeterea tamen etiam nonnulla alius generis paulo antiquioris Saxonici reperta sunt, dum permulta alia etiam saeculo undecimo adscribenda sunt. Haec arx igitur diutius permansit quam aliae supra descriptae.

Ecce igitur iam tres arces Saxonicas in patria nostra sitas, quarum naturam qui melius intelligere vult, legat quae Schuchhardt de munimentis in terra Saxonica inventis l.l. disputavit.

Hunneschans noster in Felua optimum exemplar esse videtur arcium illarum quae praesertim in exterioribus Saxoniae partibus inveniuntur et quae maximam ostendunt propinquitatem cum arcibus illis gentibus Saxonice, quas iam inde ab antiquissimis temporibus gens ea erigere solebat. Arx nostra nobis ante oculos ponit „urbem Saxoniam” de qua loquitur Widukind I 35 (vide locum citatum p. LVI). Arces vero Montferland et Hunenborg Tubantiae vera sunt castra comitum Saxonorum, quales sub regno Carolingorum pro rege Franco gentem suam regebant.

Quaenam fuerit gens Saxonica quae in arce Montferland sedem suam haberet, supra iam vidimus. Wichmannus erat pater Adelae „feminae e terra Saxonica”, „Comes in pago Saxoniae Hameland”. Et si quaerimus quisnam in Hunenborg Tubantiae sedem habuisse potuerit, alius Comes Saxonicus se nobis offert, Everhardum dico, qui Wichmanni affinis eodem tempore in partibus borealibus eius regionis, regnabat et cuius filius Didericus episcopus natus esse dicitur e pago Saxoniae Hameland (vide Sloet Oork. b. 87, 95, 97).

A viris doctis non nunquam dubitatum est num iure pagus Hameland Saxonicus dicatur. Arces nostrae vero, Saxoniam naturam tam manifestam praeferentes, dubitare nos iam amplius non sinunt.

In narratione de Adela et Balderico tradita etiam comitem Saxonicum Wichmannum cognovimus, qui sedem suam habebat apud vicum hodiernum Wrede (vide Dederich Römer und Deutschen p. 243). Profecto haud fortuitum est apud vicum illum Westphalicum reliquias eiusmodi arcis, „Hunenborg” dictae, etiam nunc exstare. Ecce igitur etiam huius Comitum Saxonici sedes usque ad nostrum tempus conservata.

Eodem modo nunc etiam aliarum arcium prorsus similium reliquiarum testimonia de patriae nostrae incolarum origine audire licet. Sic de Feluensis gentis origine saepe dubitatum et ab historicis varie disputatum est, quamquam fere nullam opinionibus suis causam afferre possunt. Si tamen argumentis archaeologicis uti volumus certissima argumenta proferre possumus.

In media Felua iam arcem illam haud dubie Saxoniam descripsimus, Hunneschans nostram dico, apud lacum „Uddelermeer”. Narratio autem illa, iam saepius citata, de Adela et Balderico, nobis et alteram cognoscere arcem eiusmodi Feluensem sinit. In vita Meinweri Episcopi sermo est de arce Adelae et Balderici apud Rhedichem (hodie Renkum) sita. In hac arce quondam coniuges stetissent ab altera parte silvas et montes ab altera flumen praeterfluens Rhenum intuentes. Etiam hanc arcem indicare haud difficile videtur. Etenim apud vicum illum in monte Duno iacent etiam nunc reliquiae arcis prorsus eiusdem generis „Hunneschans” dictae. Etiam hic fragmenta nonnulla figulina eiusdem naturae, quam iam supra descripsimus inventa sunt. Sine dubio hic tempore Carolingio arx Saxonica stetit, quae Saxonicos fuisse incolas testatur.

Duae igitur arcis Saxonicae in Felua nostra inveniuntur, una apud Rhedichem altera apud lacum „Uddelermeer”. Et duo etiam temporibus illis in traditione litteraria nominantur in Felua Comites, alter apud Rhedichem, alter apud „Stevere”: „Stevere” illud „Staverden” esse hodiernum nemo dubitat, lacui nostro „Uddelermeer” proxime situm. Sic etiam traditio illa memoriam conservasse videtur dominorum qui in arcibus nostris duabus Feluensibus regnaverunt. Saxonicos illos fuisse comites reliquiae arcium illarum haud dubie testantur. Magna igitur pars Feluae nostrae Saxonica erat.

Sed etiam in provinciae Ultrajectensis parte orientali Saxones habitabant. Eadem Adela illa etiam praedia habebat in monte „Laarberg” prope „Heimeberg”. Heimeberg nomen est antiquum eius montis qui hodie vulgo „Grebbeberg” vocatur, eique proximum etiam nunc tabula geographica nobis „Laarberg” indicat. Siti sunt montes in pago quondam „Flehite” vocato.

In monte autem „Grebbeberg” etiam nunc exstant insignes reliquiae arcis eiusmodi mediaevalis Saxonicae, „Hunneschans” vocatae: fossa ibi altissima et vallum maximum hic planitiem oviformem continentia, testantur Saxoniam fuisse arcem illam, Saxonicos igitur fuisse dominos qui hic gentem suam regerent. Una tantum exstat notitia litteraria de origine gentis pagum Flehite incolentis (de qua fusius egit Akker Stratingh III 185) et etiam haec incolas illos Saxonicos esse testatur.

Sic reliquiae illae archaeologicae optima et gravissima nobis argumenta praebere videntur ad veram gentium illarum mediaevo ineunti patriam nostram incolentium originem decernendam.

J. H. H.

EEN FRANKISCHE GRAFVONDST IN DE S. SERVAASKERK TE MAASTRICHT.

In Juli en Augustus van 1919 werd door de gemeentelijke monumenten-commissie van Maastricht eene opgraving in de S. Servaaskerk verricht, om de grafkamer van de H. H. Monulphus en Gondulphus, die in 1890 was ontdekt, wetenschappelijk te onderzoeken. Ten Westen van de grafkamer stiet men alsdan op eene sarcophaag van zachten lichtgrijzen tufsteen en bij het weggraven van den grond om ze bloot te leggen vond men op ongeveer 75 centimeter van den Zuid-Westhoek daarvan, even boven den vasten leemgrond, eerst den bodem en de wandfragmenten van eene urn van zwartblauw in den rook gesmoord aardewerk en kort daarna een stuk barnsteen, een tweetal glazen kralen, een beenen plaat, stukjes sterk geroest ijzer en een beenen kam in zijn scheede, die, jammer genoeg, door de onachtzaamheid van den werkman in verscheidene stukken werd geslagen.

Zonder eenigen twijfel hebben wij hier voorwerpen uit een Frankisch graf in Merovingischen tijd, waarop de aandacht wel dient gevestigd te worden. De voornaamste daarvan zijn door ons een weinig verkleind weergegeven op Taf. XXI. Ze worden bewaard in de Schatkamer der S. Servaaskerk.

De kam met zijn scheede is verreweg het voornaamste stuk van de vondst. Ofschoon Merovingische kammen niet zeldzaam zijn, was tot nu toe, voorzoover ons bekend is, te Maastricht geen gaaf exemplaar met scheede voor den dag gekomen ¹⁾. Op Taf. XXI, a, is de kam in zijn scheede en op plaat 2, a, b, zijn beide stukken afzonderlijk afgebeeld. De kam is dubbel en heeft dit met vele Merovingische kammen gemeen, dat hij aan elke zijde in het midden tusschen de twee rijen tanden belegd is met een langwerpig stuk been, dat door drie ijzeren stiften is bevestigd. Die versterkingsstukken, zooals wij ze wel kunnen noemen, zijn gewoonlijk versierd; hier dragen zij alleen enkele schuine strepen zooals op Taf. XXI, a, duidelijk zichtbaar is.

De scheede, welke met den kam bij de ontgraving in een groot aantal stukken was gebroken, werd na veel moeite weer zoo in elkaar gezet, dat zij als een geheel kon worden gefotografeerd. Ze vormt een langwerpig vierkant, waarvan de smalle zijden, die de dikte van de kam hebben, tusschen de twee plaatjes van elke lange zijde zoodanig met ijzeren stiften zijn bevestigd, dat de kam met zijn tanden tusschen de plaatjes der lange zijden of beenen kan geschoven worden. Om de kam in en uit de scheede te kunnen brengen is een der beenen zoo ingericht, dat hij om zijne bovenste stift naar buiten kan gedraaid worden. Zie Taf. XXI, b. Zit de kam in de scheede, dan sluit dat been beneden met eene

1) De dubbele beenen haarkam, die in 1840 bij eene opgraving in de Stokstraat werd gevonden en door C. LEEMANS, *Romeinsche oudheden te Maastricht*, op pl. IV, n°. 21, is afgebeeld, was erg geschonden.

stift in een inkeping der smalle zijde. Om te beletten, dat het been uit die inkeping losliet, was er om het midden van de scheede een koperen bandje gelegd. Fragmenten van het eveneens vernielde bandje zijn op Taf. XXI, b, en c, afgebeeld. De plaats, waar het gezeten had, was door de groene oxydatie van het koper op het midden van kam en scheede nog duidelijk zichtbaar. Op de platen zijn die plekken donkerder gekleurd.

Opmerkelijk is de versiering op de beenen der scheede. Ze bestaat op elke zijde uit een viertal figuren, die door twee concentrische halve cirkels worden gevormd, waartusschen kleine cirkels met eene punt in het midden zijn aangebracht. De cirkels schijnen met een ijzeren punt in het harde been te zijn getrokken. Dergelijke versieringen komen op Frankische kammen meer voor ¹⁾.

De riem of koord, waarmee de kam aan den gordel werd gedragen, was in een opening van een der smalle zijden van de scheede met een koperen draad bevestigd. De stof van riem of koord kon niet meer herkend worden, wel zag men nog overblijfselen van een weefsel erop zitten.

De beenen plaat, die op Taf. XXI, c', is afgebeeld, is aan beide zijden versierd met concentrische ringen, waartusschen zich weer kleine cirkels bevinden met een punt in het midden. Ook deze versiering is met een scherp voorwerp aangebracht. De plaat of schijf is ongeveer 3 mM. dik en heeft in den afgeronden rand, die hier en daar een weinig beschadigd is, een groot aantal gaatjes. Eigenaardig zijn een tweetal opzettelijk aangebrachte inkepingen bij c en c'.

Het stuk barnsteen, zie Taf. XXI, d, heeft aan den smallen kant eene opening, waarin een verroest stukje ijzer zit.

De glazen kralen, zie Taf. XXI, e, zijn vrij klein en hebben elk slechts één kleur.

Personen, die bij de vondst tegenwoordig waren, verzekeren ons, dat de bovengenoemde voorwerpen, met uitzondering van de urn, niet verspreid, doch vrij dicht bij elkaar werden aangetroffen en dat er geene andere voorwerpen meer in de nabijheid zaten. Met zekerheid kon evenwel niet meer vastgesteld worden, of ze nog op hunne oorspronkelijke plaats lagen en of ze later bij het omwoelen van het terrein toevallig bij elkaar waren gekomen. Het laatste lijkt ons het waarschijnlijkste.

Ofschoon ook kammen in mannengraven worden gevonden, schijnen de voorwerpen toch afkomstig te zijn uit een vrouwengraf, vooral als men let op de versierde schijf en op het niet vinden van wapenen. Wat den tijd betreft, waaruit zij dagteekenen, dien meenen wij volgens de „Chronologie der fränkischen Gräber van Brenner” ²⁾ te kunnen stellen omstreeks het midden der 6de eeuw. De aanwezigheid van een Frankisch graf op de plek, waar tegen het einde der 6de eeuw de S. Servaaskerk werd gebouwd, is eene aanwijzing, dat het Romeinsche en oud-Christelijk coemiterium, waarop de kerk verrees, ook nog in Merovingischen tijd tot begraafplaats heeft gediend.

W. GOOSSENS.

1) Zie de beschrijving van Frankische grafvondsten door ALPH. BECQUET, in zijn opstel *La forteresse de Furfooz*, in de *Annales de la société archéologique de Namur*, dl. XIV (1879), blz. 413 en pl. III; alsmede L. LINDENSCHMIT, *Handbuch der deutschen Altertumskunde, Th. I: Die Alterthümer der Merowingischen Zeit*, Braunschweig 1880—1889, blz. 312—313.

2) Zie E. BRENNER, *Die Stand der Forschung über die Kultur der Merowingerzeit, — VII. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 1912*, Frankfurt am Main 1915, blz. 295—302.

OBJETS FUNERAIRES FRANCS TROUVES DANS L'EGLISE DE S. SERVAIS A MAESTRICHT.

Aux mois de juillet et d'août 1919 on exécuta des travaux dans la grande nef de l'église de S. Servais à Maestricht pour dégager un sarcophage qu'on avait découvert en explorant la chambre sépulcrale des S.S. Monulphe et Gondulphe, évêques de Maestricht. A cette occasion on trouva d'abord les débris d'un vase qui fut probablement une urne funéraire, et quelques jours plus tard, les objets suivants qui sans aucun doute provenaient d'un tombeau franc de l'époque mérovingienne :

1. Un peigne en os avec sa gaine également en os. Pl. XXI, a, b.
2. Deux fragments d'un crampon de cuivre servant à fermer la gaine. Pl. XXI, b, c.
3. Une plaque ornementée en os. Pl. XXI, c.
4. Un morceau d'ambre jaune. Pl. XXI, d.
5. Deux perles en verre coloré. Pl. XXI, e.
6. Des clous et autres petits objets en fer fortement rouillés.

Le peigne et sa gaine sont les pièces les plus remarquables de la trouvaille. Le peigne est à deux fins et fort peu ornementé, il ne porte que quelques lignes obliques sur la traverse du milieu. Les parties longues de la gaine au contraire sont couvertes d'une série de figures consistant en deux demi-cercles dont les intervalles sont remplis de petits cercles avec un point au milieu. Ces figures ont été tracées dans l'os avec un instrument dur et pointu. Ce mode d'ornementation se trouve aussi sur les deux côtés de la plaque en os. Le morceau d'ambre était percé d'un petit trou, probablement pour le suspendre au cou ou à la ceinture.

Tous ces objets ont été trouvés ensemble un peu au-dessus de la terre ferme et paraissent provenir du dépôt funéraire d'un tombeau de femme lequel avait déjà été fouillé ou remué dans des temps antérieurs. Quant à la date de cette sépulture, d'après la „Chronologie der fränkischen Gräber” de M. E. Brenner, elle peut être fixée approximativement au milieu du 6e siècle. La présence de ce tombeau à l'endroit où l'on construisit, vers la fin du 6e siècle, l'église de S. Servais, est un indice que l'ancien cimetière romain et chrétien qui vit s'élever le sanctuaire, était encore, à l'époque mérovingienne, à l'usage de la population franque.

W. G.

EGMOND.

Een duisternis, dichter nog dan die, welke de vroegste geschiedenis van ons vaderland bedekt, ligt er over de tijden onzer eerste middeleeuwen. Hoe weinig weten we feitelijk van het optreden van het oudste Christendom in onze streken, van de vorming van die oude staatkundige eenheid, de graafschap Holland. Wie over deze zaken spreekt, die richt het eerst den blik naar het beroemde Egmond, in welks schitterende abdij immers die oudste oorkonde van 922 thuis behoort, waarin „Karolus rex Francorum” mededeelt „quomodo adiens praesentiam nostram Hagano venerabilis comes petiit a mansuetudine nostra dari cuidam fideli nostro, nomine Theoderico quasdam res, ecclesiam videlicet Ekmunde cum omnibus ad eam jure pertinentibus a loco, qui dicitur Suithardeshagha usque ad Fortrapa et Kinnem”. (v. d. Bergh. Oorkb. n°. 26).

We willen op dit citaat direct ook de andere overleveringen omtrent Egmond en de rol welke Dirk I daar zou hebben vervuld laten volgen, zooals vooral de „Vita et miracula S. Adalberti Egmondani” (Mon. Germ. S. XV) ons die hebben bewaard. Hier lezen we hoe deze Adalbertus als metgezel van Willebrord naar deze streken zou zijn gekomen. Koning Pippijn wees hen het land der pas onderworpen Friezen als zendingsgebied aan. „Adalbertus saepius in Heemunda loco vocato mansitabat”. Na zijn dood „Corpus beati viri Adalberti a fidelibus... humanitatis more terrae mandatum. Supra quod construentes ecclesiam, in quantum rudes adhuc talium rerum poterant, ejus frequentabant memoriam. Sed Normannicae irruptionis impetu ipsa ecclesia saepius diruta. Verum dei ordinatio ita providit ut nunquam deesset qui inibi debitam servitutis congruentiam impenderet”. Hierop volgen dan eenige verhalen van de wonderdadige macht van den heilige en ten slotte het volgende, hetwelk voor Egmonds geschiedenis van beteekenis is:

„Apparuit... Adalbertus in somnis cuidam sanctimoniali Wilsit nomen habenti, denuntians ut pretiosissima sui corporis ossa, quae more ceterorum profundius sub humo recondita tenebant, eminentius elevata cunctis in conspectu locarent, scilicet ad devotionem fidelium efficacius incitandam. Quae... Theoderico primo comiti qui locum eundem, sicuti nunc posteri ejus retinent, proprietatis jure possidebat sibi relevata suggerere properabat. Ille... in exsequendis his quae sanctimonialis retulerat velox fuit executor. Paratis ergo quaecumque fuerant tali operi congrua sancta levare jubet pignora. Tunc subtus sarcophagum repertus est fons mira limpидitate perspicuus, qui usque in hodiernum diem ad recipiendam sanitatem inclusa spe multis exstat idoneus.

Praedictus vero comes in loco qui Hallen nuncupatur ex ligni materia construxit oratorium, constitutaque die qua fidelium devotio convenire potuisset illuc sanctum deduci fecit thesaurum”.

Verder lezen we hoe Dirk II „paternae devotionis ferventissimus aemulator in honore ... Adalberti lapideam basilicam construxit ... cultores monasticae observantiae inibi deo vacare constituit... nam patris ejus institutione sanctimonialium prius ibi vita florebat.

Bij Joh a Leydis vinden we in hoofdzaak dezelfde overlevering terug met enkele mededeelingen, mogelijk uit andere bronnen geput, aangevuld. Zoo lezen we dat „S. Adalbertus a S. Willebrordo specialiter ad Kennemeriam delegatus ibidem in fide Catholica novellae conversionis roboravit ecclesiam in loco qui nunc Egmonda vocatur, tunc temporis Hallen dictus, quo et in loco et in terminis ejus S. Adalbertus Levita omni die non cessabat illis evangelisare regnum dei”. Over Dirk I heet het bij hem verder: „Carolus... tradidit nobili viro Theoderico ecclesiam Haecmundensem et totam Hollandiam... Hic itaque Theodericus primus comes Hollandiae... vir erat valde gloriosus”} terwijl we over Dirk II nog deze woorden citeeren „renovavit monasterium in Haecmunda ex lapidibus, quod Pater ejus construxerat ex lignis”.

Het is geen wonder dat over een voor ons land zoo gewichtigen tijd ook door latere historieschrijvers veel is geschreven, hoe gering feitelijk ook het bronnenmateriaal is, waarover ze beschikken. Eerst noemen we een paar speciaal Katholieke schrijvers, die zich in het bijzonder met St. Adalbertus en de aan zijn naam verbonden kerkelijke instellingen bezig houden.

Zoo behandelt de Rijk in zijn „Heilige plaatsen in het Bisd. Haarlem” (Bijdr. v. h. Bisd. Haarlem 1873) de S. Aelberts Put bij Egnond, waarvan hij een tekeningetje geeft, dat nog geheel met de werkelijkheid overeenkomt. Hij citeert de overlevering omtrent de geloovigen, die de uitvaart van St. Adalbert bezorgden en een kerk bouwden op zijn graf en dan vraagt hij „Is dit nu de aloude raadselachtige „ecclesia Ekmonde” door den Frankischen koning aan onzen oudsten graaf geschonken?” Het schijnt hem zeker „dat dit kerkje bleef bestaan, hetwelk zoo lang des Heiligen graf had overschaduwd”, ook nadat het lijk van dezen naar de latere abdij, Hallen geheeten, was overgebracht, want in de aantekening in het oude Evangelieboek van Egmond is er sprake van den „presbyter qui ecclesiam custodit qua sanctus Adalbertus primum quievit”; voor hem die de overlevering volgt kan dit zeker niet anders zijn dan die kerk, na Albertus' dood op diens graf gebouwd. Verder in zijn opstel beschouwt hij deze kerk echter ook slechts als een kapel en spreekt hij van de „duinkapel van St. Adalbertus” in tegenstelling tot de groote Abdijkerk te Egmond-Binnen op een 10 min. afstand ervan gelegen.

In zijn interessant opstel over „Kloostergebouwen in de middeneeuwen”, waarin een zeer goede beschrijving van de latere abdij wordt gegeven, beschouwt Dom. W. VAN HETEREN (Jaarb. v. Alberdingh Thijm 1894) die oudste gebeurtenissen als volgt: „Uit het leven des H. Adalbert weten we dat het stoffelijk overschot van dien heilige te Egmond begraven werd en dat de geloovigen dier omstreken daar ter plaatse een kapel bouwden. Verder weten we dat de H. Adalbert zelf te Egmond een kerk stichtte (schr. bedoelt de door Joh a Leydis genoemde kerk te Hallen) en dat den 15den Juni 922 koning Karel de Eenvoudige aan graaf Dirk I de kerk te Egmond schonk. De vraag blijft nu bestaan of de zoogenaamde Adalbertuskapel, waar de heilige begraven lag en de „kerk te Egmond” door koning Karel aan Dirk I geschonken, als één en hetzelfde heiligdom beschouwd moeten worden.... Het zij genoeg hier aan te merken dat tegenwoordig deze vraag over het algemeen bevestigend beantwoord wordt”.

„Op het eind van zijn leven besloot Dirk I een klooster voor Benediktijner nonnen te

Joh a Leydis

stichten. Dit plan werd omstreeks het jaar 955 ten uitvoer gelegd en het nieuwe klooster werd ongeveer tien minuten oostwaarts van de oude kapel opgericht”.

Tot zóóver deze kerkelijke schrijvers. Geheel anders staan tegenover deze zaken velen onzer vaderlandsche historici, wien het niet zoozeer om Albertus of zijn kapel, dan wel om het groote verband onzer oudste gravengeschiedenis te doen is. Voor hen heeft dat heilige-verhaal eigenlijk zoo goed als geen waarde, zij hanteeren het wapen der historische critiek op zulk een vervaarlijke wijze, dat de lezer zich wel eens afvraagt wat er dan eigenlijk nog wel overblijft als grond voor hun eigen voorstellingen. Het radicaalst is wel BAKHUIJZEN v. D. BRINK, die in het Nederl. Rijksarchief (2^e afl. 199) verklaart dat „de oudere geschiedenis van de Egmondsche abdij in de twaalfde eeuw gefabrieert is”.

PIJNACKER HORDIJK (Nijh. Bijdr. 1900, 146 e. v. v.) meent dat „men mag aannemen dat de abdij van Echternach na Willebrords dood in de 8^e of het eerste derde gedeelte van de 9^e eeuw” in deze streken „nieuwe kapellen gevestigd heeft, waaronder ook eene te Egmond die wel tot de kerk van Heiloo zal hebben behoord”. Waarom men dit mag aannemen blijkt niet. De eenige bron, het leven van St. Adalbertus, heeft ook voor hem geen waarde. Immers hij zegt dat Egbert de zoon van Dirk II „zorgde voor de onmisbare vita en de daarbij passende miracula” van dien „zekeren Adalbertus”. Deze Egmondsche kapel zou dan de „kerk van Egmond” wezen aan Dirk I geschonken, die later de stichter werd van de eerste abdij, een houten oratorium door zijn opvolger in een steenen abdij omgezet.

De laatste beschouwingen aan deze zaken gewijd, zijn die van GOSSES in Nijhoffs Bijdr. 1915. Deze gaat nog veel verder dan PIJNACKER. In de eerste plaats komt hij — gelijk reeds anderen vóór hem — er tegen op dat de schenking van 922 de stichting van het graafschap en het ontstaan van het Hollandsche gravenhuis zou beteekenen. Hij doet dit door aan te toonen dat zekere goederen reeds in het bezit van een graaf Gerulf moeten zijn geweest, van wien al door anderen, op vrij zwakke gronden, werd vermoed dat hij de vader van Dirk I was. Ik zou slechts willen vragen of de bewoordingen der oorkonde zelf, die Dirk niet als „graaf” betitelt, zooals zij dat Hagano wel doet, doch slechts van een „quidam fidelis noster nomine Theodericus” spreekt, er niet op wijzen dat hij, vóór de schenking plaats had, nog geen graaf was. In alle geval lijkt het wel wat al te gewaagd om, zonder dat we feitelijk den eigenlijken aard der schenking kennen, op grond van dergelijke weinig dwingende argumenten de overlevering van latere kroniekschrijvers zonder meer te verwerpen.

Vreemder is het wat wij bij GOSSES over de stichting van de abdij lezen, welke volgens hem ten onrechte door de Egmonder monniken aan Dirk I werd toegeschreven. „De oorkonde (van 922) weerspreekt die meening al ten stelligste: een koning kan geen klooster met bijbehorende goederen weggeven, wanneer dat eerst nog gesticht en gedoteerd moet worden. Nergens echter blijkt dat die monniken in die ongerijmdheid erg gehad hebben en de moderne geschiedschrijvers hebben zich die ook zóó weinig bewust gemaakt enz” (GOSSES l. l. bl. 135). Doch die oorkonde spreekt heelemaal niet van het klooster maar van een „ecclesia”, een kerk te Egmond, en die geschiedschrijvers hebben, zooals we reeds boven zagen, dan ook te recht wel degelijk verschil gemaakt tusschen de „ecclesia”, welke Dirk kreeg en het klooster dat hij stichtte. Van een ongerijmdheid is geen sprake. Allermintst blijkt hier dus ook uit dat dit klooster reeds vóór Dirk I bestond. Ook het andere argument dat GOSSES hiervoor aanvoert lijkt mij niet erg gelukkig. Uit het feit dat er in het verhaal van de „verheffing” van het lijk van St. Adalbertus van een non sprake is,

blijkt toch allerminst, dat het klooster, waartoe deze non behoorde, speciaal te Egmond moet hebben gestaan. Waarom kan niet op deze wijze een non van elders juist de abdis geworden zijn van een op haar instigatie nieuw gesticht klooster? Overigens hecht GOSSES zelf ook al heel weinig aan St. Adalbertus en zijn levensbeschrijving, welke door RUOPERT zou zijn samengesteld, zonder dat hij er eigenlijk noemenswaard materiaal voor had kunnen verzamelen. „In den aanvang van de 10^e eeuw, zoo zegt GOSSES verder, wist men in de omgeving van Egmond van een zekeren Adalbert, die daar begraven was, zeker een vroom man, misschien een heilige, want vage verhalen spraken van wonderteekenen die bij zijn graf zouden zijn waargenomen. Of er toen een kapel op het graf stond, de auteur zegt het: trouwens hij laat ook in den vroegeren tijd daar aldoor kerken bouwen, die telkens verbranden. Waarschijnlijk lijkt het niet, want als onder Diederik I het lijk verheven wordt, moet de graaf er een houten „oratorium” (d. i. kapel) voor laten bouwen en ter plaatse, waar het lichaam uitgedolven was bevond zich toen RUOPERT schreef, een put”.

Vermelden we tenslotte ook nog dat GOSSES verschil ziet in „de plaats die Hallen genoemd wordt”, waar Dirk I zijn houten gebouw stichtte en die waar door Dirk II de steenen abdij verrees, terwijl daarentegen de overlevering, welke we reeds boven citeerden, zegt dat Dirk II het houten gebouw van zijn vader door een steenen verving en monikken deed wonen, waar deze eerst nonnen gevestigd had.

We willen hier echter niet verder in een polemiëk treden tegen wat ons deze historici geven als Egmondsche geschiedenis, als historie van de wording van ons eerste gravenhuis. Het is geen wonder dat hier verschil van opvatting heerscht, immers de schriftelijke gegevens voor zulk een geschiedenis zijn ten eenen male ontoereikend, vooral wanneer men dan nog bovendien begint het grootste deel der overlevering als waardeloos te verwerpen. We zijn overtuigd dat men ook van die zijde de noodzakelijkheid zal inzien zijn voorstellingen te wijzigen, wanneer men kennis neemt van de volgende feiten, welke slechts de spade ons nog verschaffen kon.

Wanneer we hier dan overgaan tot de beschrijving van onze opgravingen te Egmond in September van dit jaar verricht, dan ga hier eerst de weemoedige herinnering aan vooraf, hoe het de heer G. VAN KALCKEN is geweest, aan wiens groote belangstelling in Egmonds abdij en geschiedenis het initiatief tot dit werk in de eerste plaats te danken is. Hij toch bracht zijn enthousiasme op Egmonds tegenwoordigen ambachtsheer, den heer C. D. VAN VLIET, over en door zijn bemiddeling mocht ik van dezen het verzoek ontvangen een onderzoek in te stellen, wat hier nog door middel van opgravingen te bereiken zou zijn. Zijn plotseling overlijden heeft het hem helaas niet meer vergund de vrucht van zijn pogen te aanschouwen.

In de eerste plaats gold uit den aard der zaak die belangstelling de abdij zelve, waarvan een belangrijk gedeelte gelegen moest hebben op de plek van het tegenwoordige kerkhof te Egmond-Binnen. Dat we ons hier althans eenigszins konden orienteeren, danken we aan de arbeid van HELLINGWERF, wiens handschrift „Oudheid- en Geschiedkundige berichten van de Binnen-Egmondten” in de bibliotheek der Mij. v. Nederl Letterkunde berust. Wij ontleenen daaraan hoe van de abdij, die in 1573 door de troepen van Sonoy was vernield, de Noordertoren in 1596 is ingestort, terwijl van den Zuidertoren, die langen tijd als vuurtoren dienst deed, in 1798 de spits instortte. In 1800 werden verder de ruïnen van de abdij voor afbraak publiek verkocht en naderhand verkocht de heer van Egmond wederom

de ruïne, meerendeels uit duif- of trassteen bestaande, met dien verstande dat al het boven den grond staande steenwerk met de oppervlakte van het kerkhof gelijk zou gemaakt worden, doch dat integendeel al wat onder den grond zat onaangeroerd zou worden gelaten, uit aanmerking van de menigte grafkelders. Al het inwendige steenwerk werd later nog eens opnieuw verkocht en in 1825 werd het vandalenwerk voltooid van de zijde der gemeente, die het verspreid liggende puin deed opzamelen en overal, waar men in den grond steenwerk ontdekte, dit op deed delven. Bij deze gelegenheid werd nog een gave grafkelder gevonden.

Van de beide torens en eenig aansluitend muurwerk gaf HELLINGWERF nog een plattegrond, ook bij v. HETEREN gereproduceerd, en op een van zijn kaartjes is de ligging na te gaan van deze torens, die het westelijk voorfront van de abdijkerk vormden, ten opzichte van het kleine kerkje, hetwelk op het oogenblik nog op het kerkhof gelegen is.

Op onzen plattegrond (Taf. XXII, fig. 1) is de achterzijde van dit kerkje geteekend en is naar deze gegevens van HELLINGWERF ook de ligging der beide abdijs torens, zoo goed mogelijk aangegeven.

Achter de plaats der beide torens en ongeveer evenwijdig met hun voorfront werd nu door ons de breede sleuf gegraven welke op ons kaartje geteekend staat. In deze sleuf kwamen de overblijfselen voor den dag van een aantal volkomen tot op het zand uitgebroken muren, welke rechthoekig op dat front hadden gelopen. Alle steen was hier uitgebroken, alleen was in de meest zuidelijke fundamentgreppel (*b*) onderin een zeer merkwaardig bed, van schelpen gevormd, zichtbaar, waarop eenmaal het fundament was gebouwd. Hierdoor onderscheidde deze greppel zich van alle anderen, in welke van het muurfundament alleen een kalkmassa was overgebleven. Het spreekt vanzelf dat we in deze muurresten de lengtemuren van de abdijkerk hadden te herkennen. Zulk een muur was ook reeds door HELLINGWERF op zijn kaartje aangegeven (*a*), aansluitend op den N.-O. hoek van den N. toren. De fundamentgreppel (*b*), met het bed van schelpen, geheel aan de Z. zijde van onze sleuf, heeft klaarblijkelijk aan den daarmede corresponderenden muur behoord, welke aan den Z. O. hoek van den Z. toren aansloot; van de overige muren *e—i* zijn eenigen ongetwijfeld aan denzelfden bouw toe te schrijven, tot welken deze zijmuren en de torens behoorden, anderen d. e. t. kunnen daar moeilijk mee in verband worden gebracht en moeten zeker wel tot een vroegere bouwperiode worden gerekend. In het bijzonder geldt dit van *f*, welke voor een groot deel door een kalkvloer (*d*) van den lateren bouw wordt bedekt. Ook naast *e* werd nog een brok van dienzelfden kalkvloer in situ gevonden die ongeveer 1½ M. hooger ligt dan de diepte der muurfundamenten bedraagt. Deze vloer zelf rust op een dikke laag opgebrachten grond en eerst daaronder bevindt zich het vaste zand, waarin de muurgreppels een eind ingegraven zijn (voor een en ander zie de hoogtecijfers op den plattegrond, allen genomen ten opzichte van den drempel van het tegenwoordige kerkje).

Hieruit blijkt ten duidelijkste dat hier meer dan één bouwperiode der abdijkerk te onderscheiden valt, hetgeen volkomen overeenkomt met de historische berichten die meermalen van een vergroting van dit gebouw spreken. Op eenige plaatsen (*j, k*) was nog het laagste gedeelte van een in den opgebrachten grond gedolven graf zichtbaar, hetwelk slechts nog een weinig tot in het vaste zand reikte. Deze graven waren overigens blijkbaar bij het uitbreken der fundamenten volkomen vernield. Op vele plaatsen in den opgebrachten en doorwoelden grond kwamen verspreid een aantal menschelijke beenderen voor den dag.

Een verder onderzoek van de abdijkerk lijkt dus een vrij hopelooze onderneming.

Onze sleuf ligt immers reeds vrijwel aan den rand van het tegenwoordige kerkhofplateau. Hieraan grenst een weiland, over hetwelk zich dus de kerk zeker nog voor het grootste gedeelte moet hebben uitgestrekt, en van dit weiland, geëgaliseerd en afgegraven, ligt het maaiveld thans ongeveer op een diepte van — 2.50. Vergelijkt men dit cijfer met die der fundamentdiepten en graven op onzen plattegrond aangegeven, dan is het duidelijk dat het nauwelijks te verwachten is, dat er onder dat maaiveld nog eenig overblijfsel te vinden zal zijn. De eenmaal zoo schitterende abdij van Egmond is volkomen vernietigd.

Ons was het echter niet in de eerste plaats te doen om de overblijfselen dezer betrekkelijk latere abdijkerk zelve. De historie van deze plaats was voor ons hoofdzaak; dat er ons op dit punt nog een zeer treffende verrassing wachtte, daarop komen we straks terug.

Wie als archaeoloog gewend is in de eerste plaats het terrein zelf naar zijn geschiedenis te vragen en bovendien de ervaring heeft opgedaan, dat niet zelden toch een oude overlevering wel degelijk waardevolle gegevens inhoudt, die neemt tegenover verhalen als Albertus' levensbeschrijving onwillekeurig een eenigszins ander standpunt in dan de boven geciteerde historici.

Toen mij dan ook het onderzoek dier oudste Egmondsche geschiedenis tot taak was gesteld, kwam ik als vanzelf tot den volgenden gedachtengang. Ongeveer een K.M. westelijk van de plaats der abdij ligt nog, als verlaten te midden van het akkerland, het „Albertusputje” dat ook thans nog wel door geloovigen wordt bezocht. Wanneer nu in het in de Vita S. Alberti vermelde verhaal, hoe bij het opgraven van diens lijk een bron ontstond, eens werkelijk een kern van waarheid school, dan was het toch meer dan waarschijnlijk, dat dit putje en die bron met elkaar te vereenzelvigen waren en in dat geval zou de omgeving van dat putje ons waarschijnlijk nog meer van Egmonds oude geschiedenis kunnen verhalen, dan de plaats der Abdijkerk zelf. Het lag dus voor de hand ook aan deze plaats onze aandacht te wijden. Hoe bezwaarlijk en kostbaar ook, tengevolge van de beplanting met allerlei veldvruchten, zoo werd toch ook hier een onderzoek ingesteld;

Een sleuf kort langs dit putje (op onzen plattegrond Taf. XXII, fig. 2 *a—b*) gegraven, leerde reeds dadelijk dat ons vermoeden gegrond was geweest; immers zij leverde ons bepaalde gebouwsporen op, evenwel zóó eigenaardig, dat wij er eerst (bij *a*) zelf doorheen hebben gegraven, zonder hen als zoodanig op te merken. Wel constateerden we ook dáár op de scheiding van de kultuurlaag en den vasten grond een laag kalkpuin. Spoedig echter bleek dat dit kalkpuin in bepaalde banen in den grond aanwezig was en zóó het beloop van de muren van een gebouw afteekende. Hier had dus metselwerk gestaan, dat tot op niet noemenswaardige diepte in den grond was gefundeerd, of liever op het vaste zand van den bodem was opgetrokken. Een belangrijke hoogte kunnen wij er dus zeker niet aan toeschrijven; blijkbaar was het een gemetselde onderbouw geweest voor een bouwwerk in zijn hoogere gedeelten uit lichter materiaal opgetrokken. Dit bewijst ook het weinige puin in den grond rondom gevonden. Een gemetseld bouwwerk van grooter hoogte zou onvermijdelijk veel meer puin hebben achtergelaten. Deze lichtere bovenbouw kan dus gemakkelijk vaker door brand of op andere wijze vernield en weer hersteld zijn, zonder dat dit op den steenen onderbouw invloed heeft gehad. Alle steen was hier bijna geheel uit den grond weggehaald; dit was zelfs ook nog in onzen tijd geschied, gelijk landbouwers ons vertelden en wel op zeer systematische wijze, door het graven van vele dwarsgreppeljes rechthoekig op het muurbelooop. Deze dwarsgreppeltjes, welke we ook nog duidelijk in den

grond konden waarnemen, hadden natuurlijk de afteekening van dat muurbelooop in den vasten grond zeer geschaad. Niettemin was het toch nog zeer goed mogelijk dat belooop te vervolgen, dank zij die banen van kalk, welke van het metselwerk achtergebleven waren; een zeer harde kalk was het, sterk met gawe schelpen en steengruis doormengd en op sommige plaatsen nog in groote keiharde brokken voorhanden.

Bij verwijding van onze sleuf bij *a* (Zie Taf. XXII, fig. 2) bleek het al spoedig dat we daar juist den hoek van een gebouw hadden getroffen. Een breed fundament liep van hier in westelijke richting (*a--e*) en rechthoekig daarop, naar het Noorden, had een smallere muur gelooopen. De corresponderende hoek werd bij *c* weergevonden. Hier hadden echter vooral de puindelvers veel schade aangericht. Van het muurbelooop *c--d* was de noordelijke buitenzijde op verschillende plaatsen sterk vernield, de binnenkant ervan was nog zuiver te constateeren.

Binnen den vierhoek (*e, a, c, d*) van dit buitenste muurwerk liep concentrisch nog een tweede fundament *f, g, h*, waarvan vooral het belooop *l, g, h* nog zeer goed bewaard was. Midden op de lijn *f--g* was het bij *k* door een vroege vergraving, bij *l* door een vergraving uit lateren tijd geheel vernield. De akkerbouw liet niet toe de lengtemuren *a, e, g, h* of *c, d* nog verder naar het W. te vervolgen. Daarentegen was het mogelijk westelijk, aan de overzijde van den akker, het geheele Westfront van het gebouw bloot te leggen, (*n--o*) met de buitenmuren (bij *n* en *o*) en twee binnenmuren (bij *p* en *q*) die daarop uit oostelijke richting aanloopen. Naar het schijnt is het middenstuk van dezen Westmuur (tusschen *p* en *q*) sterk verdikt geweest.

Al liet de conservatietoestand der gebouwsporen ook veel te wenschen over, al is de bouw zelf zeer primitief en zelfs hier en daar niet geheel regelmatig geweest, toch lijkt het niet moeilijk vast te stellen wat de aard ervan geweest is. Met een lagen gemetselden onderbouw en verder waarschijnlijk uit hout opgetrokken, had dit gebouw klaarblijkelijk een breeder westelijk voorgedeelte en een smaller achtergedeelte gehad, ongeveer zooals we het op onze Taf. XXII, fig. 3 hebben gereconstrueerd. Dat hier een primitief gebouwde kerk gestaan heeft, daaraan schijnt mij geen twijfel mogelijk en wel geen kleine kerk, doch een bouwwerk van ongeveer 25 M. lengte. Gelijk de plattegrond dat aanwijst, ligt het tegenwoordige putje van St. Albertus achterin juist op het midden van dit kerkgebouw. Doch niet alleen dit, maar de muren die van de oostelijke hoeken *a* en *c* naar elkaar toelooopen houden bij *i* en *j* op en buigen zich vanaf deze beide punten in oostelijke richting; konden we hen verder wegens den akkerbouw slechts tot *r* en *s* vervolgen, zeker zijn we gerechtigd hen met een halve boog onderling te verbinden. Het Albertusputje, d.w.z. de plaats waar de bron ontstond, toen het lijk van St. Albertus werd opgegraven, ligt juist op de eereplaats, in de absis van dit kerkgebouw.

We hebben hier dus de kerk voor ons opgericht op het graf van St. Albertus, primitief en onregelmatig gebouwd „in quantum rudes adhuc talium rerum poterant”, waaruit zijn lijk later is opgegraven en waar toen het wonder zou zijn geschied, waar de bron ontstond, die thans nog in den vorm van dat Albertusputje over is. We zeiden reeds dat behalve latere ingravingen (*l* en *m*), klaarblijkelijk bij het metselen of restaureeren van de put ontstaan, er ook nog duidelijk een zeer vroege ingraving in den grond te constateeren is (*k*). Het ligt voor de hand deze met die opgraving van het lijk in verband te brengen. Hoe dit echter zij, toen we deze ingraving nagroeven, ontstond er ook een bron, d.w.z. het grondwater werd al zeer spoedig bereikt.

En zoo vinden we dus het verhaal van de Vita S. Adalberti volkomen bevestigd. Werkelijk lag hier eenmaal, „op de plaats waar St. Adalbertus het eerst rustte”, geen kapelletje doch een groot kerkgebouw. Dit is de kerk van Egmond, welke hier reeds lang moet hebben bestaan, toen Dirk I het lijk van den heilige liet opgraven om het later naar de Egmondsche abdij over te brengen, de kerk door Albertus' bekeerlingen opgericht in het begin van de achtste eeuw na Chr. Ook de enkele aardewerkscherven hier gevonden, te weinig om op zichzelf als bewijsmateriaal te dienen, stemmen hier volkomen mee overeen. Naast een aantal stukjes uit lateren tijd in den bovengrond gevonden, zijn het vooral een paar waarschijnlijk laat-Friesche fragmenten en twee stukjes uit de tiende eeuw van het z. g. Pfingsdorffer type, geel met paarsroode strepen beschilderd.

Dat deze voorname kerk ook die „ecclesia” is in de oorkonde van 922 genoemd, welke door koning Karel aan Dirk I werd geschonken, het is op zich zelf reeds meer dan waarschijnlijk. Doch een nadere beschouwing van het terrein leerde ons nog meer; daarbij viel het mij namelijk op, dat dit gebouw gelegen was binnen een stuk land van zeer eigenaardigen vorm. De kerk nam juist het midden in van een langwerpigen rechthoek met ronde hoeken welke, zooals hij op onze Taf. XXII fig. 3 geteekend staat, ons direct doet denken aan den vorm van een Romeinsch of Frankisch castellum — men weet dat de Frankische castella nog geheel de Romeinsche traditie voortzetten —; niet slechts de vorm herinnert daaraan, doch ook de verhouding van lengte en breedte als 3 tot 2. Thans was dit stuk land in dezen vorm nog hoogstens door een greppel van het omringende land gescheiden, doch deze vorm zelf was te karakteristiek om aan een toeval te worden toegeschreven en dus besloten we tot een onderzoek van de begrenzing van dit land. Tot onze verrassing kwam daarbij rondom een breede gracht te voorschijn, welke dit castellum omgeven heeft. Aan drie zijden O., Z. en W. kon deze gracht in onze sleuven α — ζ worden vastgesteld, we mogen haar dus zeker ook aan de vierde zijde, waar een onderzoek niet mogelijk was, aanvullen. Een uitgraven van het profiel dezer gracht was wegens den hoogen grondwaterstand niet loonend. In onze sleuf α kwam echter nog meer voor den dag. Daar was vlak binnen de gracht nog een stuk metselwerk bewaard, ter dikte van een goede halve meter, van een muur welke hier direct binnen de gracht geloopt heeft. De gracht sloot vlak tegen dezen muur aan en bleek hier een drie meter breed te zijn geweest. De muur was zeer slecht en ondiep gefundeerd, zóó dat we begrepen hoe hij, geheel uitgebroken, in de andere sleuven onherkenbaar kon zijn geworden doordat de fundamentgreppel van den muur met de grachtvulling ineenliep. Dit wordt duidelijk wanneer men het verloop in sleuf α met dat in β vergelijkt, in welke laatste sleuf de gracht veel breder schijnt, omdat de verkleurde grond, op de plaats waar het verlengde van het muurbrok uit α gestaan moet hebben, er mede samenvloeit. Bovendien verklaarde ons de tegenwoordige pachter van het land dat hij ook aan den W.-rand van het terrein zelf nog metselwerk had aangetroffen en uitgebroken. Nog een andere omstandigheid is vermeldenswaard. Een steen van dezen ringmuur en een brok kalk van het kerkfundament zelt werden door mij opgezonden aan Prof. v. d. KLOES te Vrijenban, die de vriendelijkheid had mij mede te deelen dat de steen tufsteen was, waarschijnlijk uit het Brohltal afkomstig en dat het gruis in de kalk verwerkt van dezelfde steensoort afkomstig was. Dit wijst er zeker nog wel ten overvloede op, dat ringmuur en kerkgebouw onafscheidelijk bijeen behooren.

„De kerk te Egmond”, waaruit Dirk I het lijk van St. Albertus had doen opgraven was dus niet een eenvoudig kapelletje geweest, zelfs niet alleen maar een kerkgebouw.

doch een kerk gelegen in het midden van een door gracht en ringmuur omgeven castellum, aangelegd naar gewonen Frankischen trant. Het was een soort kerkfort geweest, zooals het „castellum Trecht” er een was, of zooals Dirks broeder Waltger er zelf een schijnt te hebben gebouwd te Tiel (vgl. GOSSES l. l. bl. 153). Wanneer dus de Frankische koning aan „cuidam fideli nostro nomine Theoderico” zulk een kerkfort ten geschenke gaf, dan was dat in deze barbaarsche streken van Holland toch zeker wel een zeer buitengewone gift, welke den begiftigde, ook al mag diens vader dan al in deze omgeving reeds andere bezittingen hebben gehad, plotseling een zeer bijzondere positie moet hebben doen innemen. Zouden dan die latere chroniqueurs wel zoo’n groot ongelijk gehad hebben, dat die schenking aan Dirk I beteekende het ontstaan van het graafschap Holland?

Reeds van de dagen der eerste Christenpredikers in deze streken, van Willebrordus en de zijnen af, had die kerk hier gelegen, zij was opgericht op het graf van St. Albertus. De oudste geschiedenis van Egmond is niet „gefabrieert in de twaalfde eeuw” doch wordt ons naar waarheid door den schrijver van de Vita St. Adalberti overgeleverd. Alleen de groote beteekenis van die kerk te Egmond, van die schenking van Karolus rex Francorum, komt in die verhalen niet duidelijk uit. Er bestaat echter dan ook geen enkele reden om de overlevering geweld aan te doen en de Egmonder abdij zelve een vroeger ontstaan toe te schrijven dan zij ons meldt.

Dirk I stichtte eerst een houten oratorium en zijn zoon Dirk II verving dat door de uit steen gebouwde abdij. Hallen heette de plek waar dit geschiedde: het tegenwoordige kerkhof te Egmond-Binnen moet dus dien den ouden naam Hallen hebben gedragen; hier was volgens a Leydis ook de plaats geweest van Albertus’ zendingswerk, dáár zou hij verblijf hebben gehouden, dáár was dus om zoo te zeggen in zijn tijd het oude dorpje Egmond geweest.

Keeren we dan nog een oogenblik naar dat kerkhof terug. Op den plattegrond Taf. XXII Fig. 1 zien we hoe in onze sleuf de muurfundamenten *g*, *h*, *e*, *i* de sporen van een vroegeren bouw snijden. Het fundament *g* loopt juist door den hoek van een gebouwspoor *l—m*, terwijl *h* en *i* een lang gebouwspoor *o* doorsnijden (vgl. ook de dieptecijfers op de kaart). Deze gebouwsporen welke dus uit een tijd vóór den bouw der abdij stammen, worden gevormd door de vrij diepgaande fundamentgreppels van een vierhoekigen houtbouw, waartoe ook een enkel paalgat (*p*) heeft behoord. Omtrent de bestemming van dat vroegere gebouw laat zich natuurlijk aan deze enkele greppels niets met zekerheid zeggen, doch in de vulling ervan en van een paar afvalgaten daarnaast (bij *q*) kwam een vrij groot aantal scherven voor den dag. Zeer karakteristieke Friesche scherven waren het, eenige zelfs met de bekende gekartelde randen en van een vrij hard baksel, hetwelk waarschijnlijk betrekkelijk laat zal zijn geweest. Bovendien kwam, naast die Friesche stukken, één Romeinsche scherf te voorschijn, zooals er zoo vaak bij Friezen Romeinsch import is gevonden, en wel een zeer late vorm van een z. g. hartvormig profiel, hetwelk we aan de derde of vierde eeuw, mogelijk zelfs nog wel aan een nog latere periode mogen toeschrijven.

Ook hier had dus blijkbaar de oude overlevering de waarheid gesproken. De plaats waar Dirk I het eerst zijn houten gebouw stichtte, waar onder zijn zoon de schitterende abdij verrees, was in werkelijkheid die waar in Egmond reeds van oudsher de bevolking gevestigd was.

J. H. HOLWERDA.

DE EKMUNDE.

In scriptiois nostrae initio citata sunt verba decreti anni 922 quo Carolus rex Francorum „quendam fidelem nostrum Theodericum” donavit „ecclesia Ekmunde”. Ibidem leguntur narrationes auctorum mediaevalium de S. Alberto, S. Willebrordi administro, qui in Ekmunde, loco quodam „Hallen” dicto, evangelium professus erat. Post eius mortem, saeculi octavi initio, fideles corpus sepeliverunt, supra quod ecclesiam in honorem S. Adalberti extruxerunt. Duobus saeculis post Theodericus, a Carolo donatione illa primus Hollandiae comes factus, corpus beati viri levare iussit et in novum monasterium, loco „Hallen” dicto aedificatum, transtulit. Tunc sub S. Adalberti sarcophago inventus est fons mira limpeditate, cujus aqua aegrotantibus valetudinem restituere valebat.

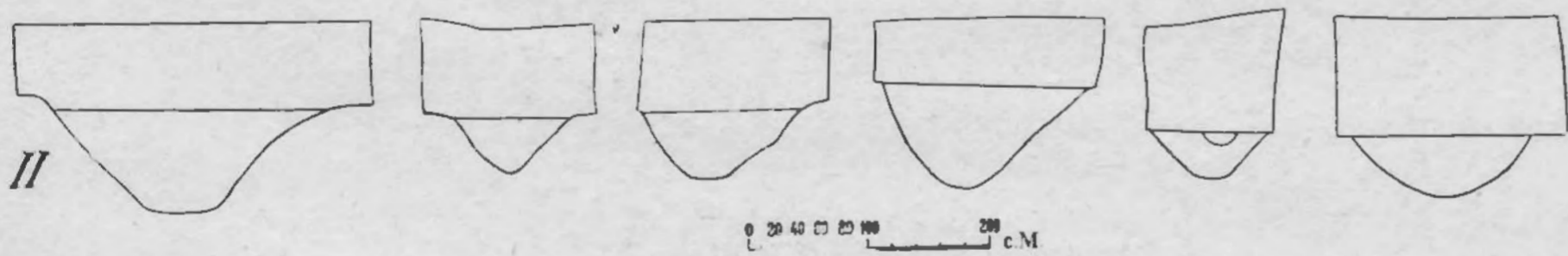
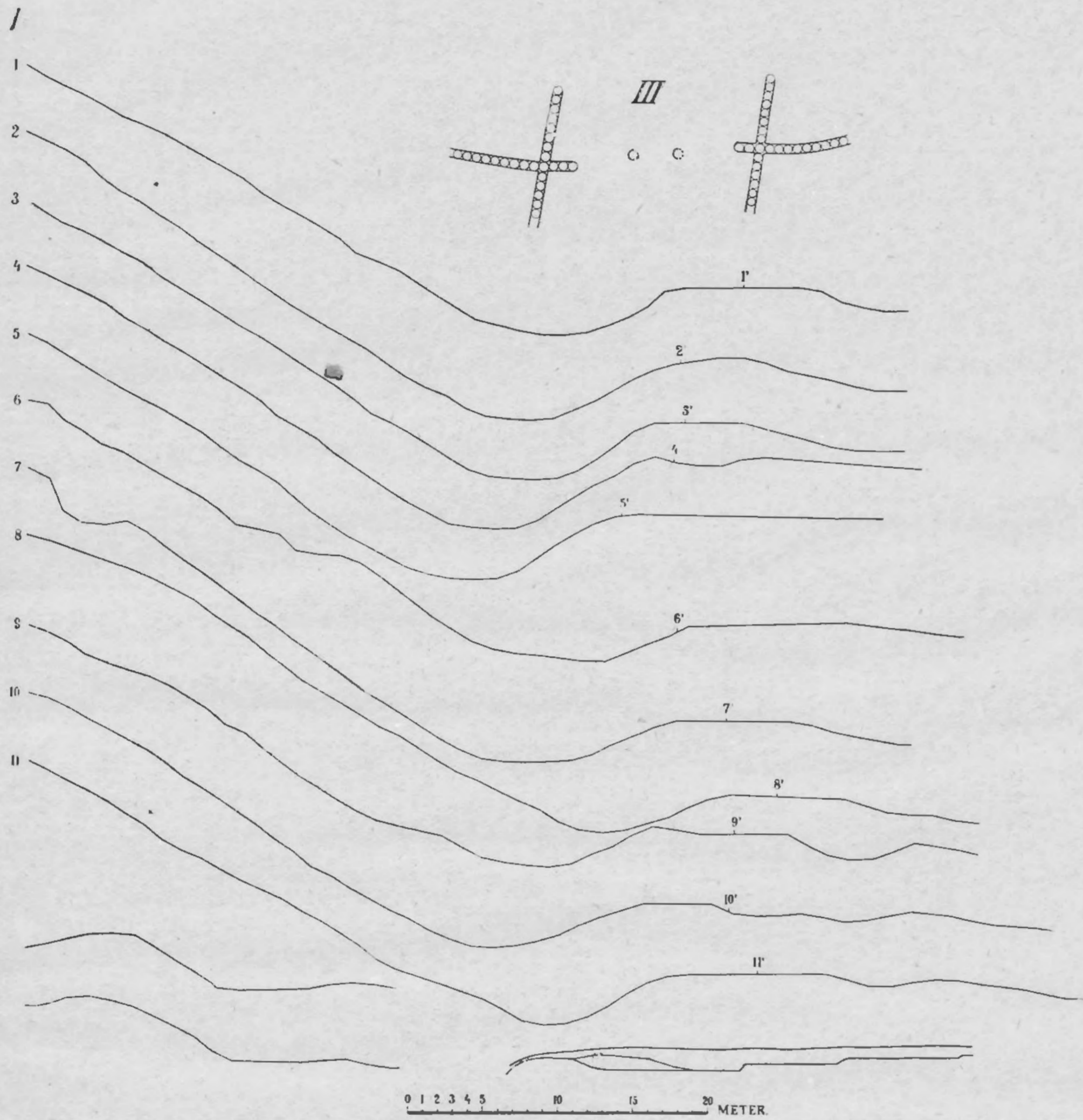
Sic auctores illi narrant, sed historici nostri hodierni nugari eos asserunt. Ipsi varie de temporibus illis, de historia Egmundana, de comitatus Hollandiae origine disputant, (vide opera supra in scriptioe nostra citata). Traditioni antiquae de Alberto praedicatore Egmundensi, de ecclesia in ejus sepulcro exstructa, fidem abjudicare solent. Immo alii Theodericum monasterii Egmundensis conditorem fuisse negant, monasterium illud nihil aliud fuisse quam „ecclesiam” a Carolo rege anno 922 Theoderico datam, ideoque tunc jam diu exstitisse, contendunt. Postremo dubitare solent an jure Theodericus primus Hollandiae comes dicatur. Sic historici nostri fabulari solent, nam et ipsi certa argumenta non habent.

Non solum in rebus praehistoricis vel Romanis lignonem historiae auxiliari posse, mihi monasterii Egmundensis ruinas perscrutanti satis apparuit.

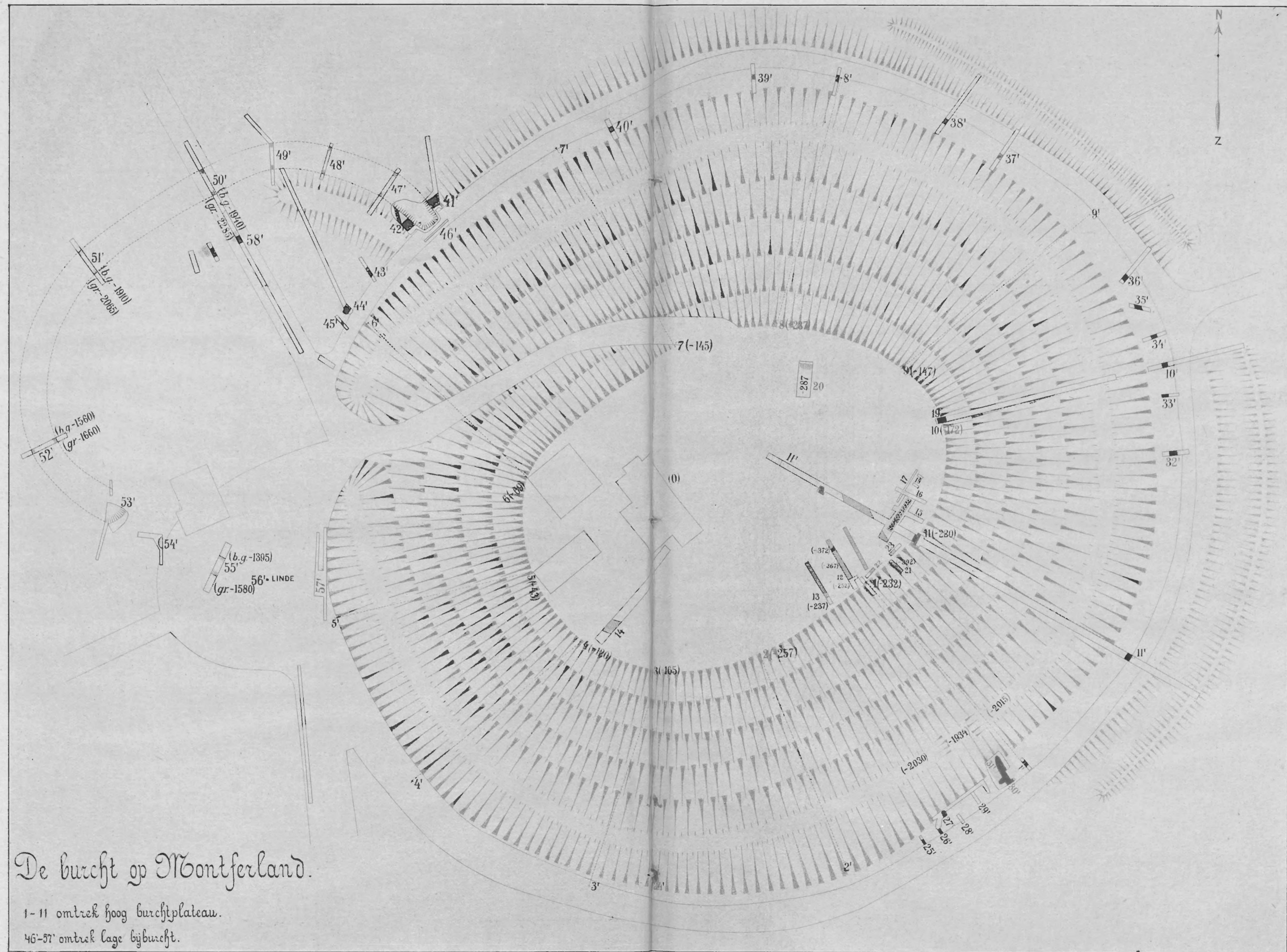
De ipso monasterio, anno 1573 deleto, jam nihil exstat; locum ubi duo tures steterint Hellingwertii cujusdam tabula, initio saeculi superioris delineata, nobis indicat (vide tab. nostram XXII 1). Prope hunc locum fossam largissimam fodientes fundamenta invenimus funditus eversa murorum nonnullorum, qui haud dubie ipsi monasterio adscribendi sunt (in tab. XXII no. 1 *b, e, f, g, h, i*). Fundamenta autem illa alia vestigia secant aedificiorum, ex ligno haud dubie constructorum, quae antea ibi steterant, quae vestigia satis multa continebant fragmenta artis vasculariae qua Frisii antiqui uti solebant. Locus igitur, Hallen vocatus, ubi scriptores illi mediaevales Theodericum monasterium condidisse et circa 200 annis ante Albertum vixisse tradunt, revera Frisiorum sedes erat.

Multo majoris momenti tamen ea videntur esse vestigia, quae alius Egmundae locus nobis conservavit. Vix mille passus occidentem versus a monasterii loco abest ager in quo medio invenitur puteus „S. Alberti” vocatus, etiam nunc a fidelibus Catholicis, qui morborum suorum sanationem quaerunt, celebratus. Reputanti mihi in narratione illa de fonte sub Alberti sarcophago invento fortasse aliquid veri inesse, non inutile visum est etiam hunc agrum ligone perscrutari. Tab. XXII fig. 2 me operam non perdidisse monstrat. Inveni enim fundamenta, levissima quidem et agricultura prorsus fere deleta, e lapidibus et calce constructa, aedificii 25 M. longi et quamquam satis inconditi, quale homines barbaros et rudes tam remoto tempore extruxisse libenter credimus, tamen sine dubio ecclesiae formam exhibentis; superiores aedificii partes e ligno constructas fuisse conjicio. Puteus autem ille S. Alberti, id est locus ubi ipse sepultus erat, in ipsa ecclesiae abside situs erat. Jam non amplius dubitandum erat; vera locuti erant scriptores illi mediaevales. Ecclesia ipsius S. Alberti, in qua beatus ille vir quondam a fidelibus sepultus erat, nobis ante oculos resurrexit. Vix credideramus eo tempore, saeculo octavo ineunte, christianismum in his barbaris regionibus jam tantum valuisse, ut opus tantae amplitudinis confici potuerit. Ecclesiae autem nostrae reliquiae sitae sunt in medio agro cujus forma quadrata cum angulis rotundis etiam nunc castelli Romani vel Franci formas in mentem vocat, (vide fig. 3 Tab. XXII). Igitur terminos agri inquirere constitui et non frustra, nam ubique in circuitu fossam inveni antiquam, nunc terra repletam, quae haud dubie castellum circumdedit (vide Tab. XXII, fig. 3 *a—z*). Intra fossam etiam murus lapideus castellum circumdedit videtur, nunc plurimis locis prorsus deletus, sed uno loco, in tabula nostra littera a indicato, conservatus. Ecclesia Egmundensis, in honorem St. Adalberti constructa, igitur non modo aedificium erat amplissimum, sed in modum castelli fossa et muro munita erat. Hanc fuisse „ecclesiam” illam qua duobus saeculis post, anno 922, rex Francorum Theodericum „fidelem suum” donaverit vix dubitare possumus. Tanti autem momenti ejusmodi castellum in hisce regionibus barbaris eo tempore fuisse credere licet, ut jure auctores illi mediaevales eum, qui tale donum acceperit, a rege primum comitem Hollandiae factum esse contendisse videantur. Sic antiquissimam historiam Egmundensem vere nobis tradidisse auctores illos mediaevales, injuria ab historicis nostris hodiernis contemptos, ligo nos docuit. Modo hoc ex eorum narrationibus vix efficere potueramus, tanti momenti fuisse donationem illam „Ecclesiae Egmundensis” qua rex Francorum Theodericum honoraverit.

J. H. H.

I. Hoogtecurven, Montferland. II. Doorsneden palissadegreppel, Montferland.
III. Schets ingang Montferland.

De burcht op Montferland.

1-11 omtrek hoog burchtplateau.
46-57 omtrek lage bijburcht.

Wal en muur aan den rand van het heuvelplateau van Montferland.

Wal met palissade beneden vóór den burchtheuvel.

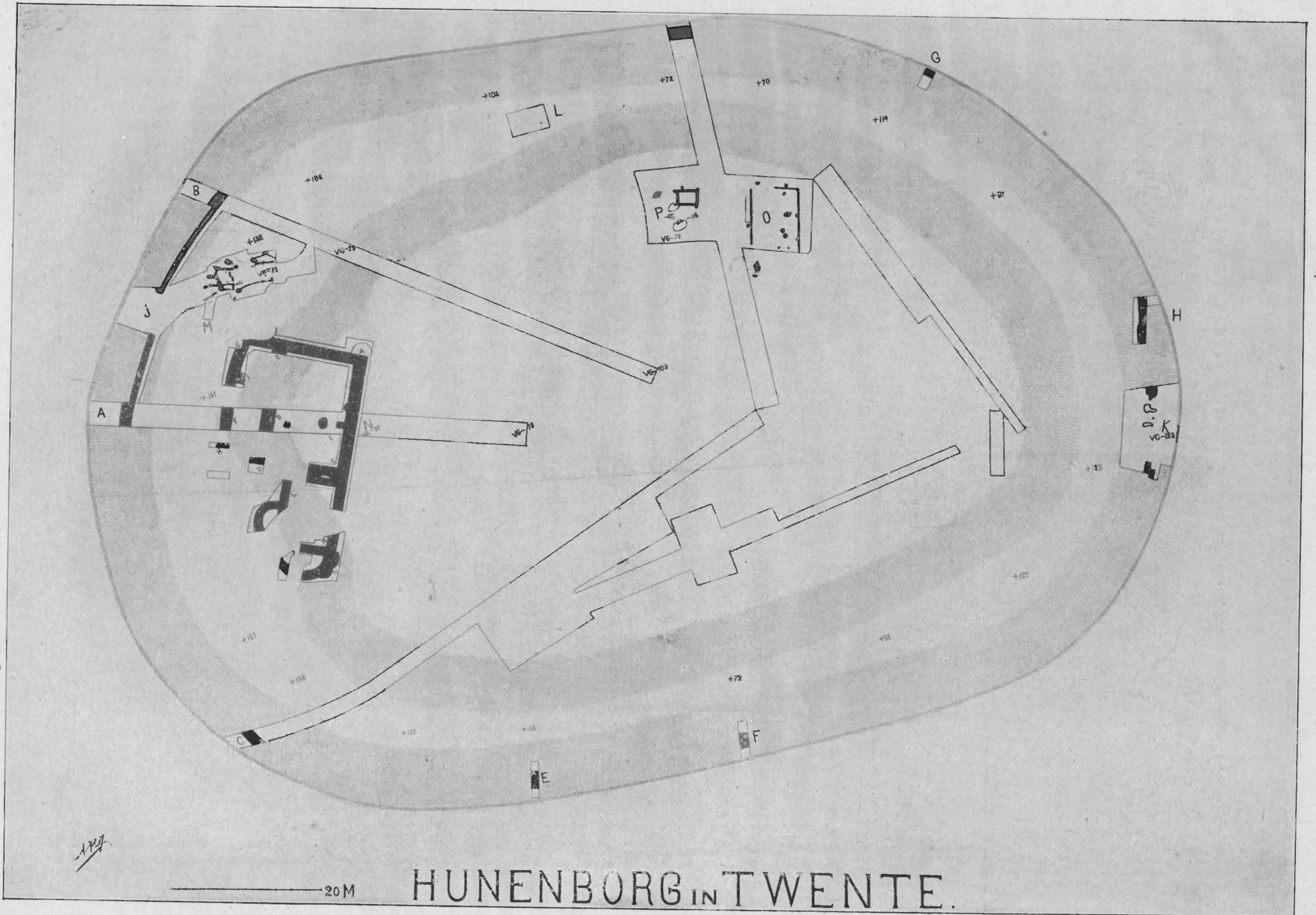
De palissadegreppel aan den ingang van Montferland.

De gracht van den bijburcht te Montferland.

Doorsnede palissadegreppel.

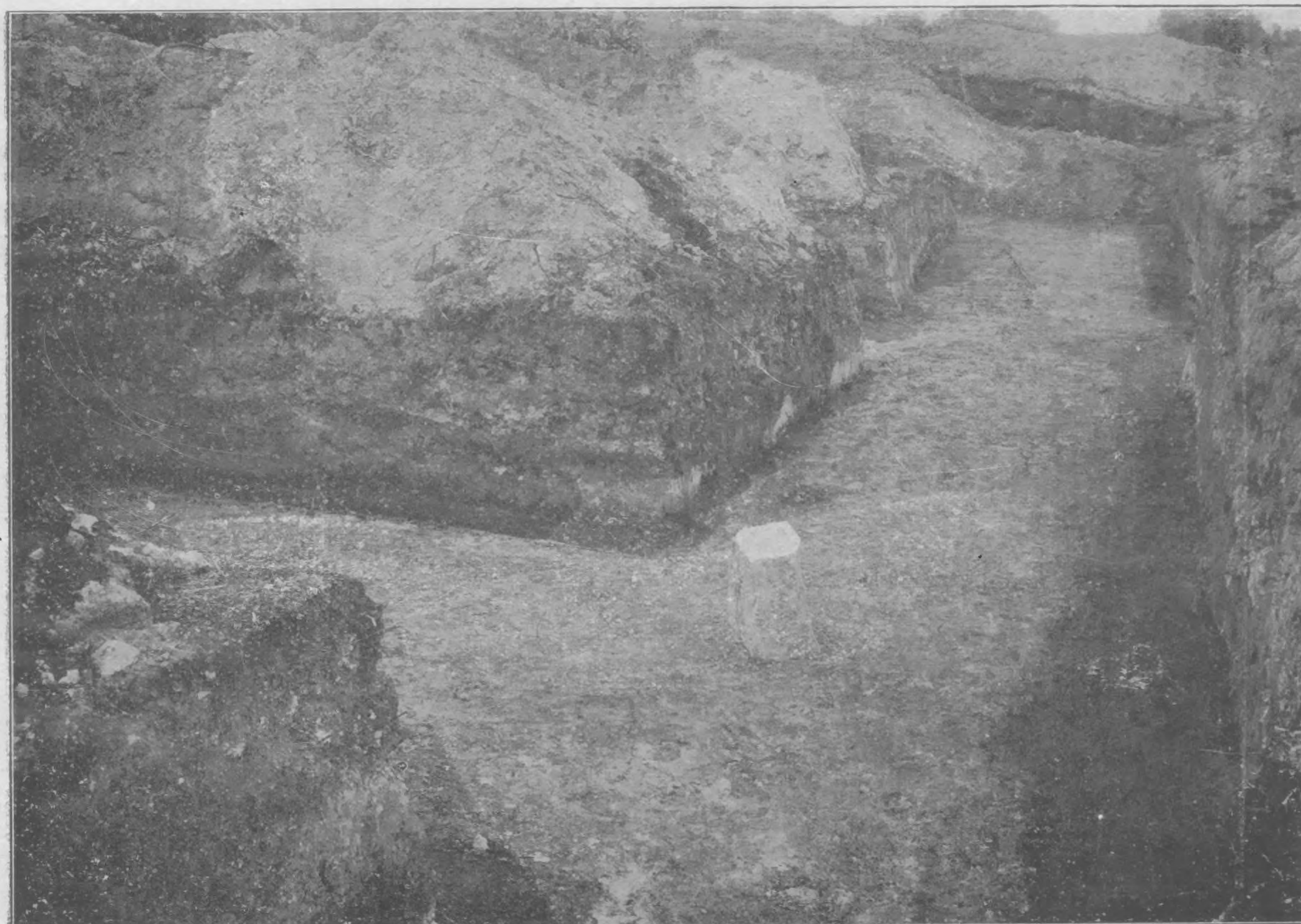
1. Palissadegreppel buiten om den walvoet van den Hunenborg (*a* gevulde greppel, *b* vaste grond).

2. Waldoorsnede van den Hunenborg.

1. Waldoorsnede van den Hunenborg.

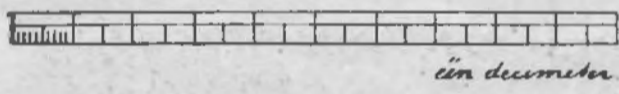
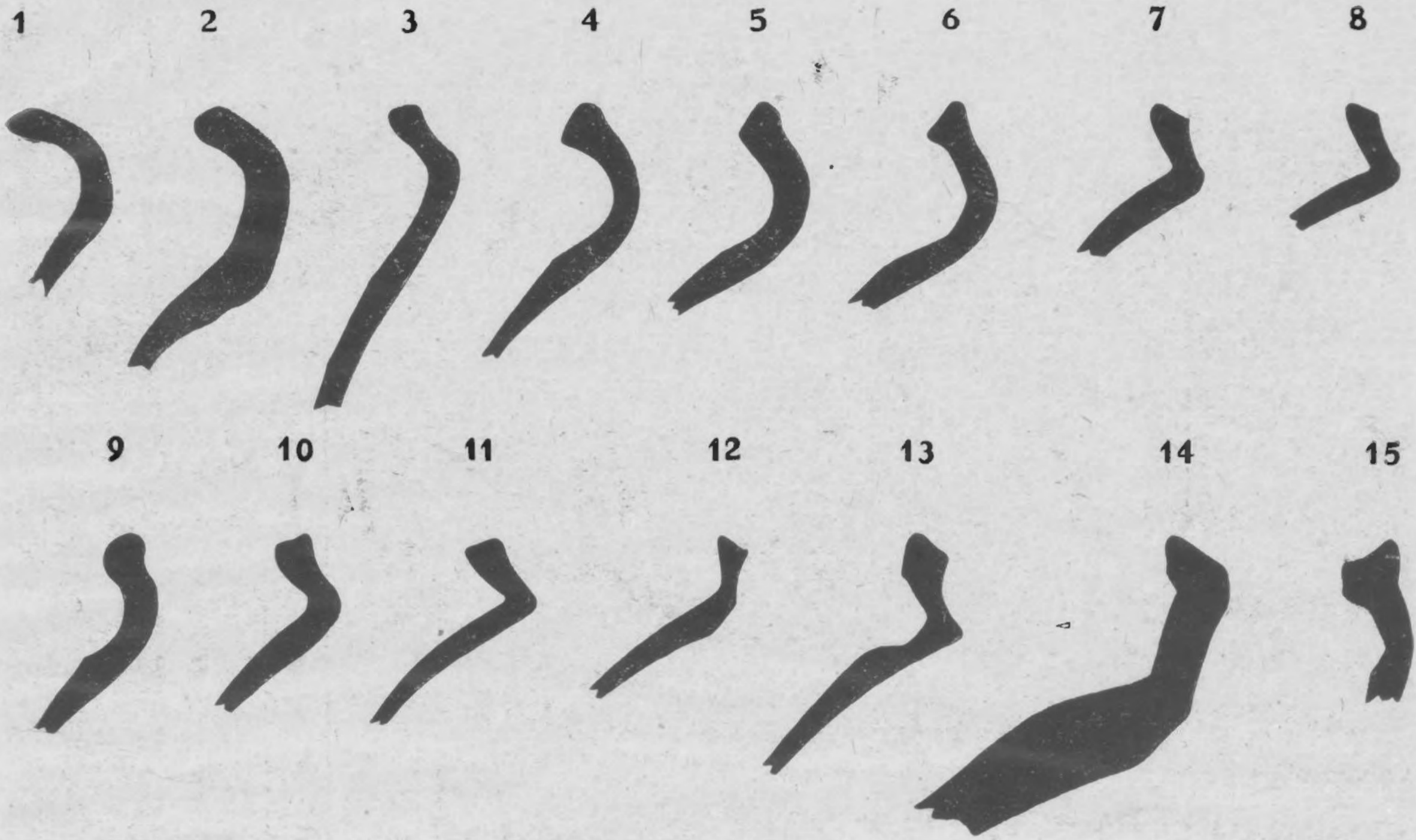
2. Fundamenten van den woontoren in den Hunenborg.

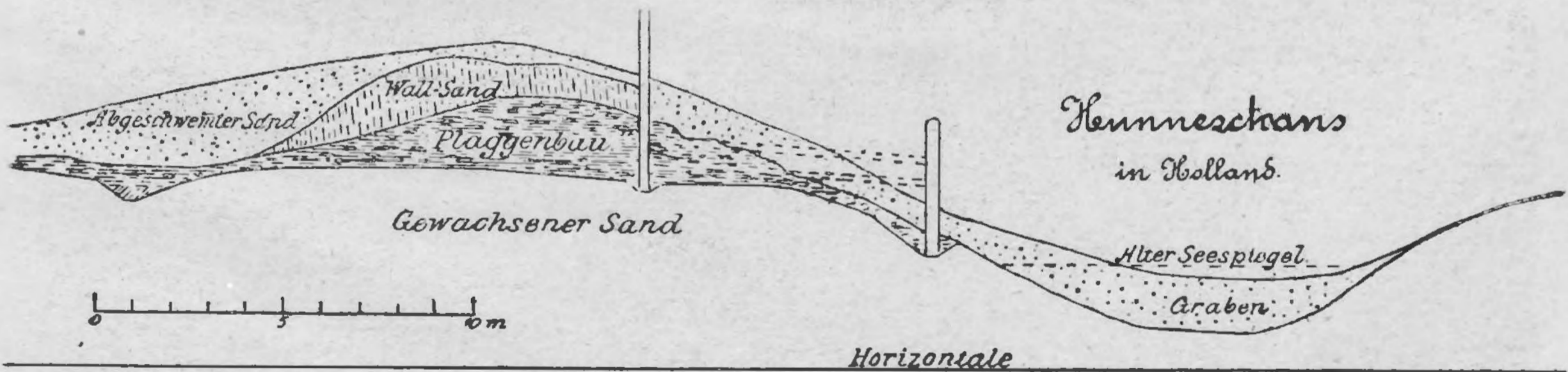
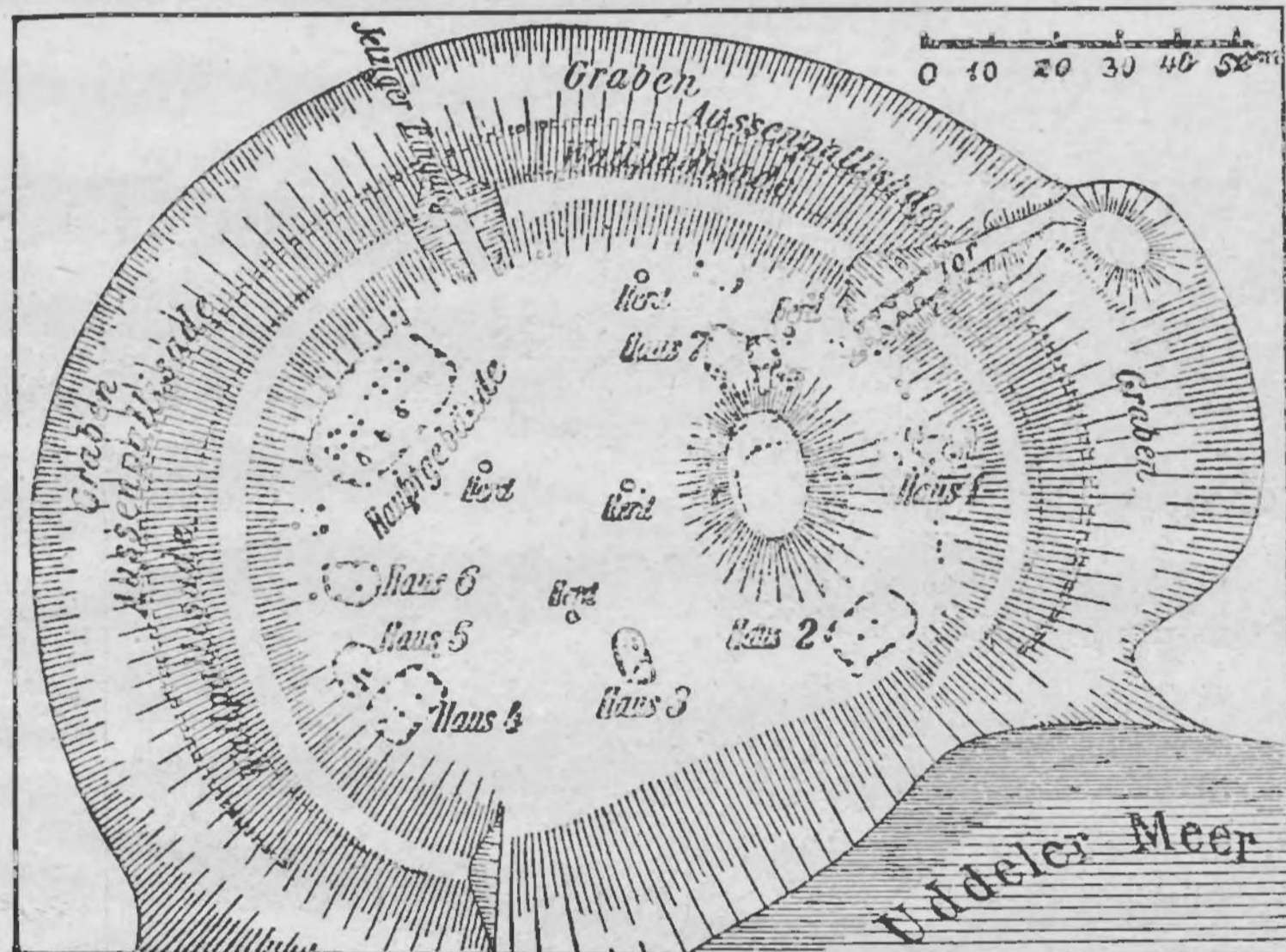
1. Fundamenten van den woontoren in den Hunenborg.

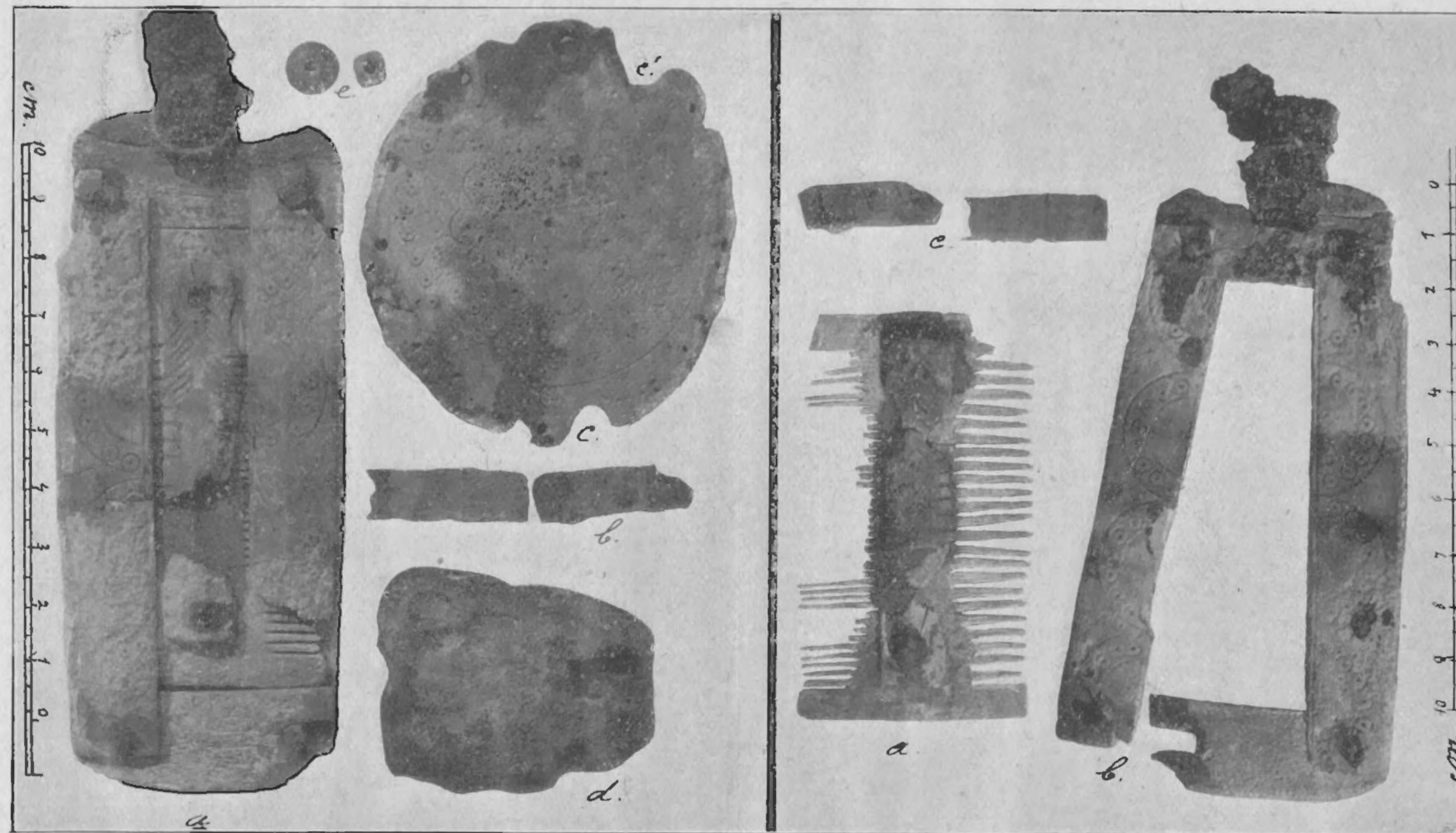
2. Fundament van den aanbouw aan den woontoren.

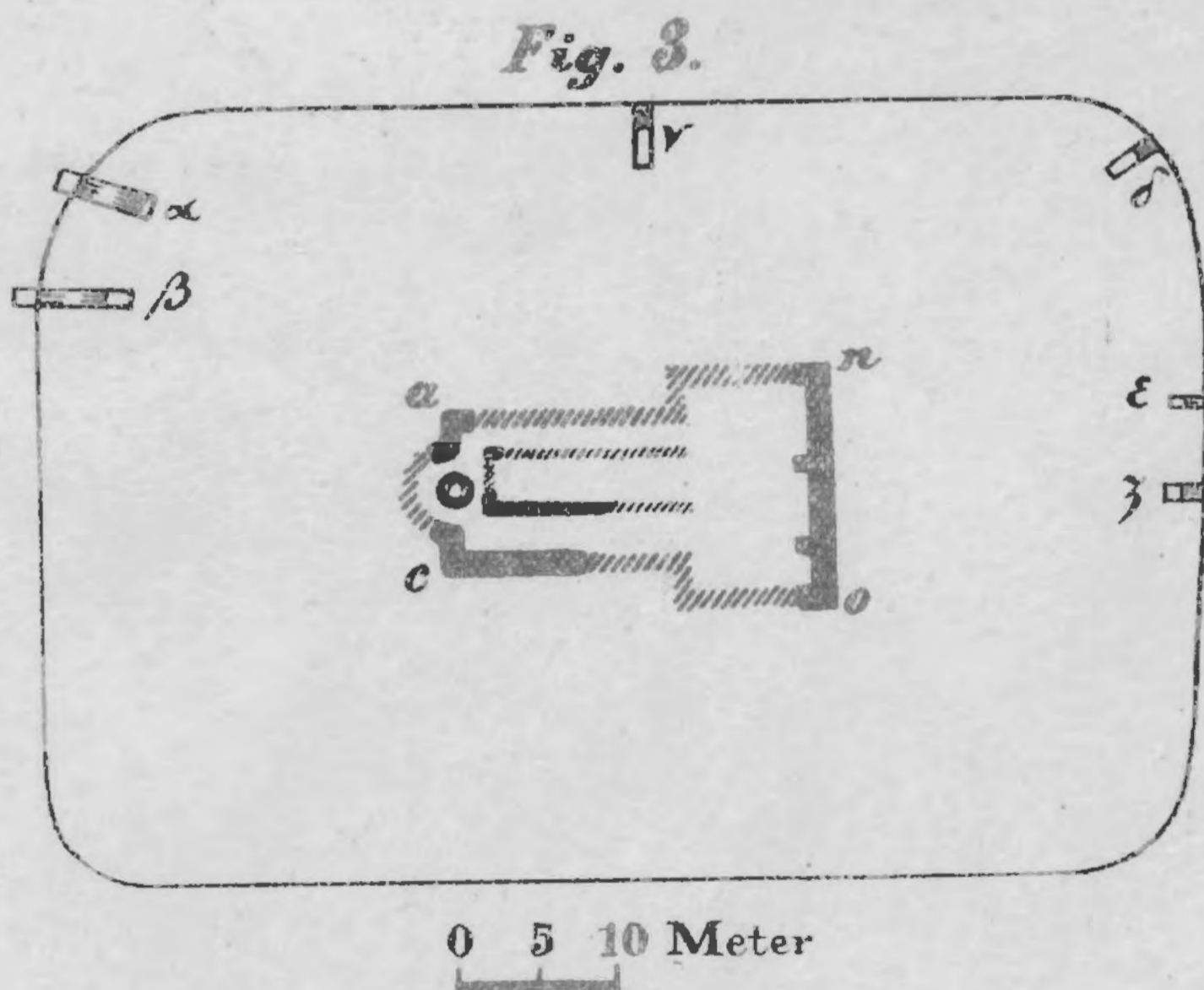
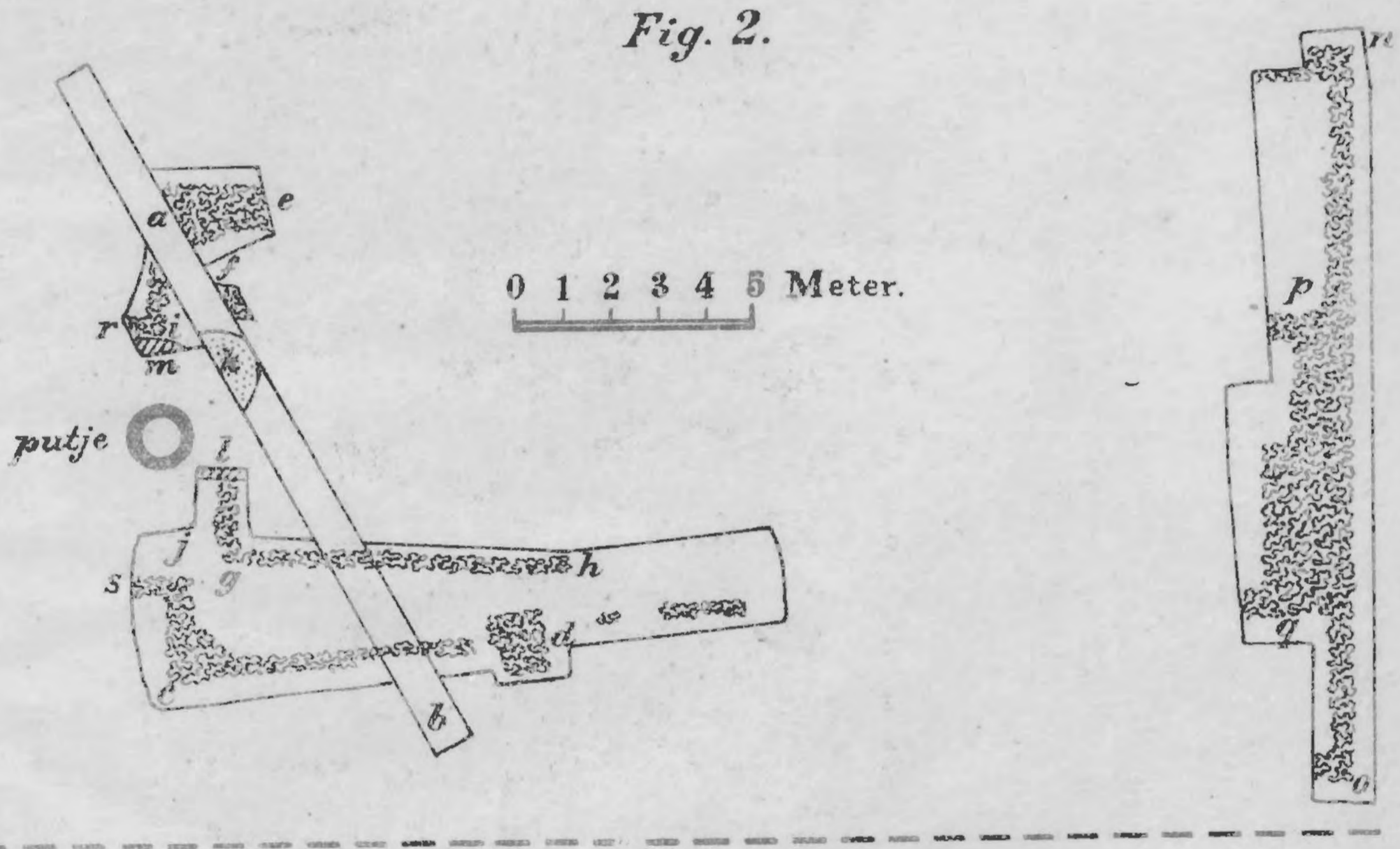
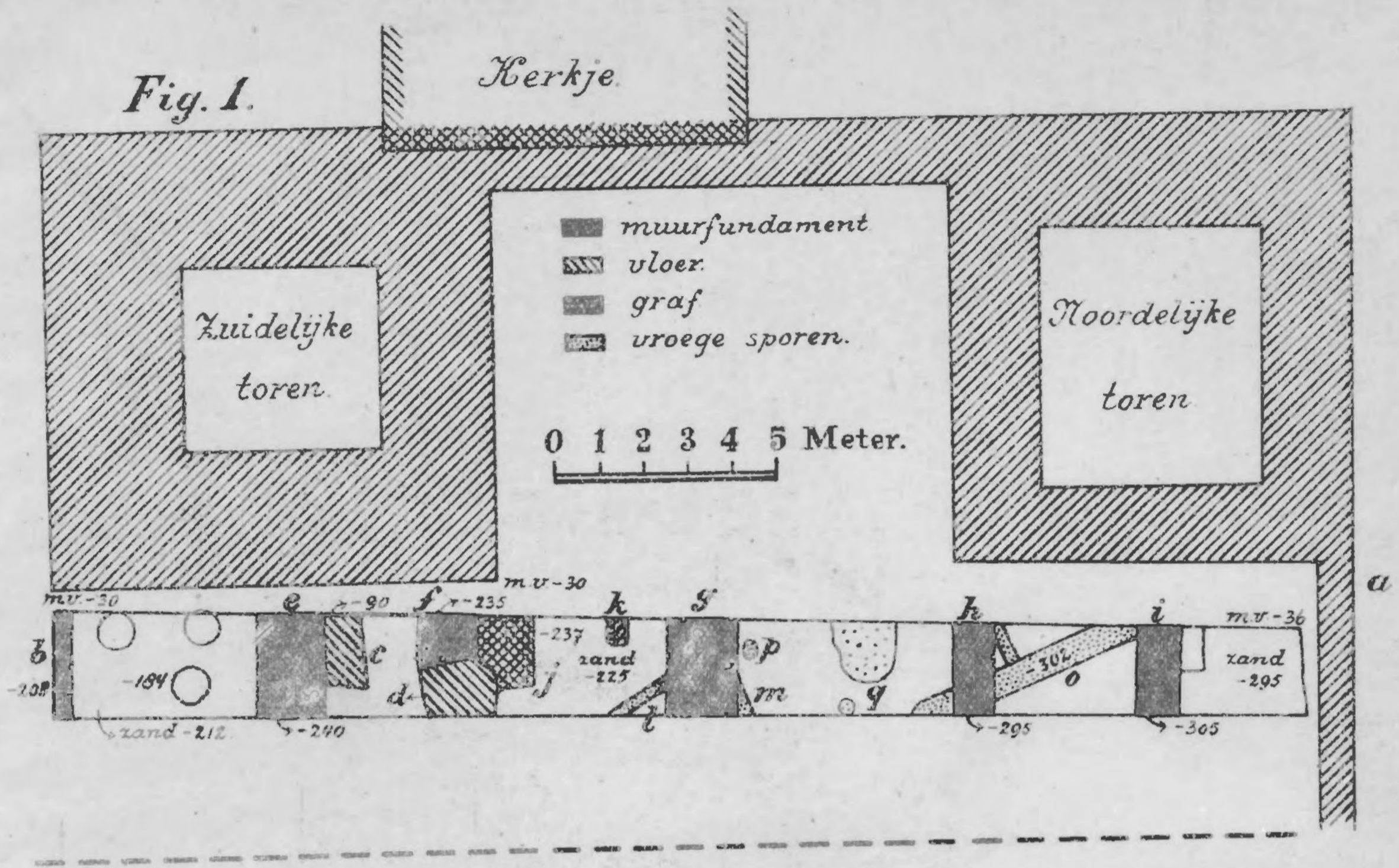
1. Profielen van Saksisch aardewerk.

2. Plattegrond en waldoorsnee van den Hunneschans aan het Uddelermeer.

Frankische voorwerpen uit de grafvondst in de St. Servaaskerk.

Abdij (Fig. 1) en Albertus-Kerk (Fig. 2 en 3) te Egmond.